

Л. ЖАБКО-ПОТАПОВИЧ

ХРИСТОВЕ СВІТЛО В УКРАЇНІ

Історія Українського Євангельсько-Баптистського Руху

**Видання
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЄВАНГЕЛЬСЬКО-БАПТИСТСЬКОГО
БРАТСТВА**

Морріс Плейнс

1991

Чікаго

Всі авторські права застережено

Copyright © 1991 by The Publishers

Previous Edition Copyright 1952

Published by
**THE ALL-UKRAINIAN EVANGELICAL-BAPTIST
FELLOWSHIP**
1991

Накладом
Християнського видавництва „ДОРОГА ПРАВДИ“

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Процес постання Українського Євангельсько-Баптистського Руху на Рідних Землях відбувався в таких несприятливих умовах, що перші піонери, складаючи своє життя на жертівник Правди Христової, героїчно творили історію, але не мали певних передумов до того, щоб лишити її, як літературну спадщину, для прийдешніх поколінь. А зо зростом і розвитком Української Євангельсько-Баптистської Церкви все зростала й потреба правдивої історії діяння ласки Божої в нашому народі.

Ідучи назустріч цій великій і невідкличній потребі, Всеукраїнське Євангельсько-Баптистське Братство з молитвою приступає до ювілейного видання цієї книги саме тоді, коли весь український євангельський світ урочисто святкує сторіччя Баптизму в Україні. Якщо це видання наше поповнить ту прогалину в історії релігійної думки в українському народі, освітить її хоч частково та буде правити за правильний голос рідної історії, — наше завдання будемо вважати за виконане.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ЄВАНГЕЛЬСЬКО-БАПТИСТСЬКЕ БРАТСТВО

Травень, 1952

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Історія Українського Євангельсько-Баптистського Руху — Української Баптистської Церкви в Україні не тільки майже незнана в світі, але також мало znana в Україні. Різні „історики“ неукраїнці насвітлювали її дуже тенденційно через невігластво, або й свідомо фальшували і тепер фальшують її.

Із нагоди 100-річчя Баптистського руху в Україні 1952 року Всеукраїнське Євангельсько-Баптистське Братство видало історичну працю д-ра Левка Жабко-Потаповича „Христове світло в Україні“. Це видання кинуло жмут світла для українських баптистів у Вільному світі, але через замкнуті Москвою двері в Україну буквально тільки кілька примірників цієї праці нашого баптистського історика попало в Україну.

На просьбу баптистів України Всеукраїнське Євангельсько-Баптистське Братство із Християнським видавництвом „Дорога Правди“ під час свого Конгресу 1990 року прийняло рішення вийти назустріч бажанням наших братів в Україні і перевидати цей історичний твір „Христове світло в Україні“.

Видаючи цю працю д-ра Левка Жабко-Потаповича, ми не претендуємо на повне висвітлення нашої історичної правди. Це ми лишаємо для майбутніх істориків, які доповнять її новими джерелами і дадуть нам — українським баптистам — повну історію Української Баптистської Церкви.

Наше ж правдиве бажання, щоб ця книга спонукала тих, які замінять нашу варту, працювати так для Господа Бога і для України, щоб Христове Світло осяяло душі українського народу, щоб увесь він навернувся до Бога Живого і служив тільки Йому Одному! І коли Господь через Своїх помазанців вчинить це — наша мета буде досягнена. За здійснення цих наших бажань ми благаємо Господа Бога і славимо Його Святе Ім'я!

Олекса Р. Гарбузюк — голова
Християнського видавництва
„ДОРОГА ПРАВДИ“

“Яко ж бо многи заходились споряджувати повість про добре знані нам речі, як передали нам ті, що з почину були самовидцями й слугами Слова, то здалось і мені гаразд, довідавшись од почину про все тільки, порядку тобі написати, високоповажаний Теофіле, щоб знав певноту того, чого тебе навчено.”

Дії Апост. 1:1 - 4.

Шукачам відвічної Правди Божої, мученикам за Христа Спаса та за Його Євангелію, в Україні та в усіх країнах світу на Скитальщині бувшим і сущим, що колись терпіли й тепер ще страждають, з нагоди сотих роковин духовного відродження нашої Батьківщини цей скромний твір з покорною й любов'ю

ПРИСВЯЧУЄ АВТОР.

ЗМІСТ

Розділи	Сторінки
Передмова	5
Присвята	7
1. Наші предки - погани	11
2. Християнство в Україні	12
3. Секти	16
4. Реформація	18
5. Братства	20
6. Унія	22
7. Роля поляків і жидів в Україні	27
8. Православні українці під православною Москвою	32
9. Російське православ'я в Україні	46
10. Григорій Сковорода	50
11. Сковородинці	65
12. Кирилометодіївці	70
13. Вівці без пастиря	84
14. Напередодні пробудження	89
15. Попередники баптистів	94
16. Перші баптисти. Іван Онищенко. Михайло Ратушний	105
17. Євангельський рух серед сусідніх народів	113
18. Ріст євангельського дерева. Адам Войсарівський. Гарасим Балабан. Олександр Капустян. Юхим Цимбал. Іван Рябошапка	119
19. "Палацова реформація"	132
20. Поширення руху	136
21. Шукання спільноти. Конференції в Рікенав, Петербурзі й Ново - Василівці	144
22. Гонення й переслідування	152
23. Післяслово	168
24. Додатковий список джерел	171
25. Мапа України	174

ХРИСТОВЕ СВІТЛО В УКРАЇНІ

I. НАШІ ПРЕДКИ - ПОГАНИ

Південносхідні слов'яни, від яких походить наш український народ, були погани. Перші писані джерела щодо його релігійних поглядів походять з 6-ого віку по Н.Х. (по Народженні Христа). Ті джерела кажуть, що стародавні мешканці України тих часів—словени й анти—признавали за володаря всього “єдиного бога, що посилає блискавку” (грецький історик Прокопій). За іншими джерелами слов'яни вірили, що й небо й земля з її лісами, горами, водами й полями заселені духами, що несуть людям або добро або лихо. Найголовнішими з тих духів були: Перун, Хорс, Даждь-бог, Стрибог, Велес або Волос; вони мешкали десь у небі або в вирію. Перун був богом, що нищить і несе негоду й горе; Велес—бог худоби. Нижчі й слабші боги чи духи заселявали землю: у водах жив “водяник” і його підлеглі - русалки; у лісах та горах блукали “ліші”, “нявки” або “мавки”; у хаті на горищі товкся “домовик” тощо.

Слов'яни шанували цих богів і десь під деревами, або в полі, або коло води складали їм жертви зо збіжжя, забитого скоту, птахів, овочів, квітів, страв тощо. Шанували також і предків, духам яких теж приносили жертви. Ціль жертвоприносу—прихилити богів або духів на свій бік, здобути їхню ласку, або відвернути гнів. Є відомості, хоч і непевні, що пізніш за княжих часів Русь приносила богам людські жертви.

Храмів слов'яни не мали. Спочатку не було в них і ідолів, цебто образів або фігур богів. Але пізніше, вже за великокняжих часів, у Києві стояв величезний бовван бога Перуна, що його Володимир Великий, ще будучи поганином, наказав виробити з дерева, срібла й золота.

До своїх богів слов'яни виголошували молитви-заклинання, складувані спочатку певно жерцями. Останні не творили якоїсь окремої кляси або касти.

На протязі року слов'яни-погани справляли цілий ряд свят, зв'язаних з відмінами пір року. Від цих свят найдовше затрималися й досягли навіть нашого часу обряди, виконувані колись при “коляді” або “купаїлі,” хороводи, співи, приносу на гроби страв, чарування, гадання, трапези різдвяні, великодні, поминальні, весільні тощо.

Жодної догматичної науки щодо цієї поганської віри не було. Тому вся віра, очевидячки, навіть для самих старожитніх слов'ян була невиробленою, невиразною, та формувалася не тільки в самому слов'янському середовищу, але й була почасти запозиченою від інших народів і рас.

У більш виразній та скристалізованій формі з'явилась до слов'ян нова релігія, що прийшла на заміну поганства.

Це було—християнство.

2. ХРИСТИЯНСТВО В УКРАЇНІ

День 15 липня 988 року, коли мешканці стародавньої столиці Руси - України з наказу монарха Володимира Великого були в Дніпрі охрищені грецьким духівництвом, править за початкову дату християнства в нашій Батьківщині. Проте найновіші історичні дослідження довели, що християнство прийшло до наших предків значно раніш.

Літописець Нестор, чернець Києво-Печерської Лаври, що народився р. 1056 а помер р. 1114, у своєму літопису каже (наводимо за так званим Лаврентіївським списом), що апостол Андрій Первозваний відвідав грецькі колонії Синоп і Корсунь у Криму. Звідци він поплив човном по Дніпру вгору. На тому місці, де тепер стоїть Київ, він зійшов на берег. На другий день він звернувся до присутніх з такими словами: "Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка Бога; велике місто та багато церков має поставити Бог тут." Потім апостол вийшов на гори, поблагословив їх, поставив хреста, помолився Богові та й зійшов у долину до Дніпра. Звідци нібито мав він поплисти аж до Новгороду, а потім до Риму, а тоді знов до Криму. Сучасні нам історики мають сумнів щодо цього оповідання й уважають його за звичайну легенду. Але ми подаємо його тут задля історичної докладности.

Старожитня Київська держава, що вже в 7-ому віці провадила торговецькі зносини зо сходом, заходом і півднем, мусіла була приймати впливи юдейства, мохаммеданства й християнства. Особливо останнє в формах тодішнього західно-римського католицизму, східно-візантійського православ'я та їхніх сект і відмін просіяло в гушавину українського населення вже наприкінці 8-ого й на початку 9-ого віку. Є підстави, що припускають правдоподібне існування християнства в Київській Русі біля року 830-го. Цілковито певні історичні дані кажуть, що 860 року до Києва прибула візантійська церковна місія, що досягнула великих здобутків: багато старшин і вояків княжої армії були охрищені. Тоді ж заснована була перша християнська єпархія з єпископом на чолі. Отже ясно, що християнство було в Україні вже перед 860 роком. Цю думку підсилюють деякі історики згадкою, що знані з історії київські князі Аскольд і Дир були християни. За часів Аскольда, отже ще перед 860 роком була збудована в Києві, на горі над Дніпром перша, знана нам, християнська святиня-церква, під якою князь Аскольд і був похований. Ця "Аскольдова Могила", натурально, часто змінювана й відновлювана, існує в Києві ще й досі.

На початку 10-го віку християн у Києві було вже багато, і не тільки серед міщан, але й серед простих вояків і серед старшин

княжої армії, ба, навіть серед достойників княжого двору. Року 944, за князя Ігоря, окрім вже згаданої Аскольдової церкви, була в Києві ще й друга, ймення святого Іллі, особливо знана воякам. Припускають, що таких храмів було тоді в столиці більше.

Княгиня Ольга, що по смерті свого чоловіка Ігоря стала регенткою Київської держави (946-960), провадила зносини з католицьким німецьким двором у справах релігійних і в тих справах зверталась до православного візантійського уряду. Сама вона правдоподібно прийняла християнство від грецької духовної влади. У тодішніх суперечках поміж західним католицизмом і східним православ'ям вона стояла по боці останнього.

Отже, стає зрозумілим, чому її внук, Володимир Великий, впровадив християнство в Русь-Україну й оголосив його за віровизнання державне. Він пішов слідами імператора римського Костянтина Великого, що ввів християнство урядовою дорогою до Римської імперії, коли переконався, що поганство вмирає, а більшість селян і вояків стали християнами. Колишню думку, що Володимир охристився сам і киян охристив з побудок чисто ідейних навернувшись щиро до Христа та Його Євангелії, сучасна історична наука відкидає, як безпідставну. Вона каже, що Володимир став християнином тільки з мотивів політично-державних: прийнявши християнство від візантійських духівників, за посередництвом уряду та імператора Візантії, сестру якого дістав за дружину, Володимир надзвичайно зміцнив свою владу та авторитет і надав своїй величезній державі блиску й зв'язків, яких вона перед тим не мала.

Ця держава, Київська Русь, окрім теперішньої України, включала в себе землі нинішньої Білорусії, нинішньої західної південної Росії та північного Кавказу.

Громадяни цієї держави в Києві та в усій теперішній Україні прийняли нову віру з наказу влади, будучи в більшості ненавренені. У решті держави, серед предків нинішніх білорусів і росіян, віра в Христа впроваджена була таки просто за допомогою примусу й насильства. Імена двох Володимирових воєводів, що силоміць робили тамошніх людей "християнами", залишилися в літопису знаними завдяки приказці: "Добриня христить мечем, а Путяга — вогнем". Хто не хотів переходити на нову віру, тих забивали, а їхнє майно палили.

Про якесь приготування кандидатів до хрищення не було й мови. Коли самому Володимирові й, можливо, його вищим достойникам говорилося певно щось про засадничі підвалини християнської релігії, то широкий загал не мав навіть найменшого поняття про те, що хоч би й саме хрищення значило. У грецьких священників, надісланих в Україну для охрищення її людности, не було ні часу, ні відповідного місця, ні книг, ні нагоди не тіль-

ки, що наvertати сотки тисяч (а то й мільйони) поганів, але й дати їм бодай найелементарніше знання віри, до прийняття якої їх примушували. Зрештою, пастирі не знали мови своїх нових овечок.

Тож не диво, що ті новоохрищені, як оподіває літопис, вишовши з води, кинулись з плачем за бігом дніпрових вод, що несли на собі вкинутого до них Перунового ідола, гукаючи до нього: “Видибай, боже!” І коли бог за допомогою хвиль і вітру що гнали його до суходолу, нарешті “видибав”, ті “християни” витягли його на берег, поставили його сторчма й почали справляти перед ним своє “богослуження”.

Це оповідання літописця якнайяскравіше змальовує духовний рівень та свідомість тих “християн”: вони й надалі залишилися тими поганами, якими були перед тим. З ними трапилося те саміське, що й з усіма тими, що їх і православна й католицька церква прилучувала до себе: їх християли, а потім вже почали думати про те, аби навчити їх. Цебто з ними чинили наперекір виразному наказові Євангелії — спочатку навчити, привести до віри в Христа, а потім христити.

І нема нічого дивного, що в той час, як вищі верстви Русь-України були від днів Володимира Великого бодай номінально християнськими, селянство фактично ще довгий час залишилося при поганській релігії. Сто років по охрищенні киян, митрополит Йоан II (1080-89) скаржився, що українські люди надалі жили в поганстві, дотримуючи всіх його обрядів. Поступово християнська церква накидала їм свої форми, свята, обряди тощо, але люди не кидали й старих, і ще якийсь час був потрібний на те, щоб так звані “двоєвірці” перестали бути помітним явищем у нашій Батьківщині.

Не можна заперечити того факту, що візантійське християнство міцно підштовхнуло наш народ вперед на шляху культури й цивілізації; Слово Боже, хоч і не в рідній, а в чужій (староболгарській) мові, церковна проповідь, книжність, школи, монастирі з їхніми лікарнями, притулками, книгозбірнями тощо — усе це значно піднесло духовно-моральний рівень народу і сталося великим добродійством для нього.

Не можна при цьому не зауважити ще одного дуже додатнього явища: українському народові християнство щобудь виразно припало до вподоби, і він ніколи за поганством не жалував дуже й порівнює його легко до поганства. Щодо цього, то українці становчо відрізнялися від, скажімо, литовців, поляків, мадярів та інших своїх західних сусідів: ті не тільки що з ненавистю відкидали накинута їм силоміць християнство, але й одностайно, усім народом підносили збройні повстання проти нової релігії та кров'ю стверджували свою відданість поганству. Знаємо, наприклад, що в центральній і східній Росії її фіно-монголь-

ські мешканці (череміси, мордвини тощо) до самої революції 1917 року тримали потайки поганські ідоли, приносили їм жертви та виконували різні обряди під проводом і з наказу своїх поганських жерців-шаманів. Серед українців цього не було так довго. Якщо вони й затримали багато звичаїв і вірувань сивої старовини, то робили це не з пієтизму до поганства, а зберігали їх як народні традиції, що з протягом часу набули національних, а не релігійних рис. Більш того, сам народ, заховуючи в пам'яті старопоганських бісів, домовиків, відьм, вовкулаків, русалок тощо, або вніс їх до своєї поезії, як зворушливі чи страшні образи, або й висміював їхні комічні постаті й пригоди.

Це цурання поганства треба, однак, завдячувати не тільки самій християнській науці, але й природному глуздові нашого народу, що скорше від своїх сусідів ішов вперед по дорозі прогресу та освіти та швидше позбувався поганської темряви й забобонів.

Не вважаючи на це, старе слов'янське поганство не зникло без сліду, але до певної міри ввійшло до християнської православної церкви, та в ній міцно загноздилося. Цьому процесові допомогла й та обставина, що візантійське християнство, перенесене в Русь-Україну, як знаємо, само вже не було чистим первісним, апостольським, а збоченим, до якого, починаючи від 4-го віку, влилося поганство з різних джерел та в різній формі. Коли воно прийшло в Україну, до нього тим легше просякло й поганство слов'янське.

Візантійська церква, застигнувши в своїх православних формах, нездідна була сама очуняти й надхнути життям когось іншого. Призвичаєна протягом тисячі років бути покірливим знаряддям і урядовим органом спочатку візантійських імператорів, а потім турецьких султанів, вона дбала тільки про те, аби свої застигли форми зберегти непорушними та їх підтримати в Україні й Московщині, звідки вона черпала свої матеріальні засоби. Тому свого служебного духа вона й накидала їм, виплекуючи в них покору князям, царям і королям. Цього духа Московщина прийняла дуже швидко, бо він цілковито відповідав азійсько-деспотичному характерові її влади. Цьому прийняттю служебного духа сприяла й довша татарська неволя. Україна, де особиста й державна вільність завжди була притаманною народові, а татарська неволя значно коротшою й завжди чужою, довгі віки спротивлялась рабським тенденціям, що напливали до неї з Царгороду.

Український народ завжди був Богошукачем у найкращому значенні цього слова. Тому то він, коли за пару віків познайомився з візантійським християнством докладніше, почав шукати визволення з його пут формальности й мертвеччини. Це почало виявлятися в зацікавленні так званими сектанськими рухами з їхніми раціоналістичними поглядами. На жаль, історія має дуже бідні матеріали щодо цих рухів. Але маємо безумовні докази того, що стародавнє “павликіянство” намагалося не без успіху просякнути до українських православних людей.

Зроджене в 7-му віці в Малій Азії, “павликіянство” поширилось там і далі звідти на схід і на захід у віках 8 й 9-му. Переслідувані там кривою візантійською владою, світською й цивільною, павликіяни перейшли на Балканський півострів, де знайшли ґрунт для поширення своєї науки серед болгар та інших народів. Там їх прозвали “богомилами”. Звідти павликіянство перейшло до Італії, де послідовники його були знані як “патарени”, а потім і ще далі, до Франції, де їх кликали “катарами (чистими)”. У південній Франції, де їх від назви міста Альбі називали “альбігойцями,” війська папи римського винищили за допомогою “хрестоносців,” спеціально для цього туди висланих, цих “сектарів.”

Богомили (чи “богумили”) з Болгарії поширили свою науку на північ і до наших предків. Спираючись на Новий Заповіт і, головним чином, на послання св. апостола Павла, вони відкидали обрядовість візантійсько-римської церкви, не признавали образів, свічок, кадила, шатів (риз), поклонення Марії, матері Ісуса, і святим, словом, відкидали все те, що з поганства прищепилося до християнської релігії. Їхньою метою було — відродити апостольське християнство в його первісній, незіпсутій поганством, формі.

На жаль, це павликіянство чи богумильство не мало можливости глибше прищепитися на українському ґрунті. Однією з головних причин цього неуспіху треба признати катастрофу, що вибухла над нашим народом.

У 13-му віці стародавня Русь-Україна впала під ударами татарів, що прийшли до нашого краю зо сходу, з Азії. Держава наша, що півтисячі років провадила висококультурне життя та й боротьбу проти степовиків-азятів, опинилася під татарами. Під ними наш народ був біля 100 років. На цей час державність наша перейшла зо сходу на західньо-українські землі, де й трималася в Галицько-Волинській державі до кінця 14-го віку. Потім і ця незалежна частина України впала під навалю Польщі.

Східня Київська Україна, перебуваючи ці сто років під татарами, зберегла свою православну церкву, монастирі тощо. Татари щодо релігії були порівнює людяними: вони “віри” не

рухали, а навіть церквам, монастирям і духівництву давали різні привілеї.

Коли західня Україна підбивалася поляками, східня поволі опинялася під Литвою. Литва виборола від татарів спочатку Білорусію, а потім і східню Україну.

І білоруси і українці почували себе в литовській державі значно краще, ніж під татарами. Бо Литва перейняла від Русі і культуру, і письменство, і мову. Тому церковне життя під литовською владою швидко оправилось від тих шкод, що їх зазнало під час татарської навали й панування.

Перебуваючи під Литвою, українці почали ще більше, як раніш, піддаватися культурним впливам з заходу. Проте й деякі впливи зо сходу мали силу над нашим народом. Це торкається, між іншим, і однієї єдиної “секти”, званої з тих часів. Хоч вона й не прийнялася поміж нашим народом, але в віці 15-му поширилась була серед вищих, книжних верств українського громадянства. Це так звана “єресь жидовствуючих”. Із Києва вона перенеслася на північ до Новгороду, а звідти до Москви, де церковна та світська влада винищили її, палячи “єретиків” вогнем. Провідником цієї секти в Новгороді був “жидовин Схарія”. Він 1470 року разом з київським княжичем Михайлом Олельковичем приїхав до Новгороду. Згодом до нього прилучилися ще два жиди з України або з Білорусії; вони втрьох на вернули на “жидівську віру” багатьох новгородських і московських духовних і урядових достойників.

Наука тих “єретиків” була дуже схожа до нинішнього суботництва та деякими дослідниками в'язалася з тодішнім гуситським рухом.

Ці й подібні до них релігійні течії безсумнівно весь час поширювалися по українських землях і створювали сприятливий ґрунт для руху реформаційного, що мав незабаром прийти й до України.

1569 року в наслідок остаточної злуки Литви з Польщею всі українські землі опинилися під польською окупацією. А в Польщі вже перед тією злукою поширювалася стихійно реформація, що прийшла туди з Німеччини. Цьому поширенню сприяв загальний занепад і змертвіння католицької церкви з її неморальним духівництвом. У середині 16-го сторіччя мало не вся Польща була захоплена протестантизмом. Особливо перейнялась ним аристократія та інтелігенція.

Духовно-моральний занепад панував того часу й у православної церкви в Україні та Білорусії. Єпископи були з багатирів і дуків, що купували собі найвищі духовні посади. Священники були поневолені та пригнічені польською католицькою владою й панами. Освіта серед нижчого духівництва почала падати, і воно дбало тільки про те, аби за всяку ціну вижити. Тому й моральне життя його не завжди було на належнім рівні. Народ губив пошану до такого духівництва. Тому то, не вважаючи на прив'язання народу до всього, що було своє, і на відразу до всього чужого, реформація почала захоплювати православних українців. Проповідь Євангелії й надія звільнення з-під невідрадних обставин життя напівмертвої церкви мала успіх, і реформація в Україні почала поширюватися. Цей рух ішов з заходу на схід, і тому найбільше число протестантських громад постало в Галичині (понад 30 церков), на Підляшші (понад 20 громад) й на Волині (22 громади). Значно слабший він був на Поділлі (8 громад), на Брацлавщині й Київщині, де зродилося тільки 7 громад. На Лівобережну Україну цей рух так і не дійшов.

“Протестантська наука приходила в Україну в чужій польсько-німецькій формі і в дійсності приводила до спольщення, до відступлення від своєї народности, не вважаючи навіть на те, що протестантизм приніс із собою здорову ідею перекладу св. Письма на живу народню мову задля успішнішого його поширення в масах. Реформаційним течіям не вдалося захитати православної церкви в Україні; вони навіть принесли їй посередню користь тим, що розворушили думку, збудили інтерес до догматичних спорів, познайомили з новими формами відстоювання своїх релігійних вірувань, новими способами й формами релігійної боротьби.”¹⁾

Особливо велике значення реформації полягало в отих перекладах Слова Божого на українську мову. Увесь 16-й вік перекладачі працювали старанно над перекладами, головним чином, Євангелій. Так, з'являється року 1556 дуже гарний переклад

Євангелії на прекрасну українську мову (в містечку Пересопниці); Василь Тяпинський переклав Євангелію року 1580, а Валентин Негалевський - 1581; були ще й інші переклади, що не всі дійшли до нас; особливо багато з'явилося в ті часи так званих “учительних Євангелій”, що давали або свої або позичені переклади особливо важливих місць Євангелії на гарну українську мову з повчаючими поясненнями в тій же мові. Із них до нас дійшла вчительна Євангелія Кирила Транквильйона з року 1619 тощо.²⁾ Тоді то й православна церква, під впливом пожвавленого книжного руху, починає дбати про друк Слова Божого; при славній Острозькій Академії закладається заходами князя Костянтина Острозького (1526-1608) друкарня, що випускає багато книжок. Найголовнішою її роботою був друк повної “не тільки на сході слов'янства, але навіть серед усього слов'янського світу” Біблії. Ця славна Острозька Біблія друкувалася декілька років і з'явилася в світі 1581 року. Не від речі буде згадати, що і потім, більше як через вісімдесят років, 1663 року спромоглась на друковану Біблію й Москва, то вона простісінько передрукувала нашу Острозьку Біблію.”²⁾

Реформаційний рух в Україну йшов “згори”, від панів, і в народі не міг знайти глибшого зрозуміння. Тому, коли католицька церква почала той рух у Польщі ліквідувати, він почав завмирати й на українських землях. Боротьба релігійна, національна та політична між українцями та поляками, що незабаром вибухла з новою силою, загасила реформацію в нашому народі на довший час.

²⁾ Проф. І. Огієнко. Українська Культура. Катеринослав 1923 р., стор. 31.

¹⁾ Проф. Д. Дорошенко. Православна церква. Берлін, 1940 р., стор. 30.

Бачачи занепад своєї церкви, православні люди почали обмірковувати його причини та вишукувати засоби задля його усунення. Чуючи про подібні спроби в католицькій церкві, знаючи безсилля свого духівництва та маючи перед очима приклад протестантів, що заходами самого народу намагалися направити падаюче християнство, міщани західних українських земель розпочали на праву православної церкви власними силами.

При православних громадах Львова, Перемишля, Луцького, Берестя, Києва та інших більших міст від стародавніх часів існували братства, напівдуховні цехові організації, що їхнім завданням була поміч церкві щодо її потреб, опіка над бідними, хворими, старими, сиротами тощо. З протягом часу й ці братства підупали й їхня "діяльність" виявлялася хібащо тільки в спільних "трапезах" з приводу храмових свят (празників), поминак померлих тощо. На цих "трапезах" багато їли й ще більше пили.

У 16-му віці, шукаючи порятунку для православної віри, деякі свідоміші члени цих братств ставлять перед ними ширші завдання, ніж служення череву. "Братчики мали сходитися "не во п'янственний дім" і не для п'ячення, а для релігійного й морального повчання; залагодивши біжучі справи, повинні були займатися читанням святого Письма, або співанням духовних пісень та поважними, будуючими розмовами. Мали по силі помагати убогим, слідити за моральністю пожиття своїх товаришів, упоминати їх за недобрі вчинки, за тяжчі провини замикати до дзвіниці, а в крайності й виключати з братства. Усе це — ідеї, котрих джерело й взірць треба, безсумнівно, шукати не деінде, як у сучасних євангелицьких громадах. Звідти ж, очевидячки, йшли ті гадки про потребу контролі братської громади не тільки над громадянами, але й над духівництвом, і навіть над самими владиками, що знаходимо в тих же братських статутах: "довідавшись про когонебудь у своїм місті, чи поза містом, чи з світських, чи з духовних, що він живе не по закону, братчики мають упоминати його словом або письмом; коли ж він покаже себе неслухняним, — оповіщати про нього єпископові. Коли б побачили в корчмі п'яного священика, або коли б доведено було на священика, що він ворожбит, або дає гроші в лихву, або що він звінчав ухоплену дівчину, або що він двоєженець або розпусник, такого свідками обжалувати перед єпископом, щоб він його судив за законами святих отців. Коли ж би й єпископ став противитися законам правди, і правив церквою не за апостольськими канонами, то й єпископові противитися, як ворогові правди." ³⁾

На зібрані під час "трапез" гроші братчики влаштовували притулки й шпиталі для слабих, старих і хворих, будували школи, закладали друкарні тощо.

У громадах починається нове життя, віє духом відродження. Заряди братств не обмежуються одним лише культурницьким рухом, але намагаються піднести за статутом і духовно-моральний стан членів церкви, спиняють п'янство, неморальність, вилучають непоправних. Від духівництва вимагають живої проповіді, пояснення Слова Божого, застосовання його до життя й, натурально, зразкового, прикладного життя священиків і дяконів церкви.

Це все провадило до однієї мети — поправи духовного й морального життя й почало незабаром робити своє спасенне діло; діяльність братства почала приносити добрі овочі.

Ця народня реформація православної церкви, можливо, розгорнулася би ще ширше й мала би далеко значніші наслідки, коли б на перешкоді їй не стали нові події.

³⁾ Проф. М. Грушевський, З історії релігійної думки в Україні. Львів 1925. ст.67

Православні єпископи та священники мали бажання жити так само вільно й незалежно, як жило римсько-католицьке духовництво. Але польські біскупы, ксьондзи й самий уряд польський відмовляли їм цього права, витикаючи їм, що вони "схизматики" (відколоті від римської церкви), погорджували ними та їх нехтували, висміювали й утискували.

З другого боку, православне громадянство вимагало від тих же єпископів і священників прикладного чистого життя та корисної духовної та суспільної діяльності. Неморальних чи ледачих духовників українці докоряли, а часом і з посад усували. Бо треба знати, що не тільки священники, але й єпископи в Україні призначалися їхньою духовною владою на певні посади тільки після вибору собором чи з'їздом духовних і світських людей. З протягом часу це право вибору єпископів привласнила собі польська духовна а навіть і світська влада: король почав призначати єпископів. Але поволі братства почали виявляти бажання впоминатися щодо своїх прав вибору духовництва, а також права їх контролювати. Коли деякі з єпископів, незадоволені цими новими для них порядками, звернулися зо скаргами на братства до східних патріархів (особливо, до царгородського), ті стали по боці братств, за якими признали права незалежності від місцевих єпископів та право підлеглости безпосередньо патріархові (так звана ставропігія).

Таким чином, православні владики опинилися в скрутному положенні: вони примушені були або скоритися перед народом, іти разом з ним у процесі духовного й церковного відродження й розвою, або шукати іншого виходу.

На цей вихід показала їм польська влада: вона дала зрозуміти, що православні єпископи раптом опиняться в кращому положенні, якщо віддадуться під зверхність і владу римського папи. Признавши його за голову православної церкви, єпископи й священники позбудуться й переслідувань римо-католиків і залежності й утиску з боку православних братств.

Натурально, вказуючи на цей вихід, польська влада мала на увазі не саме покращання долі православної церкви або її духовництва: її метою було тільки покатоличення церкви й спольщення народу.

Православні єпископи вхопилися за цю ідею "унії", цебто сполучення в одну спільну організацію православної й римо-католицької церкви під зверхністю папи.

Сама ця ідея не була нова. За часів українського короля Данила (1238-1264), коли Україна була в нерівній боротьбі проти татаро-монголів, папа Інокентій 4-й запропонував українцям унію з римською церквою. Як нагороду за це Рим обіцяв укра-

їнцям поміч проти татарів і королівську гідність Данилові. Великий князь Данило був 1253 року в Дрогичині-Поліському коронований на короля, і унія була схвалена. Папа оголосив серед королівств західньої Європи хрестоносний похід проти татарів з метою допомогти новому королеві. Але західні володарі повели справу пияво, помочі королеві Данилові не подали, й унія згодом автоматично впала. Друга спроба унії була піднесена за побуту України під окупацією Литви. 1439 року в місті італійському Фльоренції була підписана унія поміж римо-католицькою та греко-православною церквами. Царгородові та всій грецькій імперії тоді загрожувала загибля від турків, і папа Євген 4-й за ціну унії обіцяв піднести всю Європу на боротьбу проти турків. З цієї унії теж нічого не вийшло й в Україні її не признали, хоч митрополит київський Ісидор до неї був пристав. Були ще й інші спроби впровадити унію, але й вони не мали поважніших наслідків і успіху.

Тепер оце надійшов час ще однієї спроби щодо унії. Львівський український єпископ Гедеон Балабан посварився з місцевим православним братством. Гордовитий шляхтич Балабан відмовився коритися "хлопам простим, кожом'якам і сидельникам." Патріархи — Йоаким антиохійський і Єремія царгородський — по черзі, один за одним, прибули в Україну й у цій сварці стали необережно але дуже рішуче по боці братства. Ображений цим Балабан змовився з іншими достойниками церкви й підбив їх на унію з Римом. Це були єпископи: луцький — Кирило Терлецький, холмський — Денис Зборівський, турівський — Леонтій Пельчицький, володимиро-волинський — Іпатій Потій і (найважливіший) сам митрополит київський Михайло Рогоза. Змову свою, піддатися Римові, вони відбули потайки. Нишком же двоє з них, Потій і Терлецький, при допомозі польської влади виїхали до Риму й там 23 грудня 1595 року підписали приступлення української православної церкви до унії з Римом.

Чутки про цю подію швидко поширилися в Україні та в Білорусії, і вся православна людність повстала одноставно проти унії. Тоді єпископи — львівський Балабан і перемський — Копистенський, що теж в межичасі були приступили до унії, відцуралися її. Не вважаючи на це, польська влада скликала собор у Бересті року 1596, і він унію схвалив, а король її затвердив.

Поляки почали відіймати церкви та церковне майно від православних і віддавати все уніятим. Православні під проводом могутнього князя Костянтина Острозького та тих інших князів, панів і єпископів, що лишилися при православ'ї, розпочали боротьбу проти уніятів за допомогою книжок, відозв, а потім і зброї. Сам князь Острозький був раніш прихильником унії. Але коли єпископи перепровадили її потайки від нього, з ним не порадившись, князь розпочав війну проти неї. Незабаром

до ворогів унії пристало козацтво України. Це зупинило поширення унійного руху. Згодом єпископи Галичини знов пристали до унії; але більшість населення України й Білорусії залишилась при православної церкві.

Союзниками православних у цій боротьбі проти Риму стали протестанти Польщі. Вони були теж переслідувані католиками й тому православним співчували й їх підтримували. Один час протестанти й православні навіть плянували певну злуку чи формальний союз задля спільної боротьби проти католиків, але ці пляни до якогось виразного кінця доведені не були. Проте в сенаті, в соймі та літературній обороні від католицтва протестанти Польщі весь час були спільниками православних.

Найсильнішим оборонцем православ'я сталось українське козацтво. Воно захистило від зазіхань католиків і не дало на поталу їм Києво-Печерську Лавру та інші більші й славні монастирі й церкви. Коли з протягом часу православні єпископи або повимирали або попереходили на унію а то й на римо-католицтво, й православні лишилися без єпископів, *) гетьман України Петро Сагайдачний спровадив до Києва патріарха єрусалимського Теофана, а той 1620 року під охороною козацького війська висвятив для України митрополита Йова Борецького та ще п'ятьох єпископів, що були, за українським звичаєм, вибрані духівництвом і громадянством.

Під опікою й охороною того ж козацтва розпочався в усій Україні а особливо в Києві поживавлений рух, не тільки церковний, але й культурно-освітній. Київське братство при Братському Богоявленському монастирі на Подолі зросло й зміцнилося; заснована при ньому вища школа (пізніша Академія) сталася розсадником освіти не тільки на всю Україну, але й на Білорусію, а згодом і для Московщини. У Києві почали купчитися діячі й учені з усєї України, не тільки зо-східньої, з-над Дніпра, але й з західньої, з-над Буга й Дністра: Єлисей Плетенецький, Захарій Копистенський, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький та інші духовні вчені були родом здебільшого з Галичини. Гетьман Петро Сагайдачний, сам родом із Самбора в Галичині, особливо дбав про притягнення до столиці наукових сил західньо-українських.

Ці вчені, Академія в Києві, вищі школи в Острозі, Чернігові, Переяславі тощо, гарні друкарні по тих містах, середні та нижчі школи по всій Україні — міцно сприяли піднесенню освіти в нашій Батьківщині та тримали її на високому рівні культури, що не була нижча від культури тодішніх західньо-європейських

*) Тоді залишився в православної церкві тільки один єпископ у Львові — Тисаровський.

держав. Українська література, відроджена в 16-му віці, продовжувала розвиватися й у віці 17-му.

Не тільки духівництво, князі, дідичі й козацька старшина — були освічені, але й звичайне козацтво, селяни й навіть їхні жінки й діти були письменні. Про це тоді ж свідкували чужоземці, як, наприклад, архидиякон з Сирії Павло Алепський. Він 1653 року переїздив разом з патріархом Макарієм через Україну й у своєму описі подорожі ⁵⁾ відзначив, що всі українці "за великим винятком грамотні та вчені, кохаються в науках та законах; вони гарні знавці риторики, логіки та всякої філософії. У них там розглядають усякі поважні питання, що потребують досліду... Починаючи з Рашкова, по всій козацькій землі дивне та гарне явище спостерігали ми: всі вони... навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати та знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях... А дітей у них більше ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти"...

При такому стані освіти українського населення католики й унії не могли мати успіху в боротьбі проти православних. Не вважаючи на те, що польська влада вживала всіх заходів, аби цю боротьбу виграти, унія зустрілася з рішучим спротивом православних. Король, уряд і всі польські пани силою влади примушували їх піддатися унії: відбирали або замикали церкви, арештовували та кидали до в'язниці непокірливих, карали всіма засобами аж до кари смерти включно — ніщо не помагало. Православні вперто стояли при своїй релігії. Академія, школи, монастирі, вчені, друкарні — всі одностайно працювали проти унії, поширюючи книжки та брошури полемічного характеру та усвідомлюючи населення.

Нарешті козацтво почало підносити повстання проти Польщі, оголошуючи безоглядну війну проти панів, жидів і католицької церкви. Поллялися криваві ріки. Війна спинила поширення унії остаточно й вона почала відступати перед загальним спротивом. У кривавій поведі було втоплено не тільки унію, але й слабі, нерозвинені ще громади протестантів. Українська реформація була спинена й навіть на якийсь час зовсім усунена з українського обрію.

Аби закінчити цей розділ щодо унії, треба згадати ще деякі події.

Уніятська або греко-католицька церква з протягом часу почала грати в житті українського народу несподівану ролю, що

⁵⁾ Путешествіе антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ 17 вѣка, написанное его сыномъ архидіакономъ Павломъ Алепскимъ Переводъ съ арабскаго Г. Мукоса. Москва 1897 г., выпускъ 2, стр. 2.

її від неї творці унії не сподівалися. Справа в тому, що римсько-католицьке духівництво й польська влада мали надію за допомогою унії покатоличити та спольщити українців. Та цього вони аж до наших днів не дочекалися. Навпаки, до 19-го віку греко-католицька церква тримала східніми обрядами своїх членів при стародавнім православ'ї, а своєю богослужбовою церковно-слов'янською мовою з старою українською вимовою не дозволяла українським селянам і міщанам остаточно польщитися. Саме уніятське духівництво, остаточно спольщене, все таки не відходило задля кавалка хліба від народу, і коли надійшов час народнього відродження, духівництво в 19-му віці прокинулось і собі й приєдналось до народу. Тоді уніятська церква почала діяти, як складова частина одного спільного національного двигуна. На жаль, тепер, коли народ і національно й духовно значно свідоміший як колись, греко-католицька церква не встигає йти разом із ним: вона міцно тримається Риму. Видання її найкраще показують її відсталість: мова їх ще й досі засмічена кострубатим "язичієм", що являє собою якусь дивну мішанину української мови з церковно-слов'янською та іншими мовами.

Російські більшовики, зайнявши 1945 року Західню Україну, негайно зліквідували в ній греко-католицьку церкву, прилучивши її до "казьонної" православної російської церкви під головуванням агента комуністів, московського патріарха Алексея, а всіх єпископів і непокірливих священників знищили.

Рештки греко-католиків скитальників-українців на всіх континентах тепер квапливо католичаться; сама церква вже не називається греко-католицькою, а тільки католицькою. У ній запроваджується celibat, цебто безженство священників, та інші питоменні римському католицтву обряди та звичаї, що з першою християнською церквою не мають нічого спільного. Члени її мусять на чужині швидко асимілюватися, цебто розтоплюватися в чужонаціональному середовищу; це прийде тепер тим легше, що Рим ніколи не визнав і не визнає української нації за окрему й незалежну: досі він називає українців "рутенами", цебто "русинами".

Примітка до стор. 16-ої цього розділу: окрім зазначених вже там міст, друкарні й школи були в Дермані, Евю, Кутейнському монастирі, Рахманові, Новгороді-Сіверському, Луцькому, Почаєві, Вінниці, Стратині тощо. — Проф. Др. І. Огієнко, Українська культура, стор. 37.

7. РОЛЯ ПОЛЯКІВ І ЖИДІВ В УКРАЇНІ

Римо-католицтво в Польщі та його штучний новотвір для України й Білорусії—унія зазнали повної поразки щодо боротьби проти православ'я, і тому сподіваного ними переможного походу на схід не зробили. Вони вигравали та переможними бували тільки там, де перевищували свого противника фізичною силою, освітою, розвоєм, поступом і лукавством. Так, наприклад, єзуїти, заклавши високі школи, потрапили виховати в них цілі покоління шляхти, що знов потяглась із протестантизму в католицтво. Ці ж школи здоліли перетягти до римо-католицтва й польщини майже всі українсько-православні старокняжі родини Сангушків, Сапігів, Острозьких, Вишневецьких, Радивилів, Корецьких, Заславських, Святополк-Четвертинських і безліч родин шляхетських. Але народу українського католицтво до себе не перетягло, бо духовно й морально католицька церква стояла не вище від православної. Усяке ж насильство щодо православних робило останніх ще більш упертими та витривалими. Євангельським квасом в Україні католицтво й унія бути не могли.

Другий релігійний елемент, жидівство—тим квасом статися теж не здоліло. Ізраїльська бо релігія була в такому ж морально-духовному занепаді, як і католицтво.

Жида почали з'являтися в Польщі ще в 14-му віці за короля Казіміра Великого. Бажаючи піднести міста з їхньою торгівлею та промисловістю, цей король відкрив двері до Польщі для жидів, що втікали з західньої Європи від релігійно-расових переслідувань. У містах вони мусіли провадити конкуренційну боротьбу проти німців. Через це, а також тому, що число жидів у Польщі ввесь час збільшувалося, вони почали сунути далі на схід. По окупації Галичини, тамошні міста й села почали переповнятися жидами. По люблінській унії 1569 року вони стали заливати міста й села східньої України.

Вибраний колись Богом народ ізраїльський, що повинен би був бути дійсним, "світлом світові", приніс в Україну не світло, а темряву, гріх і насильство.

Магнати й пани польські, що їм королі роздавали українські землі, обернули вільних селян на кріпаків і їх гнітили й утискували. Але тому, що пани самі не мали ані хисту, ані часу, ані охоти рядити своїми величезними маєтками, вони спроваджували туди жидів, яким ті маєтки віддавали „на відкуп": жид платив панові щороку певну суму грошей, а потім ті гроші стократно витискав із українського селянства. Своє власне горе й гонення з боку ворогів жида забували, а самі сіяли скрізь нещас-

тя й нищили населення.

Жидівський історик професор Гретц каже, ⁶⁾ що ці всі жиди й їхні вчителі “згори та з погордою дивилися на Святе Писання (Біблію) та на його просту величність чи, сказати вірніше, воно майже зовсім і не існувало для них... Вони знали з Біблії тільки те, що читалося в синагогах під час Богослуження, і тільки те, що випадково траплялося з неї в Талмуді”. Цей Талмуд, цебто наука рабинів, їхнє толкування та їхні закони, все те лицемірство, ошуканство й фарисейство, що Талмуд в них виробив, заступали польським жидам святу науку Господню. Гретц каже, що завдяки цьому Талмудові жиди всі свої сили, знання та час уживали на те, аби „перехитрувати людей, менш досвідчених. Обдурити та ошукати когобудь — лічилося за сїрит і молодецтво й справляло їм велике задоволення. Щоправда, обдурити свого одновірця було нелегко, бож він сам був не менш досвідчений у різних круїїствах; але зате нежидівській частині населення, що з нею жиди мали зносини, доводилось випробувати на собі всю шкідливість цієї переваги розуму польських жидів, що був вихований на Талмуді”...

Той же Гретц однією з головних причин духовно-морально-го занепаду жидів вбачає в тому, що „вони на підставі фальшиво-кабалістичної книги „Зоґар” очікували 1648 року приходу Месії й надхodu доби свого вибавлення. Вони мали надію, що тоді вони удаватимуть з себе (необмежених нічим) панів, і тому більше ніж перед тим вони були нахабні і безпечні”.

Французький інженер Боплян, сучасник і самовидець тієї доби, що подорожував по Україні, описує в своїй книжці ⁷⁾ страшне положення українського населення під тодішнім угиском: „Шляхта живе як в раю, а селянин як у чистилищу, а як ще селянам трапиться попасти в неволю лихому панові, то становище їх гірше від галерних невольників... українські козаки й селяни мусіли платити податок за кожне новонароджене немовлятко й за кожну пару, що одружувалася; а для того, аби ніхто не вхилився від заплати цього податку, чужі арендарі тримали в себе ключі від православних церков, і коли священникові доводилося відправляти службу Божу, він повинен був звертатися до орендаря-чужинця за ключем від церкви.”

Московський гонець Кунаков узимі 1648-49 року доносив з

⁶⁾ Н. Graetz. Geschichte der Juden. С.-Петербург, 1888 р. під редакцією А. Я. Гаркаві. Четвертий період третьої діаспоричної доби, роки 1618-1760; голова третя: “Хмельницький і переслідування жидів у польський Україні козаками”. Стор. 48-75.

⁷⁾ Beauplan. Description de l'Ukraine. Описаніє України. СПб 1832, стор. 17.

України в Москву: ⁸⁾ “вже давніше, багато років велике угиснення від ляхів і уніятів — віру благочестиву (православну) ламали, церкви Божі печатали й багато благочестивих церков обернули на унію... самих українців побивали, жінок, і дітей, і маєток від них відбирали, і всякі насильства й руїни їм чинили... Крім того була українцям руїна від жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів.” І тут говориться далше про гірку долю безборонних селян, та про різні знущання над ними.

Жидівський літописець Натан Ганновер, що списав події тих часів, біблійними фарбами змальовує тяжке положення селянських мас: “Решта бідного українського народу робила панщину в магнатів і шляхти, а ці обтяжали його важкою працею, глиною й цеглою й усякою роботою вдома і на полі (очевидне порівняння з жидівською неволею в Єгипті). Шляхта накладала на нього великі тягари, а декотрі шляхтичі страшними способами змушували до переходу на пануючу віру. І був він до тієї міри понижений, що всі народи, а навіть і той народ, з усіх найбільшій (цебто — жидівський народ), теж панував над ним.” ⁹⁾

Літописець український „Самовидець” каже, як поляки й жиди запровадили різні податки — „дуди ніякісь, повивачне, пироґовщину, подимне й поголовщину, очкове, ставщизну, поемщизну, сухомельщину, мостове, копиткове... теже церкви Божізапродаяху і за дозволенієм.....крещаху младенци, і всякія обряди церковніє благочестивих поддаяхув аренду.....і іная неісповідимая творяху біди.” ¹⁰⁾

Історики Грабянка й Величко потверджують ці жахи такими словами: католики українських людей “шиями в колоди або в плетні в найтяжчі морози саджали, так що їм руки й ноги відмерзали, а інші на смерть від морозу повмирили; жінок козацьких в плуги запрягали — лід орати або рисувати; при тому їх веліли канчуками поганяти; інших на лід поставивши, казали з прорубів воду брати й їх поливати, або в проруби окунати веліли.” ¹¹⁾

Автор “Історії Русів,” потверджує покази “Самовидця” ¹²⁾ про різні страшні кари та знущання над безборонним населенням. Жах збирає при читанні їх, — отже ми навмисне опускаємо всі

⁸⁾ М. Грушевський. Історія України. Хмельниччина.

⁹⁾ Historia belli cosacco-polonizi auctore Samuele Grondski de Grondi conscripta anno 1676 ... Pestini. 1789.

¹⁰⁾ Лїтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмїльничаго. Москва 1846.

¹¹⁾ Лїтопись событій югозападной Россіи въ XVIII вѣкѣ. Составиль бывший канцеляристъ войска запорожскаго, Самуиль Величко, Кіевъ 1720, 2 т. 1848. Лїтопись Григорія Грабянки, изд. Времен. Кіевской Ком. для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ, 1854.

¹²⁾ Цитовано за М. Грушевським.

докладности й часто садистичні описи знущань, бо нам навіть не вистачило б місця й часу, щоб подати весь історичний матеріал про всі ті безчисленні жахи, що їх чинили так звані християни-католики й уніяти — та визнавці єдиного Бога Єгови — ізраїльтяни-жиди — в Україні та в Білорусії над так званими теж християнами — православними. Так само не можемо тут подати всіх жахів, що їх чинили ці ж православні над католиками, уніятами й жидами, коли вибухло криваве повстання українського народу проти поляків і коли його гнів і пімста впала на винних і невинних, і на цих останніх може ще в більшій мірі, як на перших. Десятки тисяч людей, старих, молодих і дітей, чоловіків і жінок, були замордовані, замучені, спалені живцем, засипані в криницях, збезчещені, позбавлені майна, розігнані по всьому світі тощо.

І це все чинили так звані “православні християни”! Мусимо бути справедливими: українці в цій боротьбі проти поляків і ізраїльтян виявили себе не кращими від них, показали себе не як християни й не люди; ощаджували свої жертви тільки тоді, коли вони приймали їхнє “християнство.” Не диво отже, що ізраїльтяни зненавиділи не тільки українців, але й саме їхнє “християнство” й навіть його Основоположника!

Ця кривава боротьба вирила поміж поляками, ізраїльтянами та українцями безодню, що її на протязі ось вже трьох віків надаремно намагаються засипати найкращі представники цих народів. Події під час першої всесвітньої війни, революції та всіх наступних років, а особливо за часів другої війни з її варварством над жидами, тую безодню тільки поширили, бо старі незагоєні рани відновили та роз’ятрили ще більше.

Увесь час ці народи діяли в ім’я Бога, релігії, віри й правди! Для нас, віруючих в Слово Боже та в Сина Його, ясно, що все це могло статися тільки через те, що всі ті люди не знали живого Бога та Його Правди.

Коли б вони пізнали правдивого Бога-Єгову та Його Сина, Христа Спаса, коли б прийняли Його святе Слово Старого й Нового Заповіту, тоді б повищезгана безодня сама би зникла!

Пожежу в Україні розпалили католики, бож то вони прийшли в Україну з “вищою, досконалою” вірою римо-католицькою, з західньо-європейською культурою й показали українцям одне й друге в правдивому світлі. В ім’я Христа вони чинили жахливі діла, будучи в дійсності дітьми сатани. В ім’я Бога діяли й жиди, що сподівалися приходу Месії, який мав віддати в їхні руки весь світ. Коли 1648 року на грецькій землі під турками об’явився цей сподіваний ними месія під ім’ям Сабатая Цві, їхні очі навіть під впливом усіх пережитих ними жахів не відкрилися, й вони так і залишилися сліпими духовно.

Українці мали право сподіватися, що католики й уніяти, які весь час кричали про свою духовно-моральну вищість і досконалість, бодай почасти покажуть їм її. Замість цього прийшло страшне й глибоке розчаровання. Таке ж розчаровання українцям принесли й ізраїльтяни.

Проте українці, що шукали правди й світла в людей, а не в Бога та Його Слові, мусіли пережити ще одне розчаровання, коли вони по тую правду звернулися до одновірних православних москалів.

8. ПРАВОСЛАВНІ УКРАЇНЦІ ПІД ПРАВОСЛАВНОЮ МОСКВОЮ

Війна 1648-53 року проти Польщі зробила Україну незалежною від польської влади, від панів, ксьондзів, уніятів і жидів. Проте для дальшого існування й боротьби Українська Держава потребувала допомоги когось із сусідів — татарів, турків, молдаванів, мадярів або москалів, аби не опинитись знов у польській неволі.

У цьому виборі майбутнього союзника справа релігійна відіграла рішучу роль. Москалі були православної віри, тому українці, спроневерені вже щодо католицтва, воліли їх, аніж когось іншого, мати за союзника.

На початку січня 1654 року в місті Переяславі (на Полтавщині) було стверджено державний союз між Україною й Московщиною. Обидві держави злучалися в одну (подібно як домінії Великобританії) державу під особою царя. Але Україна захувала свою майже повну незалежність: вона мала свій власний уряд з виборним гетьманом і призначуваними ним міністрами (генеральними старшинами), мала своє військо, скарбницю, дипломатичні зносини з закордоном, суди, школи, міське самоврядування на німецький зразок (магдебурське право) та незалежну церкву.

Але цей союз між двома державами не був довговічний. Перші непорозуміння між ними почалися власне на церковно-релігійному тлі: митрополит київський Сильвестер Косів і підвладні йому єпископи та все нижче духовництво — відмовилися піддатися й московському цареві й московському патріярхові.

Справа в тому, що українське духовництво вже тоді найкраще знало Москву та її владу. На все московське дивилося українське духовництво як на щось некультурне й варварське. Тому воно жахалося й цуралося навіть думки про залежність від Москви.

Це упередження проти Москви в українському духовництві ще збільшилося, коли воно побачило, що Москва й не думала дотримувати переяславської умови, а почала з першого дня обмежувати вільність і незалежність України. Якийсь час митрополити київські спротивлялися зазіханням Москви на українську церкву. Особливо енергійним щодо цього був митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський, вірний співробітник гетьмана Петра Дорошенка. Коли ж Йосип за часів гетьмана Самойловича помер, гетьман подбав про вибір за митрополита потульного та прихильного Москві князя Гедеона Святополк-Четвертинського. Цей 1685 року признав зверхність московського патріярха.

Від того часу українська православна церква почала обер-

татися на покірливу службу московського уряду.

Розгляньмо ж тепер, що з себе уявляла Московщина та її так звана православна християнська церква? Що знайшли в ній українці, коли пішли до неї шукати того ідеала християнства, якого не дали їм римо-католицтво та греко-католицька унія?

Московська держава утворилась на північ від теперішньої України та на схід Білорусії на протязі 12-15 віків*) із окремих князівств, що спочатку однієї центральної влади не мали. Їхнє населення складалося з мішанини місцевих фіно-монгольських племен і народців — Чудь, Меря, Вєсь, Мурома, Водь тощо з слов'янськими колоністами з Ногороду, Білорусії та України (отже, з властивої Руси). У 15 віці Москва**) підбила під себе менші князівства та дві незалежні республіки Новгород і Псков і утворила одне велике князівство.

Фіно-монголи трималися примітивної поганської релігії, приносячи жертви бовванам під проводом жерців-шаманів. Слов'янські колоністи принесли й накинули їм християнську релігію, мову й зародки культури. Але дикі мешканці лісів затримали весь уклад стародавнього темного поганського життя, всі забобони його й правдивого християнства так і не пізнали.

У 13 віці вищезгадані князівства, не об'єднані тоді ще в Московську державу, підпали разом з східною Україною під владу татаро-монголів. Але в той час, як східня Україна через неповних сто років звільнилась від татарської неволі, злучившись із Литвою, Московщина залишилась під дикими монголами впродовж аж 250 років. Це мало для неї дуже тяжкі наслідки: неволя розірвала всі зв'язки з Україною а через неї й з культурою та з тим християнством Заходу, що хоч і було номінальним, та все таки стояло вище від азійського поганства. Остаточне відірвання сталось 1299 року, коли в Володимирі-Суздальському була утворена незалежна від Києва митрополія.

Відтята від культурніших країн, "залишена віч-на-віч з півдикими монголами, Московщина замкнулась у собі, закрестилась в своїм розвитку й запозичила від своїх татарських сусідів багато негативних рис: жорстокість звичаїв, замкненість жінок, азійське хитрування" ¹³⁾ тощо. Усе це мало вплив і на православну церкву в Московщині. Єдиним джерелом надхнення цієї церкви залишилась Візантія з її мертвим обрядовим "християнством". Зовнішній блиск храмів, шати (ризми), свічки, ікони,

*) Отже, Українська Держава старша від Московської на якихсь 500 років.

**) Фінське слово "москва" означає "каламутна;" відносилось спочатку до ріки Москви. Місто Москва знане тільки з р. 1144, коли то була маленька оселя-хутір.

13) Проф. Д. Дорошенко. Православна церква. Берлін, 1940 р.

кадила, урочисті й пишні але бездушні служби, незрозуміла церковно-слов'янська мова, відсутність шкіл і літератури — все це тримало московське населення в темряві та здичавінні.

Усі ті рухи та течії, що в віках 16 і 17 струшували та збуджували церковне життя українців, цілком були незнані московським людям. Відтять від усього культурного світу, життя московської церкви набуло характерних, замкнутих у собі форм, непорушних і скам'янілих.

Як ми бачили вище, християнство Візантії вже давно відірвалось від Христової виноградини та було в повній залежності від світської влади. Тому й християнство московське було вже значно гіршим від українського. Бо в Україні були ще, принаймні, освічені священники та єпископи, були письменники, література, були й школи й навіть вищі (Киево-Могилянська та Острозька); у монастирях при школах були гарні друкарні; до України разом з латинством і унією впливала досить багата польська, німецька та латинська література; сини української старшини та магнатів бували на студіях не тільки в Києві, Острозі та в Кракові, але діставалися навіть і до Праги, Падуї та Фльоренції та до паризької Сорбони. Якщо в Україні не було правдивого християнства, то була освіта, а це зберігало українців від здичавіння. Зрештою, саме головне, в Україні вже 1581 року були тисячі друкованих примірників Біблії з острозької друкарні, у той час, як у Польщі тільки три особи мали Біблію — король, примас-архієпископ гнєзненський і магнат Микола Остроріг¹⁴⁾, а в Московщині перша Біблія була надрукована тільки за вісімдесят два роки після української (1663 р.). Тільки того ж 1663 року в Москві при Чудовому монастирі з'являється перша справжня школа. Духівництво й ченці були не тільки самотніми письменниками, але й самотніми читачами.¹⁵⁾ Але й вони були напівграмотні; переписуючи святе Писання та богослужбні книги, вони вносили до них силу помилок.

Єпископи в Московщині були державними урядовцями. Коло них був великий штат служби: скарбник, дяк, два секретарі-шість писарів, діловод, господар, оконом, ключник, сторож святих дарів, стільник (доглядач за їжею на столах), духівник з дияконом, сторожі, слуги, дзвонарі — усього поперек сотки людей. Крім них кільканадцять жінок, обов'язки яких були неясні.¹⁶⁾ У самій Москві "біля брам Кремля п'яні попи сварились між собою й лаялись паскудними словами або бились навку-

14) Проф. М. Костомаров. Богдан Хмельницький. Тернопіль 1888р., том I, стор. 115.

15) Проф. А. Трачевський. Учебник русской истории. СПб. 1900 5 том стр. 152.

16) Валишевський. История России. Первые Романовы. Москва 1911., стр. 271.

лачки. Вони бігали по вулицях, безчестили дівчат, валялись попід столами шинків, або брали участь у бандах злодіїв і розбійників. На другий день після брудних оргій вони служили "обідню" напів'яні й вимовляли соромицькі слова перед олтарею.¹⁷⁾ Більшість священників були бідні, що примушені були торгувати горілкою або займатися ще більш підозріливими справами.¹⁸⁾

Праведність і побожність московських православних християн висловлювалась у тому, що вони "постили", одягались у довжелезні вбрання, носили бороди ("як святі отці й як сам Христос"), вішали на стінах десятки й сотки образів (ікон), їздили й ходили до монастирів. Число монастирів надзвичайно росло; їх було сотки, а в них сотки "святих" мощів. Ці мощі привозили хитрі греки й продавали за великі гроші. Цар Алексей Михайлович (1629-76), наприклад, дістав із Греції голову св. Івана Золотовутого й платив за неї афонським ченцям 500 рублів щорічно. Коли наступники царя зменшили цю ціну наполовину, незадоволені ченці відомстилися в той спосіб, що оголосили тую голову неправдивою, бо вона, мовляв, належала не до Золотовутого.

"Побожність" виявлялась і в довжелезних службах Божих, які розтягались на кілька а то й на кільканадцять годин. Щоб бодай трохи скоротити їх, придумали такий дотепний спосіб: піп читав похапцем своє, диякон у той же самий час нашвидко відчитував свої тексти, паламар справляв свої обов'язки водночас, а хор співав положені йому пісні, а дзвонар дзвонив. І один одного не слухав, а кожен робив своє. А водночас по церкві бігали діти, кричали, плакали; зборщики колекти дзвонили грошима, збираючи їх; біснувати та хворі (так звані "клікуші") верещали на цілий храм, жебраки просили й сварилися, "юродиві" дзвонили ланцюгами, співали й молилися наголос; а православні християни обговорювали свої справи, лаялись, торгувались, сміялися й часто билися."¹⁹⁾

Найученіші люди Росії того часу, священники — ледве вміли читати по складах, часто не знали, скільки було евангелістів або апостолів. Архієпископ новгородський Генадій так свідчив про кандидатів на священників: "Приведуть до мене мужика, аби я йо-

17) Акты археол. ком., том III, н. 264; С. М. Соловьевъ. История России съ древн. временъ, г. XI., стр. 290-91; том XIII, стр. 153-55; Щукинъ Коллект. самоубійство. стр. 34.

18) Исторические акты, томъ V, стр. 298.

19) Митрополитъ Макарій. История церкви, томъ XII, стр. 113. Разумовскій Церковное пѣніе въ Россіи, т. I, стр. 58-64. Рушинскій, Релігіознаж жизнь русскихъ, стр. 41.

го на попа висвятит. Я наказую йому читати Апостола (Дії Апостольські), а він розпочати не вміє; наказую дати йому Псалтиря, а він і його ледве варнякає. Я відмовляюсь (висвятити його), а люди до мене зо скаргою: пане, кажуть, земля вже така; не можна знайти людини, що потрапили би читати.”¹⁹⁾ Зате ті священники заводили поміж собою “вчені” дискусії на такі важливі теми: як треба ходити з процесією — за сонцем (посолонь), чи проти сонця? хреститися двома чи трьома пальцями? говорити й співати “алілуя” двічі чи тричі? писати Ісус чи Іисус? скільки свічок треба запалювати при священні колива? чи можна ховати мерців по заході сонця? чи можна брити вуса й бороду? А вже “верхом” їхніх “дискусій” було рішення й розв’язання таких “поважних” питань: скількома цвяхами було прибито Христа на хресті? на якому дереві повісився Юда — на вербі чи на осиці й такі подібні інші.²⁰⁾

“Коли цар Іван Лютий, що мав себе за дуже вчену людину, побажав якось дізнатися дещо про лютеранську релігію, він просив одного німецького пастора описати йому... німецьку Богослужбу: як ввійходять до церкви попи? як одягаються в ризи (церковні шати)? як дзвонять у дзвони, чи кожного дня однаково, чи тільки в великі свята? Нічого більш важливого цей цар і спитати не здолів.”

“Зрозуміливо, що при такий загальній темряві церковна віра в Московщині обернулася у звичайне ідолослуження. Уся релігія в них складалася з обрядів та ікон. Ніхто не міг би вивяснити, в що він вірує. Коли один подорожничий чужоземець спитав у бояр, чому селяни в Московщині не знають ні “Отченаша” ні “Богородиці”, то йому відповіли: “це занадто висока наука, що годиться тільки царям і патріярхові, а не простим мужикам.”

Коли такою була “церква” та її “пастирі”, то не диво, що й “вівці” були ще гірші. Люди жили в п’янстві, в розпусті. Розпуста була загальною, від палацу царя до хати селянина. Спільні для всіх чоловіків і жінок лазні (“бані”) були не тільки по селах, але й у самій Москві. На жінку дивилися, як на посудину сатани, брудну, гидку. Жили невинчані (“вакруг ракітава куста венчалісь”), мали по декілька жінок, немовлят душили. Стародавнє фіно-монгольське й слов’янське поганство не вмирало. Просто з церкви йшли до лісу, де за посередництвом жреців-шаманів приносили криваві жертви богам, а приносячи додому жир і кров жертвов, мастили ними губи християнських святих на іконах. Ворожитство, знахорство й гадання були

19) Шишко. Русская история, 2-я часть, стр. 26

20) Смирновъ, Внутренніе вопросы въ расколѣ стр. 208.

загальним явищем. Спеціально плекався стародавній звичай “снахачества” — подружнє співжиття тестя зо “снахою” (невісткою).²¹⁾

Панування татар над росіянами принесло “кнута” (батога), якого вони перед тим не знали. Злочинців таврували розпеченим залізом, обтинали їм вуха, виривали ніздрі, відтинали пальці, руки, ноги, виколювали очі. Під час війни полонених зацьковували собаками, душили їх поміж колодами, випалювали їм очі; дітей саджали на палі або підіймали на списи.²²⁾

Не диво, що часом ті “вівці” бунтувалися, кидались на вулицях на своїх “пастирів” і били їх, кидали їх до болота, до води, обдирали їх, виривали їм волосся (“гриву”) або бороди. Царі й князі любили задля забави випускати псів на попів і сміялися до сліз, коли собаки розшматували бідного попа.

Проте помилковим було би думати, що всі росіяни (москалі) були такі. Як і серед усякого іншого народу, так і серед них були душі, що шукали правди, живого Бога та спасіння для своїх душ. Це було причиною з’явлення “еретиків”, серед яких були часто правдиві діти Божі. Історія зберегла ім’я такого “еретика” з найраніших часів: це Феодосій Касой, що мужньо виступав проти тодішнього поганства й проголошував: “Москвини називають себе християнами, а в дійсності вони — ідолослужителі.”²³⁾ Про ересь “жидовствующих” ми вже згадували раніш. Ця “секта” була випалена вогнем і заллята кров’ю мучеників. За часів князя Димітрія Данскова з’явилась “ересь” так званих “стрігольників.” Її започаткував бувший дякон Карпо у Пскові. Стрігольники провадили правдиве християнське життя та добре знали св. Писання. Карпа та його двох учнів утопили 1375 року в Новгороді. Їхніх однодумців попалили, порізали та повидушували.

Вище московське духівництво не мало часу займатися реформами православної церкви, бо було зайняте поширенням і зміцненням своєї влади, що незабаром опинилася в боротьбі з владою князів а потім царів московських.

Ось як прийшло до цієї боротьби.

Року 1453 турки здобули Царгород, і вся Греція-Візантія опинилася в неволі мохаммеданській. Найвищий достойник православної церкви, патріярх царгородський, став звичайним невільником султана турецького й мусів виконувати розпорядження його та його міністрів. Авторитет цього патріярха впав, а зв’язок його з церквами українською, московською та іншими розірвався. Царгород, що називав себе “другим Римом”,

21) 22) К. Валишевській, А. Трачевській.

23) Л. Шишко.

стратив свій вплив на православні церкви всього світу.

Тоді московське духовництво почало поширювати думку, що одинокою православною столицею всього світу є Москва, бож столиці інших православних держав опинились або під мохаммеданською (Царгород, Софія, Београд) або під католицькою (Львів, Київ) владою. Отже тільки одна Москва є натуральною спадкоємицею влади й духовної першости Царгороду, цебто Москва є “третім Римом”, що перебирає на себе представництво всіх підневільних православних держав та духовну й політичну опіку над їхніми народами й інтересами.

Московський великий князь Іван III-ій (1462-1505) цю концепцію “третього Риму” остаточно прийняв і за Москвою затвердив. Він одружився з родичкою останнього візантійського імператора Палеолога — Софією та за державного герба Московського князівства взяв візантійського двоголового орла. Він же почав вживати парадове вбрання, подібне до одягу візантійських імператорів, що знову наслідувала пишні шати православних єпископів.

Якщо пригадаємо собі, що імператори візантійські були повновладними керівниками грецької православної церкви, то легко можемо зрозуміти, чому й сам Іван III і всі його наступники почали дивитися на себе, як на зверхників православної церкви в Московщині. Митрополити згодом спротивилися цій тенденції князів, але той спротив надійшов занадто пізно: князі скуштували цієї влади “цезаропапізму” й не побажали її з своїх рук випустити. Тоді почалася боротьба за цю владу між князями й митрополитами.

За внука Івана III, князя Івана IV (1533-48), названого пізніше Лютим (Грозним), ця боротьба вибухнула остаточно. Аби в ній зміцнити себе, Іван Лютий прийняв титул “царя”, що походить від слова “цезар” (або “цісар” чи “кесар”, за іншими вимовами). За його царювання Москва рішуче пішла по шляху імперіялістичному, що на нього зійшла ще за його попередників: підбила решту дооколішніх незалежних князівств і республік — Тверь, Новгород, Псков, татарські держави — Казанську й Астраханську та вступила до степів азійських, забираючи Сибір.

Приймаючи на себе назву Русь, що колись відносилась переважно до стародавніх українських і білоруських земель, Москва почала згодом виявляти претенсії до всієї України й Білорусії (цебто до властивої Руси), що знаходилися під окупацією польсько-литовською.

Ставши типовим азійським деспотом, Іван Лютий не терпів найменших ознак спротиву в своїх боярах і населенні й криваво нищив всяку опозицію, мордуючи щодня сотки людей, грабуючи їхнє майно та безчестячи їхніх жінок. Для цієї війни проти

власного краю цар утворив так звану “опричнину” — прибічну гвардію (до речі, дуже подібну до сучасної большевицької “черезвичайки” чи “енкаведе”), що безкарно мордувала невинну людність. Сам цар і його 300 найближчих “опричників” були одягнені в чернечі рясні й камілавки, під якими носили золотом гаптовані мундури й довгі ножі. Опівночі цар з цим оточенням ішов до церкви й там молився й бив поклони аж до ранку; цар прислуговував за дячка та дзвонив у дзвони в той час, як його кати-опричники виконували обов'язки попів, паламарів, співаків тощо. За обідом цар читав Життя Святих, а його оточення мовчки та з побожністю слухало та їло. По обіді приступали до тортування та мордування арештованих в межичасі людей, їхніх жінок і дітей. На нещасних цькували псів, голодних вовків і ведмедів, палили їх на вогні, в морози обливали нагих водою, доки вони оберталися в слупи льоду; жінок безчестили прилюдно, а дітей різали на очах їхніх батьків. Щодня замучували сотки людей. А потім цар знов ішов до церкви й до нестями молився та бив поклони, замолюючи гріхи. Церковна влада мусіла мовчки дивитися на все; сім раз вінчала його з “законними” жінками, знаючи, що він має сотки беззаконних. Не вважаючи на це, страшна кара не минала й духовництво: у різні часи було замучено тисячі священників, а церкви було грабовано. Зате цар дуже дотримувався постів. У Пскові спіткав його “юродивий” (дивак) Никола й подав йому кавалок м'яса. Цар жахнувся: “Я є християнин і не споживаю м'ясива в піст”, сказав він побожно. На це дивак відповів: “Ти робиш гірше, бо жереш людське м'ясо”. І дивно, — цар знякотив і втік від дивака.

Але коли митрополит Філіп обурений цим звіром у царському вінці, почав йому докоряти одверто, Іван наказав заарештувати шляхетного пастиря та віддав його на тортури; прибічник царський Малюта Скуратов потім задушив Філіпа. Аби докінчити цей образ звірини, додамо тільки ще таке: в його присутності опричники одного разу “на жарти” нацькували в церкві псів на мощі якогось святого й пси роздерли ті мощі на клаптки. Своїх родичів цар віддавав на муки й смерть; власних жінок або забивав або віддавав на поталу й наругу опричникам; незадовго перед своєю смертю власними руками забив власного сина Івана, наслідника престолу, коли той обстався за своєю дружиною.

Не вважаючи на цю всю наругу над церквою й духовництвом, єпископи й священники покірливо прославляли в храмах цього “благочестивішого” царя й за його життя й по смерті. Але вища духовна влада не занедбувала боротьби за першість. За царювання Іванового сина Феодора митрополит московський Йов був висвячений 25 січня 1589 року на патріярха, і тоді боротьба проти царської влади поточилась з новим напруженням.

Наступники Івана Лютото в цій боротьбі зміцняли себе тим, що почали відкривати дорогу до Московії освіті з-за кордону. Тоді й патріярхи почали запрошувати з України вчених. Професори Київської Академії їхали до Москви та переносили туди науку та культуру з Києва. Єпифаній Славінецький, Семен Полоцький, Мелетій Смотрицький, Степан Яворський та багато інших учених київських ввійшли в історію російської культури, бо дали їй початок. Вони разом з своїми помічниками заснували школи, видавали книжки, створювали російську літературну мову. Вони ж виховували кадри духівників для Московщини. Культурний та науковий рівень цієї відсталого країни почав поступово та поволі підноситися.

Ці київські вчені, а також і греки, що приходили з ними, мусіли звернути увагу на силу помилок у св. Писанні та в церковних книжках, що спочатку не друкувалися, а переписувалися руками. Почалися наради та праця щодо направи тих книжок. Особливо заходився коло цього патріярх Нікон (1652-58), що тоді мав дуже велику владу. Але направа книг викликала в московському православ'ї голосний "раскол" церкви: вона розділилася на дві частини — одну, що прийняла виправлені книги й деяку реформу церкви, і другу — що й направу книг і всі реформи відкинула. Через цих "раскольників" чи "старообрядців" піднісся в державі новий заколот і ще одна боротьба.

Царська влада, хоч і прийняла виправлені книги й реформи Нікона, спритно використала цей заколот, провину за нього звернула на патріярха й скинула його. Так патріярхи в боротьбі проти царів упали. Наступники Нікона були вже слабшими й виконували всі накази царської влади. Але самий уряд патріярший ще існував і був сталою загрозою для царів. Добив його остаточно Петро I-ий, прозваний росіянами "великим".

Цей перший російський імператор своєю деспотичною вдачею та жорстокістю був подібний до першого московського царя Івана Лютото. У запеклій боротьбі за необмежену монаршу владу Петро оперся на науку та культуру Заходу: він сам їздив за кордон учитися, посилав учитися туди своїх дворян, випишував звідти вчених і майстрів та купців, відкривав школи, зреформував уряд, армію, промисловість, торгівлю та весь уклад життя держави. Пориваючи з старою церковно-слов'янщиною, він навіть усунув старий шрифт, а запровадив новий, так званий "гражданський" (до речі, теж винайдений українцями в Києві).²⁴⁾

Жодного спротиву в своїй діяльності Петро, як і Іван Лютий, не зносив і за нього по-азійському карав. Цей європейський

імператор, на жаль, залишився таким самим варваром, як і його попередники. Тому наприклад, тисячі повсталих проти нього вояків-стрільців він карав на смерть, при чому власноручно відтинав їм голови: незадоволених бояр заслав на Сибір або винищував; сотки тисяч старообрядців розігнав по лісах і дебрях, де їх або мордував, або де вони самих себе живцем палили, оголошуючи царя за антихриста; неморальний і розпутний, цар власну дружину загнав до монастиря, а собі за дружину взяв непутящу жінку; власного дорослого сина Алексея (від першої дружини) тортуровав власними руками й потім задушив.

Від православної церкви Петро вимагав абсолютного послуху й покорі. І хоч церква йому цілковито підлягала, він все таки її терпіти не міг і бажав довести її до остаточного упадку й спідлення. Для цього він її висміював і зневажав публічно: уряджував гулянки-оргії з участю "вельмож" і жінок; вони були переодягнені за єпископів і священників, за ченців і черниць; справжні єпископи й ченці приєднувалися до них, усі з наказу царя впивалися й чинили непотребства.

Князь Ромодановський, начальник страшного царського розшуку (нинішня большевицька "черезвичайка" або "енкаведе"), який щодня мордував і тортував противників уряду або просто незадоволених невинних людей, на цих царських гулянках одягався в патріярші шати й титулювався присутіми як "всешутейший патріярх." Справжні єпископи мусіли кланятися йому, а він виконував над ними обряд "миропомазання", мастячи їх гірчицею. Іншим разом він називався князь-папою римським, а ці гулянки офіційно звалися "всеп'янейшим собором".

Окрім цього "благочестивіший" цар влаштуовав публічні антирелігійні процесії-забави, глузуючи під час їх з православних релігійних процесій, свят і обрядів. Так, наприклад, величезні тлуми росіян в вербну неділю з побожністю супроводили патріярха, що верхи на ослі в'їздив до Кремлю, зображаючи вхід Ісуса Христа до Єрусалиму. Люди співали церковні пісні, падали на коліна, хрестилися й молилися. У цей мент натовп царських достойників і вищих урядовців, переодягнених за "скорморохів" (блазнів), єпископів, священників, ченців і черниць, з криком, галасом і співом сороміцьких пісень, з бубнами, сопілками й сурмами в руках, робив свою процесію: на свині, лицем назад, сидів якийсь достойник царя, тримаючись за хвоста свині; одягнений він був за патріярха; юрба тягнула безрогу поруч справжнього патріярха через ту саму браму Кремля, а "благочестивіший" цар Петро I брав особисту участь у цьому глузуванні над церквою, вірою й самим Господом Богом!

І не дай Боже комусь із присутніх запротестувати проти цих огидних учинків царя та його прибічників! Такий був би негайно заарештований і замучений тим же Ромодановським.

²⁴⁾ Ф. Павленковъ. Энциклопедическій словарь. Ницца, 1899 г., стр. 588, "Гражданскія буквы"

І як ці давні події пригадують нам недавні ще демонстрації комуністичні в московському Кремлі на Великдень і Різдво за новітніх червоних царів — татарина Леніна-Ул'янова (1917-24) і грузіна Сталіна-Джугашвілі (1924-?)!

Коли порівняємо одних і других, то побачимо, що в історії Росії мало що змінилося за два останні віки: її царі й тодішні й теперішні провадять ту саму політику щодо релігії. Хібащо стародавнє поганство замінилося поганством сучасним.

1700 року Петро I-ий по смерті патріярха Адріяна заступника йому не дозволив вибрати. Патріярший престол залишився порожнім, а опікуном (местоблюстителем) його був призначений архієпископ Степан Яворський, родом українець.

1721 року цар Петро впровадив нові видатні реформи: перейменував Московське царство на Російську імперію, а себе оголосив (у додадок до інших титулів) імператором нової імперії;²⁵⁾ уряд патріярший скасував, а на його місце призначив "святейший правительствующий синод" з найвищих церковних достойників, що мав рядити всіма справами православної церкви. Фактичним керівником стався сам цар, як голова церкви. Його представником в Синоді був "оберпрокурор," що в імені царя видавав накази церкві.

Отак московська православна церква впала в нерівній боротьбі проти царів за владу й першість.

Мусимо відзначити, що видатню роллю в цій боротьбі, щодо підтримки царів, відіграли українські єпископи. Ще за старих часів українські духівники та вчені тягнулися з Києва до Москви. Їх там залюбки приймали самі царі й вища верства, бо українці були потрібні як єпископи та вчителі. Після Переяславської угоди 1654 року цей потяг на північ зміцнів. "Опіка з боку православного монарха й різні милості, якими він розпоряджав, а — з другого боку — перспектива поширення своєї діяльності й своїх впливів на Московщину були такі принадні, що скоро українське духівництво стає в своїй більшості вірними прихильниками царської зверхності."²⁶⁾ Незабаром найвищі духовні посади, становища дорадників і вчителів у школах — усе було зайняте українцями, що підтримували царя та його уряд. Цар Петро I навстіж відчинив брами царства для українських духівників. "У козацькій Україні православна церква повинна була

²⁵⁾ Від того часу Московщина почала кликати себе Росією, а москалів — росіянами, але стара назва її залишалась у Європі аж до часів Олександра II. У цей мент, як складається ця книга, у Франції представники офіційної влади ще йменують Росію "Московією." А. Вельмін, Новый антикоммунистический процесс. "Новое Русское Слово," Нью-Йорк, 20 февраля 1952 г., № 14544, ст. 2.
²⁶⁾ Проф. Д. Дорошенко. Православна Церква. 1940.

б стати національною українською церквою. Під щедрою опікою гетьманів і козацької старшини, оточена повагою й прив'язаністю широких народніх мас, вона мала всі шанси для того. Але так не сталося. Духівництво українське було вже отруєне московським цареслав'ям і з того часу, як воно за допомогою гетьмана Самойловича підпорядкувалося (1685 р.) московському патріярхові, його провідна роля в Україні була скінчена. Воно далі формально виконувало свої релігійні обов'язки супроти українського народу, але само ставало зняряддям московської уніфікаційної²⁷⁾ та централізаційної політики. Воно попросту стає на службу Москві й виконує там завдання, що нічого спільного з українськими інтересами не мають; бореться на півночі з московськими старовірами, просвіщає сибірських інородців, насаджує в Московії школи і т. д. (Дмитро Тулталю, Іван Максимович, Симон Обдорський і багато інших). Українські єпископи стають творцями російської синодальної системи та ідеологами російського цезаропапізму (Теофан Прокопович, Степан Яворський)²⁸⁾. Вони підтримують царів, створюють цілі теорії щодо зверхности царів над патріярхами й церквою й пишуть твори, в яких обстоюють право царя бути головою церкви.

За Петра I-го в Росії був тільки один єпископ із росіян, десятки ж були з українців. Усі вони згодом цілковито розривають зв'язки з Україною та з своїм народом і стають російськими патріяртами. Підлегле синодові духівництво в Україні теж переймається цим москвофільським духом і стає чужим для свого рідного народу. Ще пізніші ці українські єпископи стали за русификаторів українського народу (митрополит Самуїл Миславський тощо).

За наступників Петра I-го освіта в Росії дещо підноситься, але тільки серед вищих верств. Нижчі ж по-старому скнили в темряві. Отже й нижче російське духівництво малочим від них різнилося й вражало сучасників своєю некультурністю. Російський історик Трачевський²⁹⁾ підкреслює, що ще за часів цариці Єлисавети російські священники, навіть в обох столицях (у Петербурзі й Москві) малочим відрізнялися від напівтемних селян. Він дуже образно змальовує їх: щодня вони юрбами сиділи на папертях церков; деякі з них спали на сходах, інші пили горілку або грали в кості; знов інші вправлялися в співі або сварилися а то й билися. А всі вони очікували, аби хтось із "благочестивих" парохіян прийшов і найняв когось із них

²⁷⁾ Уніфікаційний — сполучуючий в одне.

²⁸⁾ Д. Дорошенко. Православна Церква. Берлін, 1940. р.

²⁹⁾ А. Трачевський. Учебник русской истории. СПб. 1910 г.

звершити якусь "требу": похорон, парастас, акафист, хрищення дитини абощо.

Про духовний і моральний стан російського селянства, що все було в кріпацтві, нема що й казати: воно перебувало в повній темряві й своїм положенням малочим різнилося від робочої худоби.

Безправ'я, жорстокість, батіг і кривда панували над нещасним російським народом. Биття канчуками, виривання ніздрів, кара на смерть через вішання, колесування, четвертування тощо, відтинання рук, ніг, носів, вух, накладання знаків (тавра) розпаленим залізом на чолі або обличчі, заслання на каторгу до Сибіру — це були щоденні кари за вироками російських судів, при чому людині не давалося майже жодної можливості чи нагоди до виправдання.

Через це Російська держава, не вважаючи на реформи Петра I-го, залишалася ще довго такою ж напівдикунською, якою була й за Івана Лютого.

На жаль, те російське духівництво, що мало би грати ролю євангельського квасу, або соли, або світла, само про цю ролю жодного поняття не мало, бож і Євангелії не знало. Біблія була в церковно-слов'янській мові, незрозумілій і мертвій. Богослужбні книжки були в тій же архаїчній мові, що до серця й розуму не промовляла, а правила тільки за засіб магичного впливу як якийсь чарівничо-ворожбитський шифр. До того ж, знаємо, усі тексти в тій мові не читалися власне, але виспівувалися з метою радше загіпнотизувати слухача, ніж звернути його увагу на зміст Слова Божого та на його правду й науку.

Головне ж, тая церква, що мусіла би мати за завдання духовне виховання народу, знаходилася під безпосередньою та чуйною владою типово-азійської держави, що пильнувала тільки поневолення народу та його визиск.

Ось з такою державою Україна зв'язала свою долю, злучившись із Московщиною по Переяславському трактатові під одним царем! А привела їх до злуки власне православна релігія. Коли 8 січня 1654 року гетьман Богдан Хмельницький представив раді з війська й народу сусідів України — Туреччину, Кримську Татарщину, Польщу та Московщину ("що є однієї з нами віри," казав він), пропонуючи вибрати з-поміж них майбутню союзницю, вся рада загукала одноголосно: "Волиємо царя московського, **православного!**" Отже, вирішила справу приналежність Московщини до православ'я.

До цієї злуки Україна на протязі 79 років (1569 - 1648) перебувала під владою католицької Польщі. Римо-католицька, пануюча в ній, церква виявила своє правдиве обличчя утисками, гнітом та жорстокими переслідуваннями православних українців.

Історія України під Польщею це — літопис горя, страждань, сліз і крові нашого народу. Жахлива польська неволя привела українців до розпучливих повстань кінця 16 і початку 17 віків. Ці повстання були криваво здушені. Та незабаром вибухла справжня війна 1648-53 років між Польщею та Україною, що зробилась незалежною державою під владою гетьмана Богдана Хмельницького.

Оточена з усіх боків ворогами, що зазіхали на її багатства, Україна не могла існувати далі без допомоги й тому за союзника вибрала **православну** Москву.

Та вже незадовго й сам гетьман, і козацьке військо, і весь український народ — усі побачили, що жорстоко тим вибором ошукалися. Православне християнство Московії виявилось не тільки не вищим від православ'я самої України, але й від католицтва Польщі.

Українські духівники та вчені, відвідуючи Росію або влаштовуючись у ній на посадах, не могли не зауважити всієї примітивності та духовної бідності тамошнього християнства. Носячи назву Христа, воно бо його Духа там не мало. Проте не перешкоджало це тому ж українському духівництву хиби московського православ'я не тільки толерувати, але й до них поступово призвичаюватися. Діяльніші та щиріші з духівників потішали себе надіями, що вони, перебуваючи та працюючи в Росії, здоліють згодом її православ'я до певної міри зреформувати та поліпшити, а народ тамошній культурно піднести. Та вже незабаром виявилось, що всі їхні намагання в цьому напрямку надаремні й що вони не тільки не можуть москалям допомогти, але ще їм і шкодять. Так, як ми бачили, найщиріші заходи щодо справи священних і церковних книг московської церкви накоїли великої шкоди, викликавши в ній "раскол."

Навчивши москалів дечому, мусіли незабаром українські вчителі скуштувати невдячності своїх учнів: ті почали вчити вчителів. При ближньому ознайомленні з українським православ'ям московські люди почали своє православ'я ставити вище, а в українському знаходити католицькі та навіть "люторські" (лютерські, протестантські) ухили. Приглядаючись до деяких каноничних та обрядових різниць обох православних церков, української та своєї московської, учні признавали помилки свої за додатні, а перевагу вчителів за еретицьку. Дійшло до того, що московське духівництво почало дивитися на українців, як на відступників від православ'я та стало їх, коли вони з'являлися в Московщині, перехрищувати.

По Переяславському трактаті 1654 року росіяни прибувають в Україну як урядовці, вояки, учні шкіл, а потім (значно пізніше) і як духовні особи. При цьому українці мають нагоду пізнати їх ближче та краще. Урядовці й вояки утискають і кривдять населення, купці ошуковують його за московською засадою "не абманеш, не прашаш" (якщо не ошукаєш, то не продаєш,) священники та інший люд московський вражає українців своєю некультурністю та темрявою.

Російська влада, і світська й духовна, з самого початку завзялась нехтувати "статті" трактату й ламати його постанови. Уряд обмежував вільності українського народу, грабував його, втручався до його життя, примушував воювати за російські імперіялістичні цілі, брав силоміць на тяжкі роботи (копання каналів, будову доріг, Петербургу тощо), від чого народ тисячами гинув; нарешті жорстоко карав не тільки за спротив, але навіть за вияв звичайного незадоволення. І в той же час кожен російський урядовець, вояк, купець а особливо духівник під-

креслював на словах свою вищість власне як православний, як християнин.

Щось подібне чинила й вища російська духовна влада. Сидячи в Москві й не бачачи й не знаючи України, вона позаочі визнавала всіх українців за еретиків, що їх треба перехрищувати, забороняла друкувати книжки, поширювати й підтримувати освіту, впровадила цензуру на друки та своєю підтримкою світської російської влади освячувала та виправдувала її беззаконня, здирство та жорстокість.

Обидві ж влади московські, і світська й духовна, з презирством дивилися на український народ, на його мову та звичаї й за всяку ціну намагалися його русифікувати.

1667 року, цебто через 13 років по Переяславському трактатові, Москва того трактату не дотримала й українців зрадила: вона віддала Правобережну Україну полякам на поталу.

Усе це чинила Московщина як православна держава, що своє християнство при кожній нагоді наперед виставляла та його завжди й усюди маніфестувала.

Натурально, сам московський народ грав при цьому чисто пасивну роллю, бож він, як ми вже бачили, сам був у ще гіршій неволі, ніж народ український. За українцями, бодай іноді та почасти, обставався свій гетьманський уряд, свої суди, старшина. Московські ж люди були віддані на цілковиту поталу своєї ж московської влади, дикої та безоглядно жорстокої. Українці, принаймні до часів Катерини II-ої, не знали на Лівобережній Україні свого власного кріпацтва. Московські ж селяни вже від часів Бориса Годунова (1598-1605) були в жахливій кріпацькій неволі.

Проте, українці бачили завжди тільки свою долю, чули тільки про муки своїх братів на Правобережжі під поляками й за все обвинувачували не тільки московський уряд, але й московський народ.

Але незабаром незадоволення українців та обвинувачення почали скеровуватися не тільки проти московського уряду та людей: співучасником кривд стає поволі й своя православна українська церква і своє ж православне духівництво, особливо вище.

Щодо нижчого українського духівництва, то воно довгий час ще поділяло долю всього народу, цебто мусіло терпляче зносити московську окупацію та її владі мовчки коритися. Майже до середини 19-го віку це нижче духівництво в Україні було виборним, цебто священником чи дияконом або дяком міг бути той кандидат, якого собі козаки, селяни чи міщани бажали. А ці кандидати (навіть для села) повинні були мати теологічну освіту в семінарії або колегії (каледжу) Харкова, Полтави, Чернігова, Києва, Житомиру, Дермані, Острога, Кам'

янця та інших міст. У церквах міських, а навіть у містечках або й у більших селах священики були з вищою освітою, цебто кінчали курс наук у Київській Академії. Такий священик крім того повинен був своєю церковною діяльністю та громадським і навіть родинним життям довести, що він гідний бути пастирем. Тому в добі, що ми її тепер розглядаємо, нижче духівництво, порівнююче, відповідало своєму завданню та вимогам покликання.

Зате “князі церкви” — митрополити, архієпископи та архіреї й архимандрити, як ми бачили, дуже швидко спокусилися “жалованьям” (платнею) московського уряду й (за малими винятками) цілковито віддалися службі окупантові. Ця продажність і зрадливість “князів церкви” почала виявлятися особливо виразно від часів панування Петра I-го та його наступників. Не тільки ті “князі”, що пішли на службу до Москви (Прокопович, Яворський та інші), зробилися її вірними рабами, але й ті, що лишилися в Україні, перекинулися на слуг і звеличників Москви та її царів. Не тільки жоден із них не підніс голосу в обороні народу й церкви, кривджених російською владою, але, навпаки, усі вони навипередки силкувалися вислужитися перед нею.

Згодом це духівництво потрапило нанести народові своєму найтяжчий удар, одверто признаючись до зради Батьківщини й народу. Сталось це за часу гетьмана Івана Мазепи.

1700-го року Петро I-й розпочав війну проти Швеції. Йї король Карло XII-й зав'язав союз з гетьманом Мазепою. Україна мала відділитися від Москви й стати цілком незалежною державою. Гетьман Мазепа вславився не тільки своєю високою освітою, мудрістю та любов'ю до рідного краю, але й особливою прихильністю до української православної церкви. Багато величних храмів побудував і поновив він у Києві, Переяславі та в інших містах; церкви та монастирі обдаровував він найдорожчими предметами культу та посудом із щирого золота, оздобленого дорогоцінним камінням. На всіх тих речах було вирито ім'я жертводавця, “благочестивого й зацного гетьмана Івана Мазепи”. Ні до Мазепи ні по ньому не було в Україні гетьмана, щедрішого від нього.

І ось, коли король із гетьманом були розбиті царем під Полтавою року 1709-го, князі церкви з наказу Петра оголосили гетьмана Мазепу “ізмєнником” — зрадником. І в тих самих храмах, що їх гетьман побудував і нагородив такими щедрими дарами, православні єпископи щороку в “неділю православ'я” проклинали гетьмана. А всі злочини та переступи Москви й царя щодо України не тільки виправдували, але й на підставі Слова Божого та церковних канонів освячували. І в тих же церквах, де гетьмана проклинали, вони за царя молилися, а

народові наказували його не тільки слухатися й любити, але й його як голову церкви шанувати.

Такого поступовання первосвящеників не можна було ані закрити від зорів українських козаків і селян, ані його їм якось витлумачити. Увесь народ десь у глибинах душ був потрясений та приголомшений зрадливістю тих, що повинні були бути зразком вірності, щирости та святости. Він міг простити їм ліниство, себелюбство, розкіш “княжого” життя. Але він не міг і не зможе ніколи зрозуміти того, як це серед його духовних пастирів, та ще й зв'язаних чернечими обітницями безкорисливости та відречення від цього світу з його поблазнями, вигодами чи загрозами, не знайшлося в певний критичний і відповідальний мент жодного архиєрея, що наважився би піднести пророчого голоса в обороні якщо не самого народу та його прав, то принаймні на захист його найвищого добра й святині — церкви, чи то “віри”, що за неї той народ, самого себе не ошаджуючи, в тягу історії наражав на найбільші жертви й найтяжчі страждання, бо церкву він тоді ототожнював з нацією.

Та коли в якомусь народі настає духовна криза, коли офіційні пророки, пастирі, письменники й учителі з переляку перед владою світу цього або з продажности змовкають, тоді Бог із надрів того ж народу, з Його віковичної любови до людей, підносить Своїх пророків, що не тільки в обороні того народу, його прав і святощів стають відважно до двобою зо злом і неправдою, але й (що є найголовнішим!) тому народові на його обов'язки щодо Бога вказують. Тоді ці пророки проголошують і звіщають, що всі нещастя й кривди Господь припускає до народу тільки на те, аби його до Себе та до Своєї Правди та Світла прихилити, та народ знову з манівців цього світу до Євангелії повернути.

Таке чинив колись Господь у житті Свого вибраного народу — Ізраїльського. Те саме Він тепер учинив і в житті народу українського. З-посеред нього Бог знайшов і підніс Свого пророка. То був Григорій Сковорода...

(1722 - 1794)

Григорій Сковорода народився 1 вересня 1722 року в селі Чорнухи, що тоді належало до Лубенського полку.³⁰⁾ Батько його Сава Сковорода був реєстровим козаком³¹⁾ і мав чималий маєток. Мати походила теж із козацького роду. Дім був заможний і визначався “чесністю, правдивістю, гостинністю, побожністю та миролюбним життям із сусідами.”³²⁾ Від сьомого року життя Григорій почав учашати до місцевої школи, де відрізнявся від інших учнів “нахилом до Богопошани, здібністю до музики, охочістю до наук і твердістю духа”. До церкви він учашав залюбки й на крилосі співав у хорі “надзвичайно приємно”. Від дитячих років церковна пісня про трьох юнаків, що не вклонилися Навуходоносоровому ідолові (Дан.3), стала його найулюбленішою, що він її завжди стиха приспівував аж до кінця життя.

Ці та інші подібні прикмети його характеру примушують деяких його біографів припускати, що ця людина вже від дитинства вибрана була Богом на службу Йому. Сам Григорій відчував це змалку і вибір Божий сприймав і до призначеної йому Богом мети йшов свідомо.

По скінченні науки в місцевій школі та по старанній підготовці в принагідних учителів, юнак був висланий 1737 року до Києва, де став пильним учнем початкового клас славної Києво-Могилянської Академії. Там здібний хлопець учився так добре й старанно, що перегнав усіх товаришів. Миславський, надзвичайно талановитий і видатно гострого розуму співучень Сковорода, “залишався в усьому пониже його при найбільшому своєму змаганні”. Сковорода пробув в Академії чотири роки, як у його житті трапилась несподівана переміна.

Тоді в Росії панувала цариця Єлисавета (1741-61), дочка Петра 1-го. Ще будучи царівною, вона зв'язала свою долю з українським козаком Олексом Розумовським, з яким одружилась пізніш, коли стала царицею. При царському дворі почалася

³⁰⁾ Уся територія тодішньої Лівобережної України поділялась на десять полків що в свою чергу складалися з сотень. Чорнухи належали до Городищенської сотні.

³¹⁾ Реєстрові (записані до реєстру) козаки творили регулярну українську армію, що за свою службу діставала платню й землі від гетьманського уряду.

³²⁾ Усі цитати, не зазначені особно, узяті з біографії Сковорода, написаної його учнем і послідовником, Михайлом Ковалінським.

мода на українців, на їхні співи, музику, танці й одіж. ³³⁾ Надвірна капеля, що з давніх вже часів вербувалась із добрих українських співаків, була зреформована й збільшена. До неї щороку набирали в Україні хлопців із добрими голосами. Майже кожного року молода цариця з своїм чоловіком Олексом подорожувала до столиці України Києва та до інших міст, і з нею з такої подорожі прибували нові співаки до Петербургу.

1741 року відбулась перша така, з приводу вступу на престол, подорож цариці до Києва. При її відвідинах Академії було з числа студентів вибрано декілька співаків. Серед них був і Григорій Сковорода, що йому тоді пішло на двадцятий рік.

Отак неочікувано опинився він при царському дворі. Завдяки впливам О. Розумовського співаки провадили “нечувано-добре життя... їх плекали та пестили”. Але розкішне двірське життя не спокусило молодого аскета, що вже тоді рішуче відвертався від поблазнів світу. Він і там зберіг свою чистість і міру щодо життя й увесь час мріяв лише про те, аби вернутися на Батьківщину. Це його бажання здійснилось, коли 1744 року цариця вибралась у чергову подорож в Україну. Сковорода їхав із двором і в Києві на власну просьбу був відпущений до Академії.

Полинули знову безжурні часи студентської науки. Шість нових років, що їх зужив тепер Сковорода для вищих студій, у додатку до попередніх чотирьох, не проминули для нього марно: він здобув цінні знання в мовах — гебрайській, грецькій і латинській, у математиці, природознавстві, філософії, метафізиці, теології та красномовстві. Отак заклав він добру підвалину для дальших студій у чужих краях, про які Сковорода вже тоді з запалом мріяв.

Кар'єра студентів Київської Академії тоді складалась звичайно так: скінчивши курс, вони ставали професорами колегій (каледжів) у Харкові, Полтаві, Чернігові, Переяславі або й у самому таки Києві. Здібніших із них залишали при Академії для приготування до професури. Якщо вони бажали прийняти священниче рукоположення, їм давалися найкращі парафії. На світській службі для них були відкриті двері до найвищих посад. Студенти-честолюбці приймали постриг у ченці, після чого мали в майбутньому доступ до єпископських престолів.

Отож, одна з цих кар'єр лежала й перед Сковородою. Наприкінці його науки, року 1750-го духовна влада запропонувала йому стати священником. Тоді 28-літній кандидат “ужив хитроців: уда-

³³⁾ Від того часу й до революції 1917 року співаки в усіх соборних церквах Російської імперії носили українські кунтуші синього або блакитного кольору з золотими й жовтими шнурками.

вав безглузлого, змінив голос, почав заїкуватися." Через це його випустили з Академії без свячень. Одні дослідники припускають, що він тільки вдавав хворого, інші — що перспектива зробитися священником, при його відразі до духовного стану, зробила його дійсно хворим. Як там вже не було, не знаємо достеменно. Тільки ж бачимо його незабаром щасливим, на від'їзді за кордон.

Полковник Гаврило Вишнівський,³⁴⁾ відбуваючи урядову подорож до Мад'ярщини, узяв Сковороду для духовної праці при закордонній православної церкви.

Проте тільки дуже короткий час виконував Сковорода свої духовні функції при місії. З дозволу Вишнівського він розпочинає другу подорож: іде пішки до Будапешту, Пресбургу, Відня, переходить звідти до Італії, потім кружляє по Польщі й Німеччині. Усюди знайомиться з ученими людьми, зачерпує в них знання; вступає до університетів і слухає лекції найславніших професорів.

Особливо надовго затримався Сковорода в Німеччині, де здобув знання не тільки для розуму, але й для душі. Місто Гале в Тюрингії стало місцем його перебування й замешкання. Там він захопився славетним професором Християном Вольфом³⁵⁾ і його лекціями. Там же він познайомився з пієтистами й зійшовся з ними ближче. Це були побожні християни, що наприкінці 17-го віку повстали проти формалізму та обрядовости, які перед тим встигли опанувати лютеранську церкву. Цей протестантський рух, започаткований франкфуртським теологом Шпенером³⁶⁾, вніс був до схолоднілого вже лютеранства вогонь відродження та тепло першої християнської церкви. Гарячим і талановитим його учнем і послідовником був Август Герман Франке, що перед Сковородою викладав теологію в Гале й залишив по собі добру пам'ять і міцні впливи.

Коли Сковорода прибув до Гале, рух пієтистів ще палахкотів там своїм благословенним животворчим огнем. Університет тамошній був осередком його та поширював його по всій Німеччині. "Що торкається християнського життя в церкві цього часу (в Німеччині), то, назагал, воно було найкращим видо-

³⁴⁾ Це той самий Вишнівський, що на просьбу російського уряду привіз 1731-ого року до придворної капелі реєстрового козака з хутора Лемеші (на Чернігівщині) Олексу Розума, пізнішого графа Олексу Розумовського, чоловіка цариці Єлисавети.

³⁵⁾ Барон Хр. Вольф, славетний німецький філософ (1679 - 1754), послідовник Ляйбніца; впровадив математичний метод до своєї системи, що панувала до Канта.

³⁶⁾ Філіп Яків Шпенер (1635 - 1705), основоположник пієтизму в Німеччині.

вищем від часів Реформації... Від днів Реформації Німеччина ніколи не мала такої великої кількості правдиво побожних проповідників і світських (відроджених) людей, як це було наприкінці першої половини 18-го віку. У багатьох (навіть) княжих і графських домах родинні Богослуження та молитовні години були влучені до звичайного щоденного домового життя."³⁷⁾

І до цього міста й університету, де бився живчик того руху, Господь привів Сковороду десь наприкінці 1750-го або на початку 1751-го року.

На превеликий жаль маємо дуже мало відомостей щодо його життя, діяльності та науки в університеті. Знаємо тільки, що він захоплювався лекціями Вольфа, Баумгартена та інших світил науки й що пієтизм зробив на нього величезне, незабутнє враження. Глибоко духовна атмосфера університету, справді Духом Святим і Словом Божим відроджені професори його, — це було якраз те, чого прагнула й шукала душа українського мандрівника.

У Гале пробув Сковорода десь від 1751-ого до кінця 1753-ого року. Там він удосконалив свою німецьку мову та збагатив себе останніми здобутками науки. Він "три роки віддавався тут студіям метафізики та теології й написав тут переклад проповідей св. Івана Золотовутого, а також навчальні байки."³⁸⁾

Можемо з певністю ствердити, що свою пізнішу звичку щодня читати Біблію та молитися по кілька разів удень і вночі Сковорода запозичив від пієтистів у Гале. Не можемо зате з тією ж певністю казати, як близько він до них підійшов, чи прийняв бодай почасти їхні чисто протестантські погляди та тези? Безперечно, що пієтисти, згідно з вільністю духа свого поступовання та толеранцією інших християнських церков, не могли жадати від нього, скажім, одвертого переходу на лютеранство. Їхній місійний розгін не був остільки сильний, щоб перекинутися поза лютеранські чи реформовані кола, і обмежувався домовим, так би мовити, прозелітизмом. Тому ми не можемо становчо твердити, що Сковорода одверто перейшов на протестантизм. До того ж душа його — християнська й козацька — цуралась якоїбудь обрядовости, відрубности чи замкнутости конфесійної.

Проте все таки з Німеччини він вернувся не тим православним, яким хотіли би його бачити земляки. Усе наступне його життя, заховання й діяльність мали на собі якийсь виразний

³⁷⁾ Dr. J. J. Herzog. Abriss der gesammten Kirchengeschichte. I-III Beande, 1878 - 82.

³⁸⁾ Академик Д. Багалій, Гр. Сковорода, український мандрівний філософ. Харків, 1928 року, стор. 43.

відбиток, що спонукував багатьох, які його знали, прозивати його “сектантом”. Насамперед прозвало його так православне духовництво, яке “дуже вороже ставилося до нього.”³⁹⁾ І таким “сектантом” для всіх тих людей залишився він до смерті. Тож, якщо він таким сектантом не був формально, то духовно не був він вже і православним. Через це й саме православне й католицьке українське духовництво ставиться ще й досі до пам'яті Сковорода з великим застереженням. Це було завжди чи не найголовнішою причиною того сумного явища, що ім'я цієї великої людини, що ним могла би пишатися кожна з найкультурніших націй світу, ще й досі не має належного місця не тільки серед них, але й так мало знане самим українцям.

Що потягло Сковороду раптом з-за кордону в Україну? Про це його життєписці не кажуть майже нічого. Натякають тільки на носталгію (туга за рідним краєм). Для нас цього натяку досить. Якщо пригадаємо собі, що ця туга виявилась у нього ще раз пізніше, коли він опинився навіть на короткий час у Росії, та позирнемо на події, що в Україні відбувалися тоді, як він перебував у Галі, то бодай трохи ближче підійдемо до зрозуміння тодішнього стану його душі.

Саме того року, як Сковорода від'їздив за кордон, цебто року 1750-го, нарешті було відновлено по довшій перерві гетьманство.⁴⁰⁾ Гетьманом був вибраний брат царициного чоловіка 22-річний Кирило Розумовський, з цієї нагоди обдарований перед тим графським титулом. Коли Сковорода покидав Україну, молодого гетьмана ще не було там; тільки на весні 1751 року він прибув до Глухова й після урочистих свят, бенкетів і балів там і в Києві, почав об'їздити Гетьманщину.

Незабаром полинули чутки про реформи, що їх гетьман мав запровадити. Син звичайного українського козака, Розумовський одержав освіту з ласки своєї братової Єлисавети в найкращих університетах закордону й мріяв піднести освіту й у своїй Батьківщині. До існуючих шкіл мали бути додані нові, на західноєвропейський зразок: у Батурині мав постати університет; другий університет на місце Академії мав бути заснований у Києві.

Ці чутки не могли не досягнути Сковорода, і нічого дивного не було в тому, що його потягло до рідного краю.

З головою, переповненою знанням, з серцем, пересякнутим любов'ю до Господа, до його Слова та до нещасного грішного

³⁹⁾ М. Ковалинський. Біографія Сковорода.

⁴⁰⁾ Гетьманство перед Розумовським було скасовуване двічі: уперше - 1722 року по смерті гетьмана Івана Скоропадського й удруге—1734 року по смерті гетьмана Данила Апостола.

але любого рідного люду, проте з порожньою кишеною опинився молодий учений удома. Щодо дати його повороту, на жаль нема цілковитої певности. Вилічуючи час за всіма підручними даними, можемо усталити, що за кордоном був Сковорода не менше чотирьох років. Отже, вернувся він в Україну десь наприкінці 1754-го а може напочатку 1755 року.

Батьки його за цей час вже померли, і він почав блукати по краєві. Нарешті, зупинився в Переяславі, де зайняв місце професора поезії в тамошній колегії, що була під ректоратом місцевого єпископа.

У колегії він не закріпився. Незабаром трапився в молодого професора удар із ректором. Коли єпископ почав вимагати, аби Сковорода викладав по-старому, як викладалося до нього, а не за новими закордонними зразками, професор не згодився. Єпископ настирливо допоминався свого, виставляючи за підставу свій авторитет і знання. Тоді Сковорода насмілювався це єпископове знання взяти під сумнів і на вимозі консисторії приточив латинське прислів'я: “*Alia res sceptrum, alia plectrum*” (що іншого єпископський жезл, а що іншого—сопілка пастуша). Єпископ розлютився й відповів церковно-слов'янською цитатою з Псалми 101:7: “Не живяше посреди дому моего творяй гординю”.

Після цього Сковороду “вигнали з колегії,” як каже Ковалинський.

Цей перший удар з представниками православного духовництва виразно показує, як дивився вже тоді на це духовництво Сковорода. Це був перший виразний виступ “сектанта,” що навіть у тяжких матеріальних обставинах не завагався сказати правду до очей.

Проте філософ дуже мало ваги надавав ціні “хліба щоденного.” Незабаром зайняв він місце приватного вчителя сина багатого дідача (поміщика) в с. Коврай, Степана Томари, знаного на всю Україну багатія, полковника переяславського. Там він і здобував працею той хліб якийсь час. Проте там не засидівся Сковорода довго, бо не вмів коритися й гнути спину перед дуками.

Року 1758-го пускається він у далеку подорож аж до Москви, а звідти до Тройце-Сергієвської Лаври, при якій недавно була відкрита вища духовна школа. Влада школи, вже ознайоmlена з його вченістю, намагалася затримати його як професора. Але “любов до рідного краю,” правдива журба за ним не допустила його залишитися там, і він знов повернувся до Переяслава. Потім знов опинився в Ковраю в Томарів.

Тут у Ковраю під впливом Біблії, з якою він ніколи не розлучався, Сковорода остаточно стає на дорогу Господню. Він по-

чинає чути небесний голос, що кличе його до розриву з цим світом. У збірнику "Сад Божественних пісень" у пісні 2-ій "Покинь, о духу мій ці села та міста," він закликає свою душу покинути "земну журбу та діл всіх марноту," змити в водах сілоамських бруд з очей" і полинити догори:

Душі тілесним тут не нагодуеш ти:

Вона небесної жадає чистоти.

Як в море рве ріка, як полумінь в вирій,

Як до магнету сталь, так дух до Бога мій.

І з захопленням обіцює душі насолоду найвищим щастям:

Спіши ж до радости на нових крилах ти,

Досягнеш, як орел, святої висоти.

О, триблаженний той, хто море цих чудес

Тут зрозуміє вже: піде він до небес.⁴¹⁾

Від цього часу він не перестає вже пориватися до неба, до Бога.

Залишивши Томару 1759 року, Сковорода перенісся до Харкова й там на протязі сімох років удосконалювався в наближенні до Господа. Викладаючи студентам колегії поезію, він провадив з ними поза лекціями філософічно-релігійні бесіди. Такі ж самі бесіди тримав він і з харківськими мешканцями. Водночас писав свої пісні-псалми й перші філософічно-духовні твори, що освілюють нам усю Біблію.

Одні з харків'ян із захопленням приймали його духовні виклади й думки, інші ж, особливо духівництво, підозріливо дивилися на цю його діяльність. Аби відтягнути Сковороду від неї, духівники пропонували йому прийняти чернецтво, "обіцюючи довести його незабаром до найвищого духовного становища." За їхніми словами, чекали його на цьому шляху "честь, слава, ряснота всього, пошана й ... щасливе життя."⁴²⁾

Сковорода від усього відмовився, при чому виразно висловив причину відмовлення: "Чи ви хочете, щоб я побільшив кількість фарисеїв? Їжте жирно, пийте солодко, одягайтесь м'яко й монаште. А Сковорода покладає чернецтво в житті нестяжальному, маловдоволенні, стриманності, у позбавленні себе всього непотрібного аби здобути найпотрібніше; у відмовленні від всіх примх, аби зберегти себе в цілості, у приборканні самолюбства, щоб найзручніш виконати заповідь любови до ближнього, у пошукуванні слави Божої, а не людської."

Коли духівництво особливо настирливо докучало йому радами йти до монастиря, переконуючі його, що він стане одним із

⁴¹⁾ Цитати з Сковородиних творів дозволяємо собі наводити з невеличкими поправками тодішньої "книжної", для нас трохи кострубатої мови. Узятю з журналу «Післанець Правди», 1947 р. ч. I, стор. 14.

⁴²⁾ М. Ковалинський. Біографія Сковороди.

"стовпів" у церкві православної, Сковорода з гіркотою відмовив: "Ах, преподобні! Не хочу собою побільшувати стовпотворення вавилонського. Досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому. Я ж бачу святість не в ризах (шатах), а в волі Божій."

Тут у Харкові виразно сформувався духовний образ великої людини. Сковорода почав об'являтися оточенню, як людина тиха, повчача й любляча. Одягався він дуже просто, але чисто. Не пив він горілки, вина й пива, не курих, не вживав м'яса й навіть риби.

Його мова була переповнена цитатами та образами й прикладами з св. Писання. Окрім викладів Слова Божого слухачам і складання побожних псалмів, любив він співати ці власні псалми, супроводжуючи дуже приємний і зворушливий спів грою на одному з таких інструментів: бандура, сопілка, флейта, гуслі й скрипка. Деякі з цих музичних інструментів були зроблені ним власноручно. Усі його пісні були сповнені "гармонії простої, але зворушуючої та переймаючої душу" й тому робили на слухачів незабутнє враження.

У домах харківських аристократів і вчених він одверто проповідував відродження — "нове життя" людини, що йде за покликком Бога та Його Слова.

Тоді почала шораз ширше розходитися по людях чутка, що він "еретик, сектант." Підкреслювали й загальну увагу звертали на те, що він до церкви ніколи не ходить,⁴³⁾ що він проти священників, ченців, хрещення рукою, проти коштовних золотих і срібних оздоб і посуду в церквах. Саме ж головне, казали, що читає й проповідує Біблію та подовго вдома молиться вдень і вночі. Противники навіть називали його послідовником маніхейської ересі, що існувала в перших віках християнства й так само, як і Сковорода, змагалась проти обрядовости, формалізму та мертвеччини в церкві.

Мусимо відзначити ще одне джерело познання духа й творчости Сковороди. Це — його листи. Писані мовою тодішніх "книжних" українців, вони пересипані цитатами в мовах — латинській, грецькій і гебрайській. Часами вони написані цілковито однією з цих стародавніх мов. У них той самий дух, що й у творах, тільки ще сильніший, ширіший, одвертіший. Це дух глибоко віруючого християнина, що є ввесь під впливом Слова Божого. Як приклад, подаємо тут коротенького уривка з 15-го листа до його учня й приятеля, пізнішого його біографа Ковалинського:

... "Я піклююся про багатства духа, про той хліб і про ту одіж, без яких неможливо ввійти до найпрекраснішого чертогу

⁴³⁾ Академік Д. Багалій, Г.С. Сковорода, стор. 35.

(палацу) небесного Жениха; усі мої сили, усе моє поривання я скеровую туди... Але ти бажаєш, щоб я виразніш виявив тобі мою душу. Слухай-но: я все залишаю й усе покинув, і тільки одного хочу досягнути за все моє життя — це “зрозуміти, що таке смерть Христа й що означає Його воскресіння” (це цитата з Филип. 3:10). “Адже ніхто не може воскреснути з Христом, якщо передніше з Ним не вмере... Горе глупоті нашій! Уявляємо, що тримаємо в руках ковчег Священного Писання, коли, можливо, не знаємо, що таке хрищення або що таке — Вечеря Господня. Якщо ці речі були зрозумілі на перший погляд, чи називали би їх таїнствами — *mysteria*?... Стародавні фарисеї та письменники улесливо думали про себе, що вони — Закон Мойсеїв, але проте Христос називав їх сліпими. “Хто бо зрозумів ум Господень?” (Римл. 11:34). Це Павло каже про Священне Писання, в якому потаємно захований ум Господній, неприступний, прикритий образами.” І в інших місцях каже: “О, якби Христос зійшов і взяв участь у нашій “гомілії,”⁴⁴⁾ Христос, що обіцяв бути “там, де двоє або троє зібрані в ім’я” Його!(Матв. 18:20 — адже без Нього все надаремне)... “Отже, ти пориваєшся до Господа! О, солодші нектару для мене ці твої слова... О, юначе, достойний Христа! Я майже плачу від міцної радості.”

У тих своїх листах Сковорода знайомить своїх учнів і послідовників з Плутархом, Філоном, Цицероном, Горацієм, Лук’яном, Климентом Олександрійським, Іваном Золотовустим, Василем Великим, Григорієм Богословом, Амвросієм, Еронимом, Оригіном, Нілом, Діонісієм Ареопагітом, Максимом Сповідником та іншими стародавніми філософами та “отцями церкви,” яких він сам читав і цитував ув оригіналах. При цьому він підкреслював, що “голова ж їм усім — Біблія,” й радить читати її завжди.

Про своє відношення до Біблії Сковорода написав дуже багато, і ми можемо тут тільки пару місць з усього написаного причитати. Він каже: “Біблію я почав читати біля тридцяти років від мого народження,⁴⁵⁾ але ця найпрекрасніша для мене книга над усіма моїми найулюбленішими верх взяла, задовольнивши мою довгочасну спрагу й голод водою й хлібом, солодшої понад мед, Божої правди й істини... Утікав, утікаю та й утік за проводом Господнім усіх життєвих перешкод і тілесних пожадлихостей, аби міг спокійно насолоджуватися в пречистих обіймах найгарнішої від усіх дочок людських цієї Божої доньки”...

Подібними словами-образами Сковорода захоплено оспівує

⁴⁴⁾ “гомілія” — бесіда, розмова, зібрання перших християн.

⁴⁵⁾ Тут виразно стверджено, що Сковорода почав читати Біблію десь біля 1752 року, цебто тоді, коли був у Галі й там зійшовся з п'єтистами.

Біблію, що стала для нього джерелом життя, “вічно зеленіючим плодоносним деревом,” “полем слідів Божих,” тощо....

З гебрійською Біблією, як і з грецьким Новим Заповітом він не розлучився до смерті, і коли вмирав, поклав їх разом із своїм творами собі під голову.

Життя великих людей, а особливо пророків усіх народів, не можна розглядати й зрозуміти поза історичними подіями їхнього віку. Уся постать Сковорода залишилась до цього часу нерозгаданою тільки тому, що майже всі його дослідники (за винятком академіка Дм. Багалія) аналізували його діяльність і творчість незалежно від життя сучасної йому України. Тому рахуємо за необхідність кинути бодай біглий зір на події тієї доби, перше ніж глянути на кінець життя “мандрівного філософа.”

1762 року на російській царській престол вступила Катерина II прозвана росіянами “Великою.”⁴⁶⁾ Однією з перших “реформ” цієї блудниці в царській короні був утиск України. Зараз же вона почала вимагати, аби гетьман Кирило Розумовський зрікся гетьманської влади над Україною. Три роки той зволював, та нарешті 1764 року зрікся. Негайно російський уряд почав нищити всі права та привілеї України, як окремої держави: зніс кордони поміж обома краями, замкнув митниці, зліквідував українські урядові установи, а на їхнє місце запровадив російські. Уся адміністрація, суд, скарб, військо — усе було замінено на російське. А потім почалася “реформа” шкіл і запровадження в них російської мови й духу. 1786 року митрополит Самуїл Миславський особливим наказом обернув стародавню Київську Академію на російську школу.⁴⁷⁾

В Україні всі ці дії створили приголомшуюче враження. Особливо пригнічені були козаки та селяни, бо в вільній Україні, що ніколи не знала власного кріпацтва, тепер, на місце давнішого польського, було запроваджено російське кріпацтво. Волелюбний народ було закуто в тяжку неволю.

Українська шляхта за всі політично-національні страти була нагороджена великими маєтками, рангами та кріпаками й заспокоїлась у розкошах життя, зрівняна в правах із російським дворянством. На цій шляхті й оперлася російська влада в Укра-

⁴⁶⁾ Цариця Єлисавета вмерла 1761 р. По ній став царем німецький принц, що одержав ім’я Петра III-го. Одружився він з німкою, яка по замордованні чоловіка вступила на престол 1762 р. під ім’ям Катерини II-ої.

⁴⁷⁾ Отже, славетний російський учений Мих. Вас. Ломоносов (1711 - 1765) скінчив Київську Академію ще за часів, як вона була українською школою.

їні. Через це тій владі й не залежало так дуже на прихильності духівництва.

Єпископи в Україні й так вже здавна були по боці росіян. А нижче духівництво вони потрапили поволі теж перетягнути на свій бік. Сконфіскувавши за Катерини II-ої монастирські й церковні маєтки, російський уряд почав перебирати нижче духівництво на утримання від держави, чим ставив його в повну залежність від себе. Завдяки цьому духовні особи стають поступово звичайними урядовцями царської влади. Славний історик М. Грушевський повними безнадійности словами так змальовує сумний стан української православної церкви цього часу:⁴⁸⁾ “В Україні Східній переводиться процес отої “бюрократизації” церкви, перехід її в повну й глибоку залежність від державної (російської) влади. Влада ця була українським національним інтересам ворожа, демократичним потягам мас неприязна, українській культурі неприхильна. Російський уряд, навпаки, прикладав усі старання до того, щоб по всій лінії винищити не лише якунебудь самостійність чи автономність України, як держави, але й саме почуття своєї окремішности в людности. Особливо тяжке з цього погляду було довге правління Катерини, людини настільки ж зручної й здібної, наскільки безсумлінної й українству ворожої (Єлисавета з огляду на свого чоловіка-українця, Олексу Розумовського, мала все таки деякі симпатії до української стихії ...) . Українській церкві зокрема від цариці Катерини довелось зазнати особливо багато лиха. Заграючи з сучасними західними поступовими ідеями.... вона взагалі перейнята була підозрінням і ненавистю до клерикалізму й церковности, всюди побоючись претенсій церкви на владу, на конкуренцію з світською владою, отже всяко дбала підкопувати й нищити впливи духівництва... В Україні ж у духівництва крім того скрізь підозривала вона ще й національний та політичний сепаратизм, отже готова була поборювати всяку чесність і характерність, а підтримувати деморалізацію, аби тільки розкласти й руйнувати небезпечну в її очах українську церкву.”

“Рахуючися з цими тенденціями російського уряду, що часами загострювались, часами трохи слабшали, але загалом все йшли до тієї самої мети — можливого ослаблення культурної сили й відпорности українського народу, українське духівництво, а його ієрархія зокрема, загально беручі, покірливо й навіть за попадливо виконувала урядову волю, а навіть йшла назустріч її бажанням. Ця верства, що колись концентрувала в собі все свідоміше, що було в українському народі, була так би сказати, його

⁴⁸⁾ Михайло Грушевський. З історії релігійної думки в Україні. Львів, 1925, сторінки 93-95.

мозком, тепер цілком стратила розуміння його інтересів, або відчувилась від його потреб і збайдужіла до всього, що лежало поза її власними класовими інтересами. За страчену автономію й свободу свого духовного життя вона чула себе нагородженою тим простором, який давала її амбіціям російська держава: був час, за Петра і його наступників, коли всі важніші церковні посади цілої імперії обсаджувалось передусім київськими вихованцями; отже вони не дуже й журились автономією української церкви, почувуючі себе господарями цілої церкви російської.”

“ Це, правда, у другій половині 18-го століття, за цариці Катерини, вже й минулось, і пізніше навпаки, в Україну стали насилатись духовні великоруські, але за той час офіційна православна церква України та її духівництво, особливо вище, омертвіло, відірвалось від громадянства, стратило вплив і значення в громадському та культурному житті. Суспільність цілком збайдужіла до цих царських служальців у рясах, що іменувались без її волі та впливу, виробили собі ласку у царського уряду та зобов'язались до повної й безмежної служби йому (включно до обов'язку доносити владі відкриття на сповіді, оскільки воно містило б у собі якубудь небезпеку для держави). Заходи коло відновлення колишньої виборности єпископів, підіймані з українського боку за Єлисавети й Катерини в 1740 - 1760-х роках, лишилися без успіху. Катерина, сконфіскувавши церковні маєтності та зменшивши, скільки можна, число й людність монастирів, перевела єпископів і ченців на платню від держави й тим дала останню форму їхній залежності. Церковна продукція завмерла під тяжкою цензурою. Київська Академія з її філіями перетворилася в чисто духовні школи, де виховувались лише кандидати на священство та на чернецтво. Українська старшина просила в Катерини в початках її правління, щоб Київську Академію перетворено на університет з теологічним відділом, а щоб другий університет заложено в гетьманській резиденції в Батурині,⁴⁹⁾ але це прошення не було сповнене, і молодь, яка не хотіла йти до духовного стану, мусіла вдаватись до шкіл великоруських, польських та німецьких. До церковної школи й церковного життя серед панської верстви все більше шириться відношення не тільки байбуже, але й зневажливе, як до чогось безповоротно пережитого й для життя непотрібного. Не кажучи навіть про відгомони сучасного західного раціоналізму, що вважав все релігійне просто шкідливим (це “вольтеріянство” серед українського панства не було так поширене, як серед російської аристократії), але просто серед культурнішої української верстви пропадає

⁴⁹⁾ Перші заходи, як ми бачили вже вище, щодо засновання двох університетів, вживалися ще за гетьмана Кирила, але й тоді вони були невдалі.

всякий інтерес до офіційної церкви й релігії”...

Коли до православної церкви так відносилась українська аристократія та інтелігенція, то нема нічого дивного й у тому, що й міщанство й селянство українське остигло й до тієї церкви збайдужило. І церкву й духовництво було відірвано від народу, і народ залишився без жодного проводу.

Таким чином, у другій половині 18-го віку над нашим народом залягла густа духовна темрява.

Якраз тоді Сковорода кинув і колегію, і Харків, всіх тамошніх друзів і недрузів і пішов до народу. Це сталось 1766 року, і від того часу й до самої смерти він залишився мандрівним філософом-проповідником. Майже тридцять років продовжував він скитальчо-пророчу подорож по Лівобережній Україні. Мимоволі кидається до очей, що розпочав він її власне тоді, коли наш народ переживав дуже болючу добу свого занепаду, коли він стратив рештки своєї держави, свою провідну верству, свою церкву, хоч яка вона бідна духовно перед тим, стратив свою вільність і перейшов остаточно на положення кріпацького невільника. І Сковорода лічив за свій обов'язок у цих часах бути в самій гушавині свого народу та нести йому ту найвищу розраду й потіху, що їх може дати тільки Слово Бога Всевишнього!

Він не журився тим (а може й не думав цілковито про те), що тільки він один був пророком, що мав би допомогти мільйонам земляків. Аджеж він знав, що й старозаповітні пророки виходили самітними, коли Господь посилав їх на служення їхньому народові. Він знав, що на ту місію з ним іде Сам Бог...

Тоді ж Сковорода починає писати свої духовні-філософічні твори, в основу яких лягла Біблія.⁵⁰⁾

З гебрійським Старим і грецьким Новим Заповітом іде проповідник-місіонер по селах, хуторах, оселях, маєтках і містечках України, сповіщаючи людові українському Радісню Новину Христову.

У міжчасі удари, один за одним, не переставали падати на той народ...

1768 року вибухає на Правобережній Україні, що була під польською окупацією, страшне криваве повстання українського

50) Ось спис деяких творів по роках: 1766 — дві проповіді: “Про християнське добронравіє” і “Початкові двері до християнського добронравія,” “Наркис і Асхань”; 1772 — “Розглагол про древній світ” і “Бесіда двоє”; 1774 — “Розмова дружня про душевний спокій;” 1776 — “Ізраїльський змії;” 1780 — “Жінка Лотова” та “Книжечка про читання Священного Писання;” 1783 — “Бій архистратига Михайла з сатаною;” по 1780 р. — “Вдячний Єродій,” “Потоп Зміїн” тощо.

селянства під проводом запорожця Залізняка й сотника уманського Гонти. Скоїлась жахлива так звана “уманська різня.” Царський уряд, що це повстання почасти спровокував, пізніше допоміг полякам його нещадно здушити. Тисячі повстанців-гайдамаків були в містечку Кодні на Волині замордовані, а інші тисячі розійшлись по всій Україні з виколотими очима, обтятими вухами або носами, з видертими язиками або відрубаними руками, жахаючи своїм виглядом мільйони рабів і примушуючи їх до покори. Тоді ж у самій Польщі розпалилися політичні розрухи, що й привели до І-го розділу цієї держави в 1772 році. Уся Правобережна Україна була прилучена до Росії. Змінилася влада, але положення українського народу залишилось те саме, хібащо неволя польська змінилась на неволю російську. А 1775 року росіяни зруйнували Січ Запорозьку, і знов тисячі українців пішли на скитальщину.

Сковорода знав про ці всі удари, що спадали на нещасний темний поневолений людсьм й гріхом народ,⁵¹⁾ і чим він міг йому допомогти або порадити? Подібно до старозаповітних пророків він говорив народові тільки одне: покиньте гріх і неправду, пізнайте світло й залишіть темряву, наверніться до живого Бога та Його спасенного Слова — Біблії. У бідній селянській свитині, у чоботях простих, з полотняною торбиною, в якій було Слово Боже та власні твори, Сковорода продовжував свою місійну подорож аж до 29 жовтня 1794 року.

Того дня вдосвіта він тихо відійшов до Господа на вічний спочинок. Це сталось у маєтку його послідовника Андрія Ковалевського в селі Пан-Іванівка.⁵²⁾ Напередодні ввечері він проповідував великій групі гостей дідича, потім вийшов до саду й викопав собі могилу, в якій заповів себе поховати. Увечері пізно переодягнувся в чисту білизну й ліг на постіль, поклавши під голову Слово Боже й твори. У такому положенні й заснув навіки. Заздалегідь просив на домовині написати такі слова:

“Світ ловив мене, але не спіймав.”

“Душевна ясність, ця світлість погляду дала Сковороді спокійний і безбоязний кінець: якщо він жив так, як навчав, і навчав, як жив, то помер він так, як жив і навчав: становчо, покірково, мудро.”⁵³⁾ Ми ж додамо до цього: він жив і навчав

51) Що Сковорода цікавився політично-національним життям українського народу, показує його патріотичне відношення до гетьмана Богдана Хмельницького, якого він у своїх писаннях називає “героєм і батьком вільности.”

52) Село Пан-Іванівка на Харківщині зветься Сковородинці. Прізвище Андрія Ковалевського не належить змішувати з ім'ям учня й біографа Сковороди — Михайла Ковалинського, із села Хотетова на Орловщині.

53) В. Ернґ. Гр. Сав. Сковорода. Жизнь и ученіе. Москва, 1912, 203 сторінка.

тільки в Христі Ісусі. Тому дійсно Сковорода був першим євангельським проповідником в Україні.

“Як самотня гора в степу, так стояв свого часу Сковорода в Україні,” писав 1835 року один із його дослідників Хіджеу.⁵⁴⁾ Так здавалось і багатьом іншим його сучасникам. Можливо, що й сам Сковорода, подібно пророкові Іллеві, гадав, що він був самотній у його святій євангельській праці, і що ця праця по нім мала би вмерти. Але не сталося так. Зерно правди, що він його сів, не загинуло, але прийнялося й незабаром почало сходити.

⁵⁴⁾ “Телеграфъ” 1835 г.

11. СКОВОРОДИНЦІ

На Сковороді справились приповіді Спаса нашого — і про того сіяча, що сів на різних ґрунтах (Матв. 13:3-8), і про того, який не знав, що його сівба принесе (Марк. 4:26-28). Він посіяв і відійшов з цього світу, і декому здавалось, що його праця була надаремна, що вона не дасть жодних наслідків. Та не було воно так.

Ще за його життя навколо утворилось певне коло його учнів і послідовників. До них належали люди з усіх верств: дідичі-шляхтичі, що за часів недавньої ще української влади були її керівниками, як козацька старшина; тодішня інтелігенція — професори університету, письменники, вчителі, урядовці тощо; хлібороби-селяни, що недавно ще були вільними козаками й, нарешті, селяни-кріпаки. Усі вони були пригноблені занепадом власної держави та тим російським ярмом, що прийшло на заміну втраченої вільності. І в той час, як слабші з них (переважно з вищої кляси) шукали потішення та забуття в розкошах і марноті світу цього, у здобуванні посад, рангів, впливів і багатств від російської влади, сильніші та кращі духом підносили очі свої до Того, Хто Один є Первопричиною усього на цій землі та на Кого вказав мандрівний пророк Сковорода.

У знаній усім його пісні “В кожному місті свій нрав і права” Сковорода показав ті цілі й пристрасті наших земляків того часу: гроші, маетки, ранги, гандель, розпусту, п’янство, крутість тощо. Він же сам ставив перед собою тільки одну мету:

“Я ж маю думку одну вдень і в сні:

“Як би розумно померти мені.”⁵⁵⁾

Закінчує він пісню запитом до смерті:

“Хто ж наплює на твою гостру сталь?

“Той, в кого совість, як чистий кришталь!”

Отож ті його земляки, що в те лихоліття зберегли кришталево чисте сумління, сталися його послідовниками. Історія зберегла їхні ймення, головним чином, натурально, із вищих верств. Першим із них був його учень із харківської колегії, що потім став найближчим його приятелем, Михайло Ковалинський. Під старість він, досягнувши високого становивща та генеральської ранги, розчарувався в усьому й був урятований від повного занепаду й розлуки Сковородою. Ковалинський 1796 року списав життя, діяльність і науку філософа. Другим послідовником був Андрій Ковалевський, багатий дідич, у маєткові якого знайшов свій останній притулок і домовину його вчитель. Інший дідич і гро-

⁵⁵⁾ “Післанець Правди,” 1947 р., чч. 3 і 4, стор. 13. Вірші Сковороди подані там у нашому переспіві.

мадський діяч Слобідської України Василь Назарович Каразин (1773-1842), основоположник харківського університету, теж був гарячим учнем Сковороди та носієм його просвітніх ідей. Славетні українські письменники Іван Котляревський (1769-1838) і Федір Квітка-Основ'яненко (1778-1843) були не тільки вірними учнями великого філософа, але й щирими його послідовниками, що все своє життя залишилися свідомими "сковородинцями."⁵⁶⁾ Коло цих визначних постатей купчилось багато інших, менш помітних, але не менш палких і ревних. Вони не створили якоїсь організації або товариства, що поставили би перед собою якісь певні, зокрема релігійні, цілі. У тодішніх умовах поліційно-царського режиму, що окупував Україну, створення якоїсь такої організації було справою неможливою, як і показав пізніш досвід кирилометодіївців. Можливо, що це було однією з причин того, що й сам їхній учитель не займався жодною організаційною працею. Можливо, що в той час ще не надійшов момент для такої праці.

Проте вся діяльність як самого Сковороди так і його послідовників має всі прикмети роботи, що приготувляла наш народ до прийняття й поширення Христового світла, що його незабаром мали принести інші діячі.

Сковородинці з вищих кіл створили харківський університет, відкритий 17 січня 1805 року.⁵⁷⁾ Вони згромадили коло нього багатьох учених, що почали плекати ідеї не тільки політично-національного, але (що уважаємо за головніше) — духовного відродження нашого народу. Вони ж за старанням Квітки влаштували при тому університеті першу в Україні бібліотеку. Їхньою та їх друзів працею було заснування в Харкові декількох учених товариств і цінних наукових журналів і газет. Дякуючи їм же постала в Полтаві 1818 року філія Біблійного Товариства, що сіяла Слово Боже (бодай у малозрозумілій бо в церковно-слов'янській мові) аж до 1830 року, коли філія російським урядом була замкнена, а її видання й майно skonфісковані.

Уся діяльність сковородинців, а особливо праця ними підтримуваної філії Біблійного Товариства створювали в Лівобережній Україні сприятливий ґрунт, на якому й могло пізніш походити насіння, сіяне Сковородою. Ця ж праця сковородинців допомогла тому, що трохи пізніше в Києві могла утворитися організація кирилометодіївців, що зродилась серед інтелігент-

⁵⁶⁾ Терміни "сковородинці" та "сковородинство" створилися пізніше, але ми відносимо їх до відповідного для них часу.

⁵⁷⁾ Харків. Россія, полное географическое описание. С. -Петербургъ, 1903, стор. 241. На цю ціль Василь Каразин зібрав 618 тисяч карбованців сріблом. Стор. 245.

них кіл столиці України. Про неї буде мова в наступному розділі. Тепер же мусимо перейти до сковородинців із народу сільського.

Імена селян-сковородинців до нас не дійшли. Але це трапилось не тільки тому, що послідовники Сковороди з козаків, селян і міщан були занадто скромні та непомітні: їх було занадто багато, аби їхні окремі постаті звернули на себе увагу сучасників.

Евангельська проповідь Сковороди справляла на українських хліборобів величезне враження. У своїх хуторах і хатах вони приймали його з пошаною. Ця "пошана до Сковороди сягала того, що визнавали за особливе благословення для того дому, в якому він оселився хоч би й на декілька днів," писав колись професор Ізмаїл Срезневський.⁵⁸⁾ Наука й проповіді філософа-проповідника приймалися з надзвичайною увагою та зворушенням. Академік Дм. Багалій⁵⁹⁾ передає таку думку старих українців, що чули проповіді Сковороди власними вухами: "Це була людина розумна й добра; він навчав і напучував до добра, до страху Божого та до сподівання милосердя розп'ятого за наші гріхи Господа нашого Ісуса Христа. Як почне нам, було, проповідувати про страждання Господні, або про блудного сина, або про Доброго Пастиря, серце, було, до того зм'якне, що заплачеш! Вічна пам'ять Сковороді."

Отже, як бачимо, Сковорода був тим справжнім евангельським проповідником, що на підставі чистого Слова Божого та евангельським шляхом провадив людей до каєття, прийняття Правди Божої, обмиття гріхів через кров Ісуса Христа та відродження в Святому Дусі. Тому його ми можемо нехибно визнавати за предтечу тих евангельських діячів баптистів, що в наступному віці його проповідь піддержали та серед нашого народу на півдні України з такою силою поширили. Сковорода приготував для них відповідний ґрунт, на якому вони й почали сіяти Слово Боже.

За ці зворушуючі проповіді народ полюбив і самого Сковороду, а православне духівництво зненавиділо та й "лихословило його."⁶⁰⁾

Сковородинці не тільки словом поширювали чутки про нього та про його науку, але й зберегли для нас більшість його високодуховних творів. Як відомо, Сковорода не ганявся за славою світу цього й був остільки смиренний, що навіть не друкував своїх писань. Сковородинці знайшли шлях для поширення й роз-

⁵⁸⁾ Журнал "Утренняя Звезда," 1883, кн. I.

⁵⁹⁾ В. Эрнь, Гр. Сав. Сковорода. Москва, 1912 г., стор. 160.

⁶⁰⁾ М. Ковалинський.

повсюдження їх: “Твори Сковороди не тільки пильно переписувались і перечитувались, але й спонукували думки його учнів до самостійного філософування,” каже один із його шанувальників.⁶¹⁾

Проте ці твори були приступні тільки для освічених, вищих верств. Селянський люд одержав від Сковороди його пісні-псалми. “Його вірші ставали народними піснями.”⁶¹⁾ В Україні “багато його висловів перетворилися в (народні) прислів'я.”⁶¹⁾ Професор Ізм. Срезневський справедливо підкреслив, що більшість псалмів, що їх співали сліпці-лірники й бандуристи, це — твори Сковороди. Ці псалми ми самі чули до 1914 року на річних ярмарках у Полтаві, Лубнях, Кременчуці, Курукові, Ніжині, Харкові та по інших містах Лівобережжя, а також і на Правобережжі.

Російський письменник (з роду українець) Г. П. Данилевський у життєписі Сковороди каже: “Ще й нині (цебто 1862 року) у рідкому закутку його Батьківщини не згадують про нього з співчуттям. Ці співчутливі гадки про нього живуть ще й досі в Великій Україні. Славний український історик М. Костомаров висловлюється про “старця” так: “На всьому просторі від Острогозького (Вороніжчина) до Києва в багатьох домах висять його портрети; кожен грамотний (письменний) українець знає про нього, ім'я його відоме дуже багатьом із неграмотного народу; його мандрівне життя — предмет оповідань і анекдотів; у деяких місцях нащадки від батьків і дідів знають про місця, що він їх відвідував, де любив перебувати, і показують на них з пошаною; добра прихильність Сковороди до деяких із його сучасників з'являється родинною гордістю внуків.”⁶²⁾ До цього можемо додати, що до самої другої всесвітньої війни село Сковородинці з могилою Сковороди правило за свого рода святиню, до якої подорожували паломники з усієї України.

Усі джерела кажуть, що проповіді Сковороди були високо-духовні, за тему мали тільки Бога, Христа, навернення, каяття, життя вічне та безмежну любов Господню. Вислід кожної його проповіді майже завжди той, що з Богом легко й радісно, без Бога — тяжко й безнадійно сумно.

Ця свята праця Сковороди не змарнувалась і не згинула. І в 19-ому віці овочі цієї праці почали ставати щораз помітнішими. І якщо ми маємо дуже мало писаних джерел з того часу, то це можна пояснити декількома причинами: народ був у кріпацтві, ним і його життям мало хто цікавився. Почали захоплюватися ним поважно тільки тоді, коли забреніли твори Шевченка та коли

⁶¹⁾ В. Эрнъ, стор. 177, Гес-де-Кальве, И. Снѣгиревъ.

⁶²⁾ Журнал “Основа,” 1861 р., ч. 7.

вчені почали вивчати минувшину народу й про неї писати. На духовне ж життя та на релігійні рухи в народі звернули увагу аж після звільнення з кріпащини, коли то сам народ вже не боявся ті рухи виявляти назовні. Тоді то, цебто аж у 60-х роках, кинулися досліджувати духовний стан українського селянства.

І тоді почало виявлятися, що духовне пробудження нашого народу — річ давнішого походження; що так званий “штундизм”, “відкритий” тими дослідниками в 50-х і 60-х роках — тільки зовнішній вияв того захованого в народній гушавині процесу, що щільно зв'язаний з усією попередньою історією народу та його довгим шумуванням від євангельського квасу; що того квасу ніколи не бракувало нашому народові; що квасу того безнастанно додавали Богові віддані душі, пророки нашої землі; що вони, а серед них найбільший — Сковорода, були тільки носіями та виявниками тієї вічно-живої віри в Бога, яка завжди жила в нашому народі, часами й обставинами то приглушувана, то знов розпалювана потім із новою силою; що український народ був завжди “богошукачем” у найкращому, найшляхетнішому розумінні цього слова, і щодо цього, позитивно відрізнявся від своїх сусідів.

Тож ненадаремно один із найвизначніших учених і діячів нашої доби⁶³⁾ відзначає в нашому народі “болюче шукання правди Божої,” питоме йому на протязі всієї його історії.

Це “болюче шукання правди Божої” примусило український народ знайти розв'язання й задоволення душевних і духовних потреб поза мурами “казьонної” православної російської церкви, що того задоволення аж ніяк не давала. Народ сільський і робітничий знайшов його в так званих “сектах,” силкуючись відродити на підставі Слова Божого євангельське, перше християнство та самому ввійти до Царства Небесного. А його чоловічі представники — в утворенні організації, що давала би вихід прагненням не тільки соціальним, політично-національним, але й духовно-релігійним.

Так серед української інтелігенції зродилась ідея Кирило-Методіївського Братства.

⁶³⁾ Проф. Др. Іван Огієнко. “Українська культура,” Київ, 1918., стор.22.

“Визвольні ідеї кінця 18-го й початку 19-го сторіччя мали величезний вплив на пробудження та відродження поневолених народів.”⁶⁴⁾ Ідеалістичні, релігійні та романтичні думки серед цих народів поширювали на сході Європи німецькі віруючі філософи Шелінг, Шляйєрмахер; політичні — французи Руссо й Монтеск'є; слов'янофільські — росіянин Хомяков, словак Коляр, поляк Міцкевич, українець Михайло Максимович та інші. Понад усіма цими ідеями, як заграва великої ідеалістичної пожежі, ширяли в нашому громадянстві високі євангельські думки Сквороди та любов до України Шевченка та його (а також німецького філософа Гердера) віра щодо месіянської ролі нашої Батьківщини серед інших слов'янських народів.

Під впливом цих усіх ідей українська інтелігенція кинулась студіювати історію України, її літературу, етнографію, збирати документи про минувшину, мову, пісні, звичаї тощо. Любов до свого поневоленого народу збудилась у душах і серцях найкращих українців. Вона мусіла спонукати їх до якоїсь певної діяльності на користь і для визволення цього народу. Перші думки про таку діяльність зродилися в Харкові серед так званих сквородинців та їхнього оточення.

У Харкові бився живчик нового руху. Навколо університету, як ми вже бачили, згуртувались найкращі сили, запалені вогнем ідей Сквороди. Наукові товариства, журнали, професори, письменники, поети — все купчилось, працювало й жевріло в столиці Слобідської України. Іван Котляревський, Ізмаїл Срезневський, Ол. Склабовський, Петро Гулак-Артемівський, Р. Гонорський, Євген Філоматитський, Амвросій Метлинський-Могила, Олекса Стороженко, Марко Вовчок, Григорій Квітка-Основ'яненко, Василь Каразин, Ол. Корсун, М. Петренко, Порфир Кореницький, І. Бецький, брати Степан і Петро Писаревські — оце прізвища деяких українських діячів, що їхня праця розвинулась у тому місті або була з ним зв'язана.

Другим вогнищем тих ідей був Петербург. Там жили й діяли письменники — Євген Гребінка, Микола Гоголь,⁶⁵⁾ історик України й поет Микола Маркевич, маляр Іван Сошенко та інші; у Москві діяли й творили — професор і письменник Йосип Бодянский, артист Михайло Щепкин тощо; по інших містах Росії та в Україні підтримували та поширювали згадувані вище ідеї такі особи,

64) І. Мазепа. Підстави нашого відродження. 1946р., стор. 114.

65) М. Гоголь писав по-російському та в русофільському дусі, але його українська тематика мимоволі впливала освідомлююче на росіян і усвідомлююче на зросійщених українців.

як історик України Бантиш-Каменський, меценат і багатий дідич Гр. Тарновський, учений Панас Маркович, наказний отаман кубанського козачого війська генерал і письменник Яків Кухаренко, та багато інших наших земляків із різних шарів суспільства, що й самі збудилися та й інших збуджували до свідомого життя на користь України та її поневоленого народу.

Та над усіма цими людьми підносилися три постаті, що їм судилося вищезгадані ідеї розголосити по всій Україні, а ідею євангельської правди до нашого народу наблизити та йому любою й дорогою зробити. Це Тарас Шевченко (1814—61), Микола Костомаров (1817-85), і Пантелеймон Куліш (1817-97).

Тарас Шевченко настільки знаний і славний не тільки в Україні, але й у всьому світі, що тут не потребуємо подавати його докладного життєпису. Із простого кріпака з села Моринців, звенигородського повіту на Київщині, він за ласкою Божою став постаттю для всіх українців остільки великою, що дорівнюється до пророків інших народів. Як і всі великі люди, він зробився провідною фігурою в усіх рухах і течіях українського життя: націоналісти, комуністи, політики, соціологи — усі беруть його за одного з своїх провідників. Історикові М. Грушевському⁶⁶⁾ належить честь признання за Шевченком ролі одного з найвидатніших прихильників євангельського руху. Для нас він завжди залишиться спонукачем і надхненником перекладу Біблії. Ця його роль й з'являється для нас найдорожчою та найважливішою. Сполучена вона не тільки з усією його діяльністю, але й з активною участю в Кирило-Методіївському Братстві.

На п'ятому році своєї науки в академії мистецтв у Петербурзі 1843 року Шевченко по 19-тирічній відсутності прибув в Україну. Він побував на Чернігівщині, Полтавщині та Київщині. Відвідав рідні села, а потім різні історичні місця. Побував у визначних меценатів магнатів: Тарновського в Качанівці, у Вільхівській в Мосівці та в князя Репніна⁶⁷⁾ в Яготині. Дочка останнього, Барвара, стала його “анголом-хоронителем,” здобуваючи своєю кришталево-чистою душею та щирою вірою в Бога й Святе Писання непереможно добродійний вплив на поета. З нею разом він читав Біблію та провадив духовні бесіди. Там зродилися в нього настрої, що привели до глибокої пошани до Слова Божого та створення чудових перекладів псалмів Давида та творів на євангельські теми. Ці настрої зміцнилися від знайомства з Кулішем, що вже тоді був захоплений Біблією та був оточений

66) “З історії релігійної думки в Україні” та “Історія України.”

67) Брат відомого “декабриста,” князя С. Волконського, засудженого на каторгу. Переїняв прізвище на Репніна. Князь Микола Репнін був генерал-губернатором України, але за “українофільство” був усунений.

молоддю, глибоко перейнятою євангельським духом.

По скінченні академії 1845 року на весні Шевченко переїхав до Києва, де друзі влаштували його спочатку до урядової "Комісії дослідів над стародавніми актами" як маляра, а пізніш на професуру в університеті, відкритому там ще 15 липня 1834 року. Тоді він пізнав гурток освіченої патріотичної молоді, що складався з Костомарова, Куліша, Михайла Максимовча, Д. Пильчикова, Василя Білозерського, Миколи Гулака, Опанаса Марковича, Посяди-Посяденка, Савича, Андрузького, Тулуба, Олександра Навроцького та інших, що раніш або пізніш до того гуртка прилучилися. Спочатку члени гуртка збиралися для обміну думок, що тоді хвилювали сучасників.

На початку 1846 року гурток був оформлений у товариство, що набуло виразних рис організації та назву "Кирило-Методіївське Братство." Усіх членів було в ньому біля сотні.⁶⁸⁾

"Ідеологічно це Братство очолював Шевченко; він був його душею, серцем, надхнув його думками, пориваннями і твердою незломною волею. Мозком, що розробляв ідеї Шевченка, деталізував, укладав у плян, у статут, надавав ім конкретного змісту, був Микола Костомаров."⁶⁹⁾ Членами були професори університету, викладачі середніх шкіл та студенти університету й духовної академії.

Микола Костомаров був сином росіянина, дідича з слободи Юрасівки на Острогщині (Воронізька губерня) та української дівчини-кріпачки.⁷⁰⁾ Маючи від неї сина, дідич Костомаров подбав про неї, послав її на кілька років до пансіону в Москву, де вона здобула освіту й знання мов. Пізніше він з нею одружився та "взаконив" сина. 1828 року батько, Іван Костомаров, був забитий кріпаками за жорстокість. Його вдова виховала сина на свідомого українця. Вивчила його в воронізькому пансіоні та в гімназії й у харківському університеті (1833-36). У Харкові Костомаров студював на офіційних викладах і поза ними українознавство. Там же він зійшовся з славетним (у майбутньому) ученим Ізмаїлом Срезневським і підпав під його національний вплив. Там же він познайомився з іншими свідомими українцями письменниками — О. Корсуном, М. Петренком, П.

68) В. И. Семевский. Кирилло-Методіевское Общество 1846-47. "Голосъ Минувшаго."

69) Проф. Др. Л. Білецький. Редак. статті й пояснення до Шевченкового "Кобзаря," Прага, 1941, стор. 42.

70) Полуднево-західня Вороніжчина заселена українцями, хоч адміністративно й за царя й тепер за комуністів залічується до Росії. Дм. Дорошенко, "Слов'янський світ," Берлін 1922, стор. 3-4.

71) В. И. Семевский.

Корницьким, братами Писаревськими тощо. Тоді ж сам почав писати по-українському в журналах, підписуючись псевдонімом "Єремія Галка"⁷¹⁾. 1840-41 років він, захистивши вчену дисертацію, здобув права професора. Аби зібрати на місцях матеріали для своїх, знаних тепер усім, історичних праць, він узяв місце вчителя гімназії в місті Рівному на Волині, а потім 1845 року перейшов на таку ж посаду до Києва. Тут він зійшовся ближче з Кулішем, що з ним познайомився за рік перед тим. У грудні того ж 1845 року Костомаров був вибраний на посаду професора університету й почав сходитися з усіма майбутніми провідниками нової організації. Думка про Товариство була зреалізована швидко. Праця в ньому розпочалась того ж таки 1845 року, хоч пізніше початок 1846 року лічився за час офіційного заснування Братства. Гурток християнської молоді, що його ще два роки тому зібрав навколо себе Куліш, влився до Братства.

Пантелеймон Куліш народився в містечку Вороніжі глухівського повіту на Чернігівщині в родині заможного хлібороба з старого козацького роду. Мати надхнула його любов'ю до рідної мови, пісень і народу. Учився він в гімназії в Новгород-Сіверському; спочатку наука давалась йому дуже тяжко, бо він не знав зовсім російської мови. Потім він опанував її, як також вивчив мову німецьку. Перебуваючи ж в гімназії, Куліш захопився творами Квітки, Гулака-Артемівського та інших тодішніх українських письменників і в ньому прокинулася любов до рідного слова. Захоплювався він і творами великого російського поета Пушкіна, що викликали в ньому жадання самому писати поезії. Гімназії він не скінчив, бо в батька забракло засобів. Пішов служити за домового вчителя в дідичів. Але його поривало до науки й він поїхав до Києва, де витримав вступний іспит до університету. На словесному відділі захопився лекціями молодого професора Михайла Максимовича,⁷²⁾ збірником українських пісень якого був зачарований ще з гімназійних років. Під впливом Максимовича Куліш почав писати в журналах. В університеті він з завзяттям студював мови; цих студій не покинув і пізніш, і вивчив такі мови: англійську, французьку, німецьку, італійську, еспанську, майже всі слов'янські, латинську й гебрійську.⁷³⁾ Усі вони потім стали йому в пригоді при перекладах європейських класиків на українську мову, а особливо допомогли йому перекласти на нашу мову Біблію.

72) М. Максимович, родом із Полтавщини (1804-1873), професор московського а потім ректор київського університету. Заохочений прикладом князя М. Цертелева, що перший видав 1819 р. збірник старовинних українських пісень, почав збирати й від 1827 р. видавати твори української словесности.

73) Дм. Дорошенко. Пантел. Куліш. Ляйпціг, стор. 16, 55.

Університету Куліш не скінчив, бо російська влада вимагала від нього паперів шляхетських, а він їх не мав. Крім того докучали йому й злидні. Тож він покинув університет і пішов служити за вчителя середніх шкіл, спочатку в Луцькому на Волині, а потім у Києві на Подолі. Роки 1843-45 він присвятив збиранню пісень, дум та історичних матеріалів для своїх майбутніх праць. Тоді ж зацікавився Біблією, що надхнула його до писання віршів на біблійні та євангельські теми. У Києві ж він зійшовся з Костомаровим, Шевченком та іншими молодими ідеалістами й разом з ними взяв участь у заложенні Кирило-Методіївського Братства. Як професор історії та етнографії в київському університеті, притягнув до Братства чимало студентської молоді, на яку мав великий вплив.

1843-44 року Куліша оточувала студентська молодь, що через нього захопилась Христовою наукою не тільки в теорії, але цю науку й практичному житті застосовувала. Ось як писав про неї Куліш ⁷⁴⁾ значно пізніше в своїх споминах:

“Треба це знати, що київська молодь, про яку мова, була глибоко просвічена Святим Письмом; що це була молодь високої чистоти духовної, і що апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіязму. Будучи надхненою чудесами християнської проповіді серед спідленого римського царства, вона заповіт Учителя благого: “Возлюби ближнього твого, як сам себе любиш,” виповняла насамперед, як і належить, на тих, хто має найперше право лічитися нашими ближніми; це були добрі діти своїх отців і матірок, добрі брати своїх братів і сестер, добрі та щирі друзі своїх друзів, незлобиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу. Носячи в серці рай любови та ласки, вони гаряче жадали розлити ці божественні дари всюди, де лише ступнем ступали та де з обставинами зустрічалися. Із цього благословенного навіки поривання виникла їхня думка проповідувати серед просвічених панів українських — визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, християнської та наукової водночас. Як царі (в своїх державах), так українські пани (в своїх маєтках) мали тоді волю й владу селянина кривдити; та ще більше волі й влади мали вони вишукувати серед селян людей дотепних, здатних, здібних, і таких людей підіймати наукою до моральної та соціальної рівності з собою, а масу покищо залишати під опікою

⁷⁴⁾ П. Куліш. Історичне оповідання 1847 року. “Хуторна поезія.” Львів, 1882 р., стор. 8-13.

(перших), піднесених, таким чином, чоловіколюбців і на опрацювання майбутности. Отож, перш за все хотіли побожні юнаки київські — надхнути духом своєї любови та ласки найкращих людей у панських родинах, сполучених з ними високими інтересами науки та мистецтва, та спільно з цими людьми осяяти новим світлом і тих, що справді сиділи “у країні й тіні смертній.” ⁷⁵⁾ Велике це було починання, бож спілка, сполучена цим заміром, була не більша від жмені щирих душ; проте вона не хотіла відділитися від Того, Хто не мав де голови прихилити, бож дійсно могла сказати: “Господи, до кого йти нам? у Тебе слова життя вічного.” ⁷⁶⁾ Ми знали, що в Англії не право й не декрет, а культура знищила кріпацтво, і допевнялись перш усього, щоб українські пани вкусили од божественної чаші знання так благоговійно, як це робили ми, та щоб і вони сповнились благостю до кріпака по-нашому. Віруючи в Слово Величайшого з освободителів: “шукайте перш царства Божого та правди Його; це ж усе додасться вам,” ⁷⁷⁾ ми не сумнілись, що за цим першим і найважливішим фактом свободи української постануть вже інші факти, аж до останніх своїх наслідків, які тільки можливі для України.”

Отже, ця група складалась не тільки з юнаків освічених та інтелігентних, але й просвічених і перейнятих глибоко Словом Божим і готових з тим Словом йти до тих, куди тільки їх могли послати провідники. Потрібно було тільки вказівок, напрямку, бо ціль була для всіх очевидною: це був Сам Христос. “Учителем київської купки послідовників, Проповідником слів життя вічного був Сам Він, усі бо вони були рівні між собою, і тільки Той бував між ними Першим, Хто бував усім їм слугою,” каже виразно Куліш.

І тут (ми повинні це сказати одверто та сміливо) провідники, здається, самі того напрямку не бачили. Що вони не лякались майбутніх небезпек, це не підлягає жодному сумніву: створюючи таємне товариство з виразно політичними цілями, вони повинні були бачити, на що відважуються, і чого вони від твердої та жорстокої царської влади Ніколая I-го могли сподіватися. Цієї відваги, як показало слідство, не забракло ні Кулішеві, ні самому Шевченкові. А від Шевченка молодь і чекала відповідного слова чи гасла. І Куліш каже, що “тільки на Шевченка взирало не зв'язане нічим, oprіч дружби, браття, як на якийсь небесний світильник, і це був погляд правдивий. Озираючись назад, можемо сказати без богозневаги про його великого, хоч

⁷⁵⁾ Луки 1:79.

⁷⁶⁾ Івана 6:68.

⁷⁷⁾ Матвія 6:33.

і пригашеного дечим духа: “Той був світильник горючий і світючий.”⁷⁸⁾ Шевченко з’явився посеред нас, як видиме оправдання нашого надхнення звиш.”

На прелепний жаль, тому світильникові й головному провідникові бракувало оливи, як на це натякає (думаємо) й сам Куліш, коли наводить заувагу про “пригашеного дечим духа.” На нашу думку це тонкий але виразний натяк. Коли Шевченко впродовж 1846 року з’являвся на київському Подолі для пропаганди тих ідей, що ними захоплене було Братство, він мав зібрання найчастіше в... корчмах.⁷⁹⁾ Можливо, що з огляду на тодішні обставини, це було найвідповідніше місце для конспіративних зібрань. Але, на жаль, там же на місці була й причина того “пригашення,” що вона пізніше спричинила передчасну смерть великої людини. Сміємо гадати, що якби повне відродження за допомогою Духа Святого торкнулося цієї душі, то з неї б дійсно потекли “ріки води живої.” Усі біографи великого поета підкреслюють, що любов до Слова Божого він виніс ще з-під рідної стріхи й що Біблія не менше як двадцять останніх років його життя володіла його духом і душею; на жаль її влада, за відсутністю люблячого духовного проводу не поширилась на його тіло.

Тому публічні виступи членів Братства успіху не могли мати. Народ прагнув нового, спасенного слова. Шевченка та його прихильників завжди оточував натовп, що жадібно ловив нову вістку. Але ні сам Шевченко, ні його послідовники з київських братчиків не виповідали найголовнішого в даному випадкові: вони не вказували виразно, як колись Іван Христитель це робив, на Того, що був, є й завжди буде єдиний “Агнець Божий, що бере на Себе гріхи світу.”⁸⁰⁾ Тому й сама проповідь залишалась без добродійного спасенного наслідку. Серед послідовників Шевченка на Подолі В. Семевський називає якогось, наприклад, кравця Васюру, що “говорив про Шевченка, як про якогось апостола,” що й сам промовляв до подільських мішан, але теж, на жаль, здебільшого в корчмі.

Інші чоловік представники Братства, як Білозерський, Костомаров і Куліш так само, як і їхній провідний ідеолог, не спромоглися в своєму власному житті та в діяльності Братства поставити Слово Боже на першому місці, хоч у програмі Братства це місце йому, здається, свідомо давали. Це видно з тих програмо-

⁷⁸⁾ Івана 5:35. Усі цитати з Слова Божого подаємо за перекладом П. Куліша, хоч тоді його ще не було, і в оригіналі вони всі подані в церковно-слов’янській мові.

⁷⁹⁾ В. И. Семевский. “Кирил.-Метод. Общество.”

⁸⁰⁾ Івана 1:29.

вих творів, що вийшли з-під пера усіх трьох провідників.

В. М. Білозерський накреслив записку щодо цілей Братства. Вона починається знаменними словами: “Спаситель відкрив людині любов і вільність, рівність для всіх і братерство народів, — нові цілі, вказані народам, для здійснення через них великої ідеї людської єдності.” Далі він каже про Україну, що її позбавили всіх прав та віддали в ярмо Москві. Отож, усі слов’янські народи повинні об’єднатися з Україною та спільно з нею вибороти собі вільність. Далі він накреслює ті 11 параграфів, що правила за програму чи статут для Братства. Увесь час у них прозирає думка, що християнська любов приведе Україну та всі інші слов’янські народи до єдності й волі. Отже, бачимо, що Білозерський за підвалину починань нового товариства покладав Христа, Його любов та науку. Пізніше в роках 1861 — 62 бачимо його в Петербурзі, як редактора журналу “Основа,” що об’єднав коло себе всіх письменників і культурних діячів нашого народу та був виразником і покажчиком усіх політично-національних змагань тієї доби. Про молодечі поривання до ідеалів Христа потім Білозерський ніде голосно не говорив вже. Отже, мусимо припустити, що той християнський подмух, що його Білозерський висловив при створенні Братства, був або тимчасовий, або поверховний, або правив тільки за звичайний податок духові доби та настроям інших співробітників, що тими настроями були перейняті глибше та щиріше.

Якщо б Костомаров не знав Біблії, її духа та провідної думки — спасіння роду людського Богом і любови Його до людей — він ніколи б не написав того маленького, але одного з найважливіших творів у нашій історії. Той твір — це “Книги битія українського народу.”

Це — наслідування Біблії, де коротко викладено історію України в зв’язку з історією біблійною, поневолення її та пляни про звільнення. Як і в Біблії, у “Книгах битія” провідною думкою є одна: Бог дає всім людям можливість жити щасливо та радісно, лих і грішні люди нівечать цей рай на землі та обертають його на пекло. “Книги битія” поділено на вірші та весь час посилаються на Бога, Його Слово та Його Правду. Ось початок:⁸¹⁾

“Бог створив світ: небо й землю, і населив усякими тварями, і поставив над усім творивом людину, і сказав їй плодитися та множитися, і постановив, що рід людський поділився на коліна й племена; і кожному колінові й племенові дарував край жити, щоб кожне коліно й кожне племено шукало Бога, Котрий від людини недалеко, і поклонялись би Йому всі люди, і вірували б в Нього, і любили б Його, і були б усі щасливі”...

⁸¹⁾ Подаємо за оригіналом з дотриманням академічного правопису.

Далі йде оповідання про те, як створені Богом люди розселились по землі, як утворили різні нації й держави, як через жидів віра в Єдиного Бога та Його Слово поширилась по землі, як Христос приніс Його науку й як сильні та вельможні люди світу цього Його науку покалічили та зіпсували.

“Учні Його, бідні рибалки, розійшлись по світу й проповідували Правду й Вільність. І ті, що приймали слово Іхне, стали братами між собою, чи були перед тим панами або невільниками, філософами або невченими — усі стали вільними через кров Христа, що її спільно приймали, і стали просвіченими світлом правди. . . Тоді імператори з панами змовились і сказали поміж собою: “Вже нам не викоринити християнства; підіймемось на хитрощі, приймемо його самі, перевернемо науку Христову так, щоб нам добре було, та й обдеремо народ.” І почали царі приймати християнство, і кажуть: “От, бачите, можна бути й християнином і царем вкупі.” І пани приймали християнство й казали: “От, бачите, можна бути й християнином і паном вкупі.” А того і не вважали, що мало того, щоб тільки назватись; бо сказано: “Не кожен, хто говорить до мене: Господи, Господи! увійде в Царство Небесне, а той, хто чинить волю Отця Могого, що на небі.” І піддурили архиереїв, і попів, і філософів, й ті кажуть: “Істинно так воно є, аджеж і Христос сказав: “Віддайте кесареви кесареві, а Боже Богові,” і апостол говорить: “Нема бо власті, коли не від Бога.” Так вже Господь установив, щоб одні були панами й багатими, а другі були жебраками й невільниками.” А казали вони неправду....”

Далі оповідається про те, як слов'яни прийняли християнство й Слово Боже через Кирила й Методія, як за часів Володимира Великого українці були охрищені; ще далі йде історичний виклад про те, як по втраті самостійности народ український кривдився поляками, татарами, росіянами, як він поневірявся в неволі, та снуються міркування про те, як йому тепер за допомогою Божою, в єдності та спільності з іншими слов'янськими народами, можна було би вийти з неволі.

Здавалось би, що після цих усіх піднесених міркувань, розважань і думок автор візьме та й закличе український народ назад до початків християнства, покаже дорогу до Христа, до Його чистого Слова та до святого життя. Такий заклик просто накликається сам собою. Але на жаль його нема. Концепція національно-політична бере верх, перевагу над спрагою душі та над пориванням духа. І авторова думка, що вже готова була злинути в вирій, вертається до землі. І мимоволі згадується докір ап. Павла, спрямований до тих, що починають духом, а кінчають тілом (Галат. 3:3). Закінчуються “Книги битія” пророцтвом, що Україна не тільки сама звільниться, але волю й світло понесе іншим народам у всьому світі: “Тоді скажуть усі язика, показуючи на

те місце, де на карті буде намальована Україна: Ось камінь, що його відкинули будівничі, а він наріжним каменем стався” (Псал. 118:22).

“Книги битія” створювали ідеологічну підвалину Братства. Інші твори Костомарова накресливали плян, порядок будови та програму діяльності його. Це були: “Устав Слов'янського Братства св. Кирила та Методія. Головні ідеї,” “Головні правила Братства,” що склалися з одинадцятьох пунктів, і ще дві окремі відозви — “До братів українців” та “До братів росіян і поляків.” У цих усіх творах викладається схема, тактика й цілі Братства. Вони назагал знані: сім слов'янських народів — українці, росіяни з білорусами, поляки, чехи, словаки, хорутани, іліро-серби та болгари, об'єднані вірою в Бога й Христа та взаємною любов'ю, мають створити федерацію цих народів у державному союзі, центром якого має статись Київ. У столиці має бути спільний сейм і правитель союзу; і правитель і сейм — виборні; у столиці кожної республіки свій краєвий сейм і свій правитель; усі урядовці державні виборні; кожна республіка має свою мову, школи тощо.

Автори проектів усюди провадять систематично концепцію християнську: члени Братства дбають про усунення почуття племінної та релігійної ворожнечі (пункт 7 Устави); “як усе Братство спільно, так і кожен член, повинні свої дії розмірковувати відповідно до євангельських правил любови, покори й терпеливості” (п. 9); “щоб віра Христова була підвалиною законодавства та суспільного ладу в цілому союзі та в кожній республіці” (п. 7 відозви до українців); “Ось, брати-українці, ми віддаємо вам це під розвагу... коли надійде для вас час заговорити про це, Господь дарує вам глузд і зрозуміння” (закінчення відозви до українців); “нехай метою життя й діяльності кожного з нас буде: слов'янський союз, загальна рівність, братерство й любов Господа нашого Ісуса Христа” (закінчення відозви “До братів росіян і поляків.”⁸²⁾

Далі цього Костомаров не пішов. Знаємо з його автобіографії, що він сам до кінця життя залишився віруючим у Бога, Христа, Його Слово, але проте не здолів зробити того кроку, якого від нього могли би сподіватися сучасники, як його так і наші.

Не зробив того кроку й Куліш. Із усіх кирилометодіївців він найміцніше був захоплений Словом Божим. Понад двадцять найкращих років життя віддав він перекладові Біблії на українську мову. Коли пожежа його хутора знищила цю його працю, він знов з любов'ю та впертістю розпочав її й тільки через смерть не довів її до кінця. Знаючи кільканадцять мов, він з

⁸²⁾ “Былое”, ч. 2, 1906 р., стор. 67-68.

насолодою студіював не тільки всі приступні йому переклади й оригінал Старого й Нового Заповіту, але й найкращі біблійні коментарі в тих мовах. Провадячи цю святу працю, він не мав на увазі не тільки якогось заробітку, але й не сподівався, що побачить цю працю в друкові, як воно й сталося. У своїх споминах сам оповідає про те, що Біблія полонила його, володіла всією його істотою, була його радістю, світлом, особливо в останніх днях життя. І не вважаючи на це все, тая Біблія не потягла його на шлях, цілком натуральний для всіх, що люблять Слово Боже.

Знаємо, що Шевченко дивився на православний ритуал, як на ідолопоклонство; у нім він знаходив багато подібного до гіндуського поганства; на московсько-суздальські “богомаські” образи дивився з огидою; увесь фарисейський дух “казьонного” православ'я викликав у нім протест і обурення.⁸³⁾ Так само й Костомаров бачив виразно “темні сторони (православ'я), які викликали розум на критику.” Він признавав, що за його часів “релігія в вульгарнім розумінні сходила на несмачну обрядовість або абсурдне прив'язання до букви релігійних символів;” від його духовних очей не сховалось, що “позитивна релігія в формі (православної) церкви санкціонувала законність усіх установ соціального й політичного побуту з тими темними сторонами, які він виявляв.” Рівночасно й Куліш ставив православну церкву нарівні з поганським “капищем”, а її обрядовість за фарисейство. Відомим є його погляд на духівництво, наприклад, хоч би в поемі “Маруся Богуславка:”

Попи, це все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люди людям смерти в Бога молять,
І дивляться на нього, як на ката...

Попи й ксьондзи, — це дві нечисті сили,
Що піднялися душі всім спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете вовіки рабувати...

Усі троє — Шевченко, Костомаров і Куліш — чудово розуміли негативне ставлення до тієї ж церкви—Сковороди, на якого дивилися з найвищою пошаною.

І все таки ці провідники Братства з тієї церкви офіційно не виступили, й у ній лічилися за членів, що дало тій церкві право бодай по їхній смерті похоронами заманіфестувати їхню до неї приналежність. Правда, за їхнього часу таке виступлення з церкви могло загрожувати їм великими неприємностями з боку

⁸³⁾ Увесь православно-монархістичний уклад Росії він перший окреслив зневажливо-презирливим епітетом “візантійщина.”

оточення й не абиякими репресіями зо сторони російської влади. Проте мимоволі в нас зроджується питання: чому ці великі люди, що не злякалися наразити навіть власне життя на найвищу небезпеку, коли треба було проклямувати своє національно-політичне визнання, не зважилися на цілком натуральний крок: подерти ті пута та ланцюги, що тримали їх, принаймні офіційно, при тому зненавидженому ними “казьонному” православ'ї?

За єдину відповідь, вияснення й виправдання править та обставина, що їхня діяльність, а через це й увесь дальший процес розвитку їхнього світогляду, та поведінка щодо православ'я були нагло й силоміць перервані розгромом Братства.

На Різдво 25 грудня 1846 року в помешканні Білозерського відбувалось засідання управи Братства. Російський студент Алексей Петров, через тонку перетинку з сусідньої кімнати підслуховував розмови й дебати братчиків. Він кинувся до помічника куратора шкільної округи М. Юзефовича⁸⁴⁾ й доніс про таємне товариство. Юзефович удався з ним до куратора Траскіна, а той поспішив з ним до генерал-губернатора. Останній сповістив команданта жандармів графа Орлова, що про все передав цареві.

У Петербурзі здійснювся переполох. Цар і уряд перестрашилися. Тільки двадцять років проминуло від повстання “декабристів”; лише шіснадцять років тому було придушено повстання польське; ледве пару років тому мусіли усунути з посади генерал-губернатора України князя Репніна через те, що народ його полюбив за людяність, і що до царя дійшла вістка, ніби князь хоче оголосити Укдаїну за незалежну, а себе за гетьмана її. Було чого перелякатися!

Костомаров був заарештований 28 березня 1847 року перед своїм весіллям, Куліш — по власнім весіллі, їдучі за кордон через Варшаву, а Шевченко в подорожі з одного весілля на друге, як боярин обох приятелів. Заарештували його на березі Дніпра перед Києвом 5 квітня того року. Решта кирилометодіївців була схоплена тоді ж у різних місцях. Усіх відвезли до Петербургу й замкнули до Петропавлівської твердині. Поспішне нагле слідство проваджено було під доглядом самого царя Ніколая І. Усіх обвинувачених засудили на заслання й в'язниці. Шевченкові, як духовному провідникові Братства, загрожувала кара смерті. Замінили її відданням в салдати, без права писати, малювати й листуватися.

Твердий царський уряд був усе таки людяніший від теперішнього комуністичного, що вистріляв тисячі українських пись-

⁸⁴⁾ М. Юзефович походив із української родини Осиповичів і замолоду був “українофілом.” Пізніше задля “розкошів нещасних” перекинувся на росіянина, перемінив прізвище на польське й став ворогом усього українського.

менників, науковців і діячів та вимордував і винищив голодом мільйони українських селян і робітників. Правда, що тоді й сам цар і вся Росія ще озиралися на Європу та на весь культурний світ. До того ж не випадало їм викликати в тому світі враження, що вони дуже слабкі та загрожені з боку якоїсь там України. Тому весь процес проти Братства було старанно приглушено...

За дуже короткий час своєї діяльності кирилометодіївці не мали можливості ані перевести в життя вироблені ними пляни, ні навіть показати виразно своє ідеологічне обличчя, щобто відкрити перед українським народом, хто вони є і чого той народ від них міг сподіватися. Проте Кирило-Методіївське Братство в нашій історії залишило надзвичайно глибокий і цінний слід, бо воно дало переконливий доказ того, що навіть під утиском найчорнішої реакції українська душа не перестане ніколи шукати Бога та Його Правди. Для нас цей слід об'явився особливо яскраво в факті перекладу Біблії на живу мову народу.

Тільки аж наприкінці 50-х років, звільнившись із заслання міг Куліш віддати свій час і сили цій епоховій праці. По його смерті докінчив переклад І. С. Нечуй-Левицький; книгу Псалмів переклав і весь переклад Біблії оформив помічник обох повищих, професор черновецького університету Д-р. І. Пулюй.

Цікаво, що як тільки Куліш приступив до перекладу, зараз же російський "священний" синод поспішив видати (1860 р.) заборону друку Слова Божого українською мовою. Ця заборона тривала аж до року 1905. Та про цю боротьбу навколо української Біблії пізніше...

Не судилося кирилометодіївцям виконати святе завдання, що його на них поклало сучасне покоління та історія. Провідники Братства не мали часу на це. Можливо, вся схема їхньої праці була би склалась цілком інакше, якби вони Слово Боже та Його вимоги поставили понад національно-політичними. Прагнучи якнайшвидше здобути для нашого народу вільність, вони занедбали або не доглянули обітниці Божої — "і зрозумієте правду і правда визволить вас" (Ів. 8:32). Ми бачили, що Куліш достоменно знав про вимогу Господню — "шукайте перш царства Божого та правди Його." Чи вірив у це тільки один Куліш, чи всі братчики теж, не знаємо. Та певним є одне: ні саме Братство в його діяльності, ні поодинокі його члени в їхньому приватному житті цієї вимоги Божої не виконали. І тому не довелось їм довершити величного завдання.

Проте, завдання це мусіло бути довершене. І якщо його не допровадили до здійснення провідники народу, мусів знайтися

той, що це зробив би. І це вчинив сам народ, що шукав звільнення насамперед з неволі духовної, щобто шукав дійсно "царства Божого та правди Його."

13. ВІВЦІ БЕЗ ПАСТИРЯ.

Історія відзначає два критичні моменти в житті нашого народу, коли він, позбавлений проводу, примушений був в хвилинах смертельної небезпеки ініціативу перебрати на себе й самотужки діяти.

Перший момент — коли в 16-му віці народіві загрозувало повне знищення з боку татаро-турецьких орд з півдня. Литовський уряд не міг дати собі з ними ради. Тоді наш народ сам організує козацчину, дає відсіч орді й тим врятовує себе від заглади.

Другий момент — коли в 17-му сторіччі українська народність разом з православ'ям були загрожені Польщею та її винаходом — унією. Нижче духівництво було або слабе, або нездібне чи недбайливе; вище — єпископи — або спольщилися або були усунені від проводу. Народ був виданий на поталу католицьких ксьондзів і панів, і перед ним стояло мариво повної духовної й національної руїни. Тоді він реорганізує братства, звертається по допомогу до козацтва, під його захистом відновляє 1620 року єрархію й удруге себе рятує.

Тепер оце в 19 віці український народ знайшовся втретє перед загрозою остаточного знищення — національного, духовного та морального — з боку російської влади та її урядової православної церкви.

Як ми вже бачили, наприкінці 18-го сторіччя рештки української автономії були скасовані, і народ був виданий напризволяще російської або зросійщеної адміністрації. На місце рідної мови до уряду, суду та до школи почала входити мова російська. Страшним ударом для селянства було запровадження тяжкої панщини. Дідичами на Лівобережжі були росіяни, на Правобережжі — поляки. Своя шляхта на правім березі Дніпра була вже спольщена та покатоличена, а на лівім — швидко підпадала русифікації. Тільки деякі нечисленні шляхетські роди ще пам'ятали свою минувшину й тримали зв'язок з народом, та й ті боялися це назовні виявляти. Таким чином, народ залишився без проводу. Той же провід, що зродився разом із Кирило-Методіївським Братством, як бачили вже ми, був зліквідований.

Приборкане й пригнічене селянство швидко бідніло й матеріально й духовно. Минувшина, колись славна й барвна, забувалася. Люди мусіли виснажуватися в невільничій роботі на панських ланах. Шевченко, перебуваючи в Петербурзі, уявляв собі, що “нічого кращого немає, як Дніпро та наша славна Україна.” “Село... у нашій Україні, неначе писанка — село,” захоплювався він, але приїхавши 1843 року на Батьківщину, побачив з жахом, що “розсипаються могили, Дніпро висихає... повисихали сади

зелені, погнили біленькі хати, повалились... село неначе погоріло... неначе люди подуріли, німі на нанщину ходили... людей у ярма запрягли пани лукаві... нема коли і помолитись...”⁸⁵⁾

Може найгіршим було це останнє: народ не мав вже можливості й молитися, не тільки що нагодувати душу несмертельну хлібом життя. Церква обернулась в урядову установу, байдужу й бездушну, з якої люди виходили з порожніми серцями: у ній бо прославляли не Бога, а чужу окупаційну владу та виправдували беззаконну неволю, накинену вільному колись народіві.

Вже від року 1685-го, коли українська церква підпала під владу московських патріархів, ці останні весь час намагалися запровадити свої в ній порядки: поволі з'явилась цензура українських друків, потім цензура творів церковних, а далі зміни в книжках за зразками російськими, а потім і заміна старовинних обрядів церковних грецьких на обряди російські.

Петро I-й повів русифікацію ще більш рішуче, але остаточно щодо цього зробила найбільші зміни в Україні Катерина II. Вона наказувала пильнувати, “чтобы вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство” та щоб з українців було видерто з душі “развратное мнѣніе по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго (російського) отличнимъ.”⁸⁶⁾ Відповідно до цього переводилась систематична русифікація всього ладу українського, а церкви православної зокрема та особливо. Треба відзначити правду, що в цьому їй найбільше допомогли українські ж “владики,” як, наприклад, миротполити — Гаврило Кременецький (1770-83) та Самуїл Миславський (1783-96). “Це Миславський перевернув українську Київську Академію на російську; це він пильнував, аби запровадити в Академії та й по всій Україні чисту російську вимову.”⁸⁷⁾

10 квітня 1786 року цариця відбрала в українських монастирів маєтки й землі, що їх і пороздавала своїм “фаворитам”.

За її наступників утиск української православної церкви щораз змицнявся. Скасовано було виборність митрополитів і єпископів, а в часі, що ми його оце маємо розглядати, поступово було відібрано українцям і право громад вибирати собі священників. На посади єпископські в Україну призначалися переважно росіяни або “малороси”, ненавидники всього українського. Українських молодих людей, що хотіли мати духовну освіту, примушувано йти до духовних академій в Петербурзі, Москві, та Казані, а Київська Академія була переповнена росіянами,

⁸⁵⁾ Усі цитати дані з “Кобзаря.”

⁸⁶⁾ С. Солов'єв. Історія Росії, кн. 6, том 26, стр. 35-36.

⁸⁷⁾ Др. І. Огієнко. Українська культура. 1923 р., стор. 174.

греками, болгарами, сербами, румунами тощо. Поступово кращі міські, а потім навіть і кращі сільські посади священничі були обсажені росіянами. Нарешті, священникам-росіянам в Україні, як і всім урядовцям-росіянам, було призначено спеціальний додаток до платні “за обрусеніє” цебто за те, що вони українців виховували на росіян.

Отож, духівництво в Україні поволі обернулося на звичайних урядовців, від населення незалежних і підлеглих урядові. Доходило до того, що такі священники зобов'язані були доносити начальству про переступи або навіть тільки заміри щодо політичних переступів, відкритих священникам православними людьми під час сповіді.

Тож православні пастирі обернулися на вовків, що тільки дбали стригти свої вівці та дерти з них жир. На селян вони дивилися згорда й уникали всілякої спільності з ними. Приятелювали переважно з крамарями, поліційними урядниками, дідичами, з окономами більших маєтків. Своїх дітей виховували в погорді до всього селянського й українського. На Лівобережній Україні все духівництво, за малими винятками було зросійщене, на Правобережній — зпольщене.⁸⁸⁾ Селянин дивився на священника, як на “начальника” й не тільки не любив і не шанував його, але боявся, а то ненавидів. За всяку ціну він мусів священникові коритися й уникати всілякого зудару з ним. Бо “отець духовний” за кожну провину міг селянина знищити, наскаржившись владі або дідичеві. І влада і дідич мали право не тільки над маєтком, але й над життям кріпака. За кожну дрібницю міг священник зімститися, відмовившись, наприклад, христити, вінчати або ховати. Яку муку терпів український селянин, коли священник з помсти за непокору батьків давав немовляткові під час хрищення чудернацьке для селянина ім'я якогось Ферапонта, Дермідонда, Акакія абощо. А що терпіла потім та нещаслива дитина, підросши, від інших дітей, що глузували й збиткувалися над нею за ім'я! Не одній людині таким чином було затруте все життя!

Наш народ дивився на таких духівників і поволі приходив до найсмутніших висновків щодо їхньої якості. Самі деякі священники виправдували розчаровання й зневіру наших селян такими пастирями. Один із них так окреслював цей погляд і цю оцінку: “Якщо народ зауважує в пастиреві такі прикмети, що кидають тінь на його моральну особистість, то він ставиться до нього значно гостріше, ніж до світських людей з подібними ж

88) Такими винятками пізніше були такі особи, як єпископ кам'янець-подільський Партеній та деякі священники на Поділлі й Волині, що не поривали з своїм народом.

прикметами. Тому то народ зовсім не байдуже ставиться щодо моральної особистості своїх пастирів. Ці зауваги особливо стосуються українського народу, що користувався з права вибору своїх пастирів. На жаль, життя не занадто щедро посилало (українському) народові пастирів, що могли би відповідати його вимогам.”⁸⁹⁾

Через це той народ часто ставився зневажливо не тільки до самого священника, але й до тієї гідності, до духовного звання, що той священник мав. А потім цю зневагу він переносив і на знання священника, на його освіту, висвячення (рукоположення) тощо. Той же російський священник, що досліджував відносини поміж українськими селянами а священством, каже, що селяни “у рукоположенні (висвяченні) розуміють звичайний іспит. Якщо є в селі (селянин), що добре читає й співає, то його співбрати так оцінюють його: “він так все розуміє, що якби ще трохи, то міг би бути вже й попом.”⁹⁰⁾ Сучасна російська газета дає приклад подібної ж думки, що зневажливо оцінює кваліфікації священства; коли в одному селі за свячення води в криницях на Зелені Свята піп вимагав по 50 копійок від криниці, селяни не згодились на це, і “один із них, що в нього син був добре письменний, сказав: “тільки б мому синові ту книжку (що в попа), він би й сам освятит, та ще й дармо.”⁹¹⁾

Не диво, що вже на початку 19-го віку українське селянство кидало церкву й священників і незабаром опинилось в ролі овець без пастирів. Отже, знайшлося воно в положенні, подібному до того, в якому було в 16-му віці щодо небезпеки з боку татаро-турецьких орд, або в 17-му віці — щодо католицько-єзуїтської загрози. Тоді, як ми знаємо, український народ спромігся знайти вихід із скрутного становища й за допомогою козащини та братств урятував себе від катастрофи.

Тепер же тому самому українському народові загрожувала нова катастрофа — духовно-моральна. Народ залишився без провідників, без освіти й виховання, без світла. Щоб зрозуміти трагічне положення українського народу щодо освіти того часу, досить навести тільки такі дані: за останнього гетьмана Кирила Розумовського, як виявив перепис 1740-48 років, у сімох полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; в однім тільки чернігівським полку було 143 школи на 142 оселі. У чернігівському, городенському та сосницькому повітах року 1768 було 134 школи й одна школа припадала на 746 душ; а через сто років, цебто року 1875-го на цій самій землі було всього тільки 52

89) А. Рождественскій. Южно-русскій штундизмъ, СПб. 1889 г., стор. 28.

90) А. Рождественскій, стор. 27.

91) Там же. “Кіевлянинъ”, 1875, ч. 99.

школі, і одна школа припадала на 6730 душ; отже, за сто років російського панування число шкіл в Україні стало втриє менше, тоді як людність зростає вдесятеро.⁹²⁾ Те ж стало й на лівобічній Україні; коли там року 1740 (під польською окупацією) було 866 шкіл, то через 60 років (під російською вже окупацією), напочатку 19-го віку шкіл цих не стало, і чернігівський архиєрей писав генерал-губернаторові князеві Куракіну, що він “не находилъ при проѣздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ.”⁹³⁾ До такого стану царська російська влада й духівництво доправили освіту народню в Україні!

Через відсутність освіти й виховання люди морально підупадали, ниділи, ледащили, спивалися; статистика тих часів показує надзвичайний зріст числа переступів і злочинів відсотково... З боку влади селяни наші бачили гніт, з боку дідичів — жорстокість, з боку духівництва — байдужість, безсердешність і холод...

І перед українським селянством лежало дві дорозі: або гинути духовно, або шукати виходу з жахливої темряви. І народ, що ще мав у собі життєві сили, кинувся до виходу з темряви, ринув до світла, до Бога!

⁹²⁾ Статті: Лазаревського в “Оснoвi” 1862 р., кн. 5; Павловського в “Кіевской Старинѣ” 1904 р., кн. I; “Земскій сборникъ Чернигов. губ.” 1877 р., кн. II; академік Д. Багалій. “Къ десятилѣтію издат. комит. харьков. общества грамотности,” 1901 р., А. Павенцький, “Учитель”, 1901 р., чч. 22-24; К. Харлампович, “Кіевская Старина”, 1907 р. тт. 5-6; і т. і. І. Огієнко, “Къ історіи школъ въ Малороссіи, “Лѣтопись Екатеринослав. Ученой Архивной Комиссіи”, т. 9 за 1913 р. Він же, “Українська Культура”, Катеринослав-Ляйпциг, 1923 р., стор. 169-170.

⁹³⁾ Проф. І. Огієнко, “Україн. Культура”, стор. 170.

Кожному, хто намагався досліджувати початки євангельського руху серед нашого народу, знайомі труднощі цієї праці. Найголовніша з них — нестача або й повна відсутність матеріалів щодо перших початків. Серед піонерів наших євангеліків-баптистів нікому й до голови не спадало списувати події, учасниками яких вони були. Надмірна скромність стояла тому на перешкоді; далі, вони були занадто зайняті тими подіями та щоденною працею здобування хліба; усі вони були з селянської маси, кріпацької, неосвіченої, тож братися до писання не важилися. Представники нашої інтелігенції, як ми бачили, відірвалися від народу й не дуже цікавилися рухами (особливо релігійними) серед нього. По розгромі Кирило-Методіївського Братства не було серед інтелігенції охочих іти слідами братчиків і наражатися на переслідування. Влада ж російська пильно стежила за тим, аби ніхто не зближався до того народу, який вона воліла тримати в ізоляції та темряві. Ось через що початки нашого руху не були списані. До того ж самий рух євангельський зароджувався й розвивався майже непомітно назовні. То були часи кріпацтва, коли над тілом і душею селянина вартувало не тільки чуйне око російської царської влади, але й ще більше пильна адміністрація пана-дідича (помещіка), що міг “скрутити в баранячий ріг” селянина-кріпака, коли б за ним був щось зауважив.

Правду просту але й глибоку виповідає Христос у словах: “Так є царство Боже, як коли чоловік, що кине зерно в землю, та й спить, і встає вночі й удень, а зерно сходить і росте, як — він не знає. Від себе бо земля родить: спершу траву, потім колос, а далі — повну пшеницю в колосі. Якже доспіє овоч, зараз посилає серпа, бо настали жнива” (Марка 4:26-29).

Так є завжди з Словом Божим. Наслідки його засіву зауважують часто тільки тоді, коли колос вже доспіває. Влада зауважила діло Боже в південній Україні тільки тоді, коли воно вже само кидалося в очі. Тоді почалася метушня, слідство; і після аж того знайшлися люди, що тим ділом зацікавилися й почали його списувати. А тому, що це були здебільшого люди неприхильні а то й ворожі тому ділові Божому, вони звернули увагу не на саме діло, а на справи другорядні, побічні, а тому й не писали про головне для нас, а оповідали лише про те, що цікавило їх. Та й писали багато неправди. Через це все відтворити образ тих подій тепер дуже тяжко. Мусимо при описах обмежуватися пригодами, що часто відірвані одна від одної, і давати не так багато фактів, як того жадалось би...

Як ми вже бачили в попередніх розділах, український народ усіма історичними подіями був приготовлений до прийняття Слова Божого та Правди Його. У 19-ому віці ця Правда різними шляхами почала просякати в Україну. Зерна різних наук почали сіятися на цьому приготованому ґрунті. Сковорода сіяв чисту добірну пшеницю ще наприкінці попереднього віку, і вона тепер почала кільчитися та зростати.

Але ми знаємо, що коли Господь сіє Своє добре насіння, тоді приходять ворог і засіває поміж пшеницею кукіль (Матвія 13:24-30). У 19-ому віці поруч з щирою пшеницею й почав ворог силати поміж наш народ цей кукіль. Від самого ґрунту залежало, що він найскорше прийме й що виплекає для себе.

Щодо цього, Господь дав українському народові чудово-дивну снагу розрізняти поміж сіяним серед нього, й він у цьому відношенні відзначався щодо нашого північного сусіди. Академік професор Др. І. Огієнко, нинішній митрополит української канадійської православної церкви Іларіон, каже в одному з своїх численних історичних творів таке: "візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стрінемо в інших народів! Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болюче шукання правди Божої, тоді, як у старовірів перше над усе панує буква й обряд." ⁹⁴ Це "болюче шукання правди Божої" зустрічало щораз крашу нагоду знайти щось відповідне...

Наприкінці 18-го віку почали в Україні створюватися сприятливіші умови щодо сіяння та зросту різного духовного зерна в душах людей. Знищивши автономію України та відібравши від козаків величезні обшири землі, цариця Катерина II, як ми казали вже, почала ці землі роздавати своїм наблизеним. Аби заселити ті порожні землі, потрібно було дуже багато людей. Тож цариця-німкня насамперед запросила німців оселяватися на тих землях. Сотки родин німецьких менонітів, ⁹⁵ лютеран, реформованих та інших протестантів позабирали найкраці запорозькі степи. Це переселення з-за кордону продовжувалося й на початку 19-го сторіччя. За німцями посунули на південь України (назване окупаційним урядом ім'ям "Новая Россія" або "Новороссія") всілякі чужоземці: греки, турки, болгары,

⁹⁴ Проф. Іван Огієнко. Українська Культура, Київ, 1918 р., стор. 22.

⁹⁵ Меноніти це анабаптисти (перехрещенці) західньої Німеччини та Голяндії, зреформовані в 16-му сторіччі пастором Симонсом Меноном, від якого й дістали назву. За Менона анабаптисти прийняли гостріший порядок життя духовного й тілесного та утворили здорові духовні громади за зразком перших християн.

румуни, серби тощо. Російський уряд не хотів селити на тих землях українців із північної та західньої України, де був голод на землю, бо не мав бажання допомогти селянам а знесилити дідичів. Усім чужинцям, натомість, уряд дав різні полегшіння, аби їх тільки принадити в Україну. За цими чужинцями кинулися на степові простори різні втікачі, що шукали захисту від переслідувань влади, або від утисків дідичів. Серед цих утікачів ще в 18-му сторіччі знайшлися цілі громади різних російських сектантів — духоборців, молокан, а ще пізніш — хлістів, скопців, скакунів тощо.

Користаючи з цього людського замішання на півдні, почала й сила українців переселяватися або й тікати туди. Таким чином там утворилася мішанина різних народів, мов і вірувань. Проте треба признати, що найсильнішим з-посеред усіх тих народів визначився й чисельно й мовно наш народ, що й цій усій території й її населенню потрапив згодом накинута та вернута їхній давніший український характер і уклад життя. Українські оселі з протягом часу ставали щораз численніші та більші. І чужинці зайди, аби не підпасти цілковитій асиміляції (змішанню, розтопленню) та українізації, мусіли замикатися в своїх середовищах та відгороджуватися від українців. Але взаємний вплив — української людности на чужинну й навпаки — чужинної на українців — все таки з протягом часу мусів давати свої овочі: чужинці поволі приймали українську мову, одіж та деякі звичаї й форми життя, українці ж знов від чужинців — способи їхнього життя й думання. Особливо ж українці почали позичати (переважно від німців) культурно вищі форми господарювання.

Релігійних впливів усіх цих чужинців на наш народ непомітно було довший час. Тільки аж після знесення кріпацтва вони виявляються назовні. Нема жодного сумніву, що ці впливи діяли й раніш, можливо, від початків переселювання чужинців на нашу землю. Але спочатку вони були занадто слабкі. Крім того, скажимо, німці-колоністи й не намагалися міцно впливати на українців, бо й не цікавилися цим, і не мали часу на це, і боялися навіть цього. Бо вже при самім переселенні російський уряд зобов'язав їх заборонаю провадити якусь релігійну пропаганду поміж православними, загрожуючи "за совращеніє" (за зведення) до іншого визнання суворими карами, включно до заслання на Сибір. Отже, всі чужинці мусіли бути дуже обережні щодо проповіді своєї конфесії.

Однією з найбільших перешкод щодо поширення поміж українцями чужих релігійних ідей і рухів був консерватизм і спротив самих же українців. Вони міцно трималися православ'я, бо їхні діди й батьки за те православ'я боролися, захищаючи його від ворогів власною кров'ю й життям. І можемо сміливо твердити, що якби не російський уряд, що подбав забити оста-

точно духа життя в православній церкві, наші люди ще довгий час сиділи би вперто в ній; може ще й досі сиділи б там.

Але вже в 18-му й, особливо, в 19-му віці це православ'я обернулося в автоматичний, бездушний урядовий апарат, за допомогою якого окупаційна російська влада тримала український народ у неволі. Тоді цей народ почав шукати задоволення своїх духовних потреб і прагнень поза мурами цієї мертвої церкви. І чим більше мертвіла тая церква ("козьонна" або "царська віра", як окреслювали її влучно селяни), тим міцнішало поривання народу з неї вийти. Народня душа шукала виходу з цього положення, як шукає його вода, затримувана греблею. І як вода знаходить підземні, сховані від людських очей, дрібосінькі дірочки й ходи, якими й доходить до місць, де утворюються джерела її виходу, так і народне прагнення Бога та Його правди, зрошене на протязі віків, просякало непомітними для сторонніх очей ходами до певних місць, де й виходило назовні, неначе духовне джерело.

Такі джерела почали з'являтися в різних місцях України вже в початках 19-го віку.

Завдяки кому вони відкрились? Через кого євангельсько-баптистський рух на півдні України просякнув до нашого народу? На ці питання різні дослідники відповідають різно.

Майже всі без виключення духівники православної церкви обвинувачують за цей рух німців-колоністів. Вони, мовляв, звели перших українських сектантів і відірвали їх від православ'я. Усі німецькі й більшість російських дослідників тримаються цього погляду, його підтримують і його до сучасної історії баптизму впровадили. За їхніми твердженнями першим охрищеним за вірою українцем був Юхим Цимбал із села Карловки елисаветського повіту на Харківщині, що його німецький проповідник Унгер мав охристити в 60-х роках.

Серед прихильників цієї теорії були такі, що працю так званих штундистів розглядали простісінько, як політичну акцію німецького уряду, що мав би нібито замір за допомогою протестантського руху, кинутого до українського народу, захопити цей народ під свій вплив.

Інші, навпаки, твердять, що духовне пробудження українців на початку 19-го сторіччя не було спочатку в жодному зв'язку з німецькими колоністами, а зродилось безпосередньо в самому українському середовищу, як наслідок усього попереднього життя народу та політично-економічних умов того життя. Далі ми ще матимемо нагоду розглядати та обмірковувати це питання. А тепер нам здається, що ми найближче підійдемо до правди, якщо подбаємо обидві ці думки погодити між собою твердженням, що насамперед цей рух ми завдячуємо Тому, Хто наш народ провадив Своїми шляхами до прийняття Його відвічної

Правди й Слова.

Задля того Він через усю історію нашого народу приготував його до чистого євангельського руху; пробудження в народі постало в наслідку довгих страждань і нещасть, пережитих на протязі тисячолітньої історії; Господь послав народові від часу до часу людей, що скеровували той народ на дорогу Божу; Григорій Сковорода був пророком, що найясніше засвітив каганець Правди Божої, який мав освітлювати українцям шлях до спасіння; сквородинці цього каганця понесли далі поперед народом; кирилометодіївці намагалися той провід далі виконувати; окремі особи з-посеред нашого народу при слабому світлі Слова Божого, що вони його мали в їхніх душах, продовжували цю спасенну працю попередників, самі тее Слово приймаючи та іншим його передаючи; нарешті, ця безперестанна праця окремих дітей Божих зустрілась з подібною ж працею, що виникла на півдні України під впливом німецьких штундистів чи то баптистів, і тоді, прийнявши форми організовані, упорядковані й цілком певні та окреслені, вилилась у наш народ, як свідомий рух євангельсько-баптистський, збудований на Христі Спасі та на Його спасеннім Слові.

Від того часу та й досі цей рух росте, поширюється, міцнішає та поволі, як євангельське дерево, зрошене від гірчичного насіння, охоплює поступово, але стало й певно, наш народ.

15. ПОПЕРЕДНИКИ БАПТИСТІВ.

У російській літературі середини 19 сторіччя залишився яскравий і зворушливий образ тих скромних “слуг Слова,” що згодом дали початок баптизму чи то “штунді”, як тоді називали баптистський рух.⁹⁶⁾ Цей образ заховався в письменника Н. Лескова.⁹⁷⁾ Він настільки яскравий своєю вірністю й виразністю, що ми дозволимо тут приточити пару уривків із твору, в якому його знаходимо.

“Охрім Піднебесний належав до нової, дуже цікавої кляси українських селян на початку 19-го віку. Ця верства селян вибилась тепер⁹⁸⁾ виразно наверх своїм міцним впливом на релігійний настрій... і на релігійне життя українських селян... Це були якісь пустельники в світі: вони будували собі маленькі хатинки при своїх рідних домах, десь у закутку; жили чисто та чепурненько, як душевно, так і тілесно. Вони нікого не уникали й не цуралися, — працювали разом із родинами й навіть були зразками працьовитости та господарности; не ухилялись і від розмов, але й до праці й до бесід вносили трохи свого пуританського характеру.”

“Вони дуже шанували “навчання” й кожен із них обов’язково був грамотний (письменний); а грамотність цю вони вживали, головним чином, для вивчення Слова Божого, до котрого вони забиралися з запалом і побожністю. Вони були переконані, що Слово Боже в своїй чистості збереглося тільки в книгах Нового Заповіту, і що в “переказах людських” все перекручено й зіпсуто...”

“Я знаю тільки одне, що з цього потім вийшла так звана «штунда».”

“Нежонатий брат Піднебесних, козак Охрім, був із людей цього гатунку й він сам навчився грамоті й св. Писання й вважав за свій обов’язок навчати цього всього й інших. Навчав він кого

⁹⁶⁾ Коли ми тут вживаємо термінів “штунда”, “секта” тощо, то робимо це з історичної необхідности, не прив’язуючи до них того зневажливого значення, якого надавали їм “казьонні” (урядові) російські чинники. Вони довго відмовляли нашим віруючим права називатися євангеліками, баптистами, а називали їх “штундами”, “штундо-баптистами” тощо. Робили вони це свідомо аби, з одного боку, висміювати віруючих, глузувати з них і в православних викликати погорду й ненависть до віруючих. З другого боку, не називали їх євангеліками, баптистами тощо, аби не дати їм до рук правної відстави називатися так і, таким чином, скористати з тих прав і вільности, що їх німецькі євангеліки та баптисти мали в Росії.

⁹⁷⁾ Н. С. Лєсковъ. Некрещенный попъ. Усі підкреслення в понижчих уривках наші.

⁹⁸⁾ Лєсков писав ці рядки в 60-х роках.

тільки міг, і завжди задармо, сподіваючись за свою працю тієї платні, що обіцяно кожному, “хто сповнить і навчить” (Матв. 5:19). Це навчання слабло звичайно вліті, під час праці в полі, але зате зміцнялось восени й провадилось неустанно всю зиму, до весняної оранки. Діти навчалися вдень, а вечорами в Піднебесного збирались “вечерниці” з парубків і дівчат, так як і в усіх людей. Тільки в Охріма не співали пустих пісень і не провадили світських розмов. Дівчата пряли пряжу й вовну, а сам Охрім, поставивши на столі в тарілках мед і горіхи, частував гостей “в ім’я Христове”, а за це просив дозволу “говорити про Христа”. Молодь це йому охоче дозволяла, й Охрім читав Слово Боже й потім провадив євангельську бесіду.⁹⁹⁾ І робив він це так добре, що жодне з дівчат і парубків не бажало йти деінде. Бесіди провадились щовечора.”

На Охримових вечерницях молодь зближалась, і наслідком цього бували одруження. Але й тут було зауважено дуже химерну особливість, що значно піднесла Охримову репутацію: усі молоді, що покохалися на вечерницях Охріма й одружилися, були як надиво дуже щасливі в подружньому житті... Словом, усе йшло за наказом Божим, і Господь усе благословляв. Це підносило славу Піднебесного, як... людини “Боговгодної.” До нього не йшли на суд тільки тому, що він нікого не судив, а вчитися від нього бажали всі, що “сподівалися воскресіння.”

“Отаких людей, як Охрім Піднебесний, у той час в Україні було чимало, але вони всі заховувалися без галасу й довго залишалися непомітними для всіх, окрім селянського оточення. Якихсь двадцять п’ять років пізніш вони об’явилися у поширеному й міцно згуртованому союзі, що його назвали (люди) “штундою...”

“Я знав одного такого особисто; він навчився грамоти сам і навчив усіх... і довколишню молодь... Він їм оповідав про Христа. Його тлумачення були найпростіші, без усякої догматики й богослужбних обрядів, а мали тільки одну мету: моральне виховання людини за наукою Ісуса. Мій знайомий козак-проповідник жив одначе, на лівому березі Дніпра, де ще нема “штунди”.”

Це цікаве белетристично-історичне свідоцтво знаного письменника стверджує, що вже на початку 19-го віку на обох половинах Великої України були такі побожні, безумовно відроджені, світлом Євангелії глибоко просвічені, до Бога й Христа навіренні люди. Своім характером і поведінкою вони помітно відрізнялися й від духоборів, і від молоканів, і від пізніших

⁹⁹⁾ Бачимо, що ці бесіди робилися за зразком тепершніх євангельських зібрань-Богослужень.

так званих “шалопутів”. Лесков виразно підкреслює, що це були попередники “штундів”.

Усі дослідники згоджуються між собою в тому, що так званий “штундистський” рух серед німецьких колоністів розпочинається тільки в 40-х і в 50-х роках і спочатку розвивається виключно в німецькому середовищі. Простує він до українського населення й серед нього поширюється тільки в 60-х роках. А до того часу серед українців вже в першій четвертині 19-го віку, в роках 20-х і 30-х маємо вже готову, самотужки зорганізовану євангельську течію, дуже подібну до пізнішої німецької “штунди,” що зродилась незалежно від неї й раніш від неї. Ця течія однак не була самотня або випадкова, але, як каже один із поважніших дослідників, вона з'явилась “найяснішим виразом релігійного шумування серед українського народу.”¹⁰⁰⁾

Як ми бачили, Н. Лесков каже, що ця течія була помітною й виразною вже на початку минулого сторіччя. Представники її за зразком Піднебесного, сиділи на місці, і не видно, щоб вони були сполучені між собою якимсь організаційним зв'язком або союзом. Жодної організації чи оформлення їхнього руху ми не бачимо, і їх здається таки, й не було.

Проте, як і кожен інший, євангельський рух був активним. Тоді вже знаходимо мандрівних проповідників. Вони йдуть по Україні, переходять від одного Охріма Піднебесного до другого, сіючи в дорозі Слово Правди серед принагідних слухачів, що до тієї Правди й наворачтаються.

Владі прослідкувати за такими мандрівниками було назвичайно тяжко, а викрити та в якійсь релігійній пропаганді обвинуватити — цілком майже неможливо. То як жебраки то як старці-лірники, то як богомольці, то як шукачі заробітків вони кожної пори року вештались по всіх путівцях і стежках степової України, здебільшого неспостережені для людських очей і завжди неспіймані для поліції. Тільки тоді вони впадали до рук влади, коли або були незнайомі з обставинами, або занадто демонстративно виступали з своєю проповіддю.

Через це маємо дуже мало офіційних даних щодо окремих осіб із цієї категорії мандрівних проповідників. Але хоч і нечисленні, ці дані все таки знайшлися.

Тут подаємо опис одного такого мандрівного проповідника Слова Божого та його цікавих численних пригод, що кидають яскраве проміння на цю мало досліджену добу євангельських по-

¹⁰⁰⁾ А. Рождественский. Южно-русский штундизмъ. СПб. 1889, ст. 19. Натурально, за тодішньою урядовою термінологією, що уникала заборонених слів Україна, український тощо примушені були видавці й редактори того часу вживати назов “южно-русский, малорусский, малороссійский” тощо.

шукувань...

Опанас Марцинкевич перед Великоднем 1825 року був схоплений з наказу оконома маєтку при селі Копачеві київського повіту. 14 квітня селяни привели арештованого до нижчого земського суду в Києві. Розпочалось слідство-тяганина.

Обвинувачений був Марцинкевич “за непосідання документів, волоцюгство та навіювання суперечних християнській релігії слів по губернях: менській, волинській, київській, полтавській, катеринославській, таврійській та херсонській людям простого стану.”

Біографія його, виявлена слідством, надзвичайно займаюча та барвна. На жаль, влада в усій його справі звернула головну увагу на те, що в нього не було паперів і що він “незаконно волочився” по Україні. Щодо його релігійної діяльності накопичилось поруч дуже цінного фактичного матеріалу дещо маловартісної “полови” з свідоцких показів і писарських перекручень. Проте головна маса матеріалу дає нам чимало цінного щодо цієї релігійної діяльності та умов і відносин тієї доби.

Отож, народився Марцинкевич 1778 року на Білорусії, в Березні, ігуменського повіту, менської губернії. За одними відомостями його батьки були римо-католики, за другими (більш вірогідними) — шляхтичі греко-уніати, батько Ілля, мати Марина. Про його дитинство й молодечі часи аж до 30-го життя нічого невідомо. 1808 року він вступив на військову службу до Татарського уланського полку російської армії¹⁰¹⁾ й за рік успішної праці був підвищений до ранги “товариша” (щось подібне до офіцера). 1812 року брав участь у боях проти Наполеона під Берестям (Брест-Литовский) і Пружанами на Підляшші й під Турійськом, Любомлем і Межирічами на Волині. За останнього бою опинився в французькій неволі, вивезений був до Варшави, а потім до Дрездену й Ольмюцу. 1816 року втік звідти, блукав по Німеччині й Пруссії й, нарешті, знайшовся на батьківщині в Менщині. Тяжка біда примусила його найнятися до праці при плотях на Дніпрі; з плотами він і прибився до Кременчука в Україні. Там його заарештували за брак паперів і вислали на Білорусію. Мандрував він потім по Менщині й Могилівщині, навчаючи грамоти дітей дрібної шляхти. Дуже бідував увесь час. Намагався вступити до монастирів — католицького, а потім і православного, але не прийняли його туди.

Певного часу в Україні опинився він без грошей і без притулку. Довелось йому йти через якийсь ліс. Зголоднілий і знесилений упав Марцинкевич навколішки й почав молитися, співаючи псалму 60-ту: “Почуй, Боже, просьбу мою, вислухай молитву мою!”

¹⁰¹⁾ 1795 року Білорусія з-під польської окупації перейшла під окупацію російську.

Потім змучений заснув і вві сні побачив Бога, що наказав йому йти й проповідувати Слово Боже.

Судово-слідчий матеріал дає нам натяки, що у цих своїх мандрівках по Німеччині Марцинкевич познайомився з піетистами й містиками під впливом яких і навернувся до Бога та Його Слова. Цим і пояснюється його знайомство з Писанням, його молитви та співи псалмів напам'ять.

Тричі він мав подібне видиво й тричі повторювався Божий наказ. Тож скорився Опанас перед Господом, пішов на Білорусію і розпочав там свою проповідь. Тут його вдруге заарештували за брак паперів і (вдруге) видали йому з уланського полку посвідку про його походження й добру службу, і року 1823 він знов опинився на волі.

Тоді, свідомо корячись евангельській вказівці, що “ні один пророк не є приятен в отчизні своїй” (Луки 4: 24), Марцинкевич востаннє покинув Білорусію і пішов в Україну. Перейшов на Волинь і звідти розпочав дворічну подорож по українських землях, не заходячи тільки в Галичину й Буковину, що були тоді вже під австрійською окупацією.

Судово-слідчий матеріал дає нам дані, що він у цих мандрівках зупинявся переважно у віруючих українців і ними підтримувався духовно й матеріально. При цьому він проповідував їм, а також і невіруючим, намовляючи “образам (іконам) не кланятися та священників не слухати.” Говорив він мішаниною мов — української, білоруської й польської.

У Таврії він спіткався вперше з сектантами духоборцями й від них перейняв деякі їхні погляди. Потім помандрував на Миколаїв, Одесу й на Київщину. Звідти мав намір йти на Поділля. Але в містечку Кам'янці, чигиринського повіту, як він наvertsав якогось унтер-офіцера, Марцинкевича заарештували й відібрали в нього папери. Потім випустили його. Зимував він на Чигиринщині, де й проповідував далі Слово Боже. На весні пішов на Волинь, звідти помандрував на Київщину, перейшов через Дніпро на Полтавщину, далі на Катеринославщину, зайшов на Дін, обійшов усю Таврію. Усюди він проповідував і всюди його затримували й кидали під арешт до “холодної” (сільської в'язниці).

Ці переслідування а, можливо, й биття під час арештів так йому надокучили, що він почав молитися, аби Господь допоміг йому виїхати до Туреччини, де, як доносили чутки, була тоді повна релігійна вільність. Тож, добившись до Миколаєва, сів Марцинкевич до морського судна й поплив до Одеси. Здійнялась на морі буря й загрожувала потопити судно. Марцинкевич злякався, почав молитися за порятунок. Буря прибила несподівано судно до берега. Змучений проповідник заснув і вві сні дістав від Бога наказа — не їхати до турків. Тоді він знов пішов проповідувати по селах Херсонщини. Десь від віруючих він дістав

вістку, що в місті Смілі на Київщині “живе один муж Божий, що має велике знання.”¹⁰²⁾ Марцинкевич пішов до нього. Але в селі Копачеві, як ми вже бачили, його заарештували й привели звідти до Києва.

До судових актів було долучено власноручно написану Марцинкевичем записку, в якій він докладно описує своє життя. Це оповідання досить хаотичного характеру, але пересякнуте глибоким духовним почуттям, хоч і похмурого часами характеру.

Насамперед він висловлює дуже сумні вщучання: “Незабаром надійде голод, пощесті й кара Бога; молитов і поклонів наших не благовольт приймати Всевишній; Бог незабаром розсіє нас за утиски Його народу Ізраїля, спустить на нас Свою всемогутню й страшну руку й вигубить усіх нас, (так званих) християн...” Далі йде подібне пророкування про “майбутній суд Божий, коли останні дні надійдуть...” Буде знищене й наше християнство, а на землі запанує Правда Божа...буде відновлений Новий Єрусалим, і тоді Господь Бог знов прийматиме жертви всепалення, як про це й каже пророк Давид у 51-ій псалмі: “Ти бо не любиш жертви... Жертва Богові — дух сокрушений”... (йде дальший тяг псалми)... “Архиереї, священники й письменники кажуть, що то їхня церква — Новий Єрусалим, але ви самі бачите, що то — байка; і як нема правди в наших богах і церквах, так нема її у цілому нашому християнстві: усюди одна лайка, злодійство, перелюб, забиття, душогубство... А звідки це походить? ...Бо всі без Бога... І найменшої мухи ніхто, окрім Бога, створити не може, а наші християни дошкам і земним богам кланяються; і за те Господь Всевишній розгнівався на всіх (фальшивих) християн і хоче їх усіх занепастити! Тому поспішайте всі каятися...!” Є трохи дечого незрозумілого в деяких реченнях, особливо, коли він забороняє християнам звертатися до Христа тощо, або згадує про Юпітера. Думаємо, що ця неясність і плутанина була спричинена почасти невиразною мішаниною мов і недбальством переписувачів.

25 квітня 1825 року київський повітовий лікар Ріхтер признав Марцинкевича за божевільного й посадив до лікарні при Кирилівському монастиреві на передмісті Києва Куренівці. Він надаремно намагався звідти визволитися, обіцяючи навіть покинути проповідування. Але влада тримала його там декілька років. Тим часом провадилося слідство. Накінець признали його здоровим, віддали до суду й засудили до в'язниці. У в'язниці ж на Лук'янівці

¹⁰²⁾ Підкреслюємо це речення, взяте з судового акту, аби звернути увагу читачів на те, що окрім Марцинкевича були вже тоді різні віруючі діячі, що їх урядова влада ще не помічала. Очевидячки, тоді віруючих було вже чимало.

він і скінчив дні свого життя. Сталося це 7 березня 1833-го року. ¹⁰³⁾

Заслона вічності спустилася над цим життям, що так і залишається для нас нерозгаданим до кінця. Із усіх мертвих паперів, що розповідають нам про нього, так і визирає жива віруюча душа страдника, що широко боявся Господа й надаремно закликав оглухий світ вернутися до Нього та Його Правди.

Це тільки один приклад такого народнього пророка, мандрівного проповідника. Але скільки інших, подібних до нього, незнаних нам пророків тоді ходили по Україні, поливаючи та виполюючи Словом Божим ниву, що її скоротив і засівав ще Сковорода та його послідовники, знає тільки один Господь! Мучениками, непомітними й неспостереженими світом, вони жили, мучениками й умирали за Христа та за Його Правду святу!

Розгляньмо ще одну постать, що не мандрувала по степах України, а сиділа й намагалася на місці знайти вихід із тієї темряви духовної, що оточувала її саму та її земляків.

Сергій Циба, селянин павлоградського повіту на Катеринославщині, почав свою діяльність у 40-х роках минулого сторіччя. У своєму селі він зібрав навколо себе гарячих прихильників і перепровадивши “реформу” православ'я, почав її здійснювати в житті своєї громади.

Він “установив новий порядок щодо відправлення молебнів, панахид, парастасів та акафістів. Під час відправи читав Євангелію, молився за імператорську родину, за всіх своїх послідовників, роздавав проскури; по відправі оповідав або читав про життя святих, а про себе самого оголошував, що він посланий від Самого Бога Отця...для стримування людей від поблазні та для напучування на шлях істини; що до нього в видивах” з'являються святі; Циба “предсказував кожному з присутніх приготуване його молитвами блаженство в Царстві Небесному, загрожував пеклом тим, що його не слухались та не наслідували його науки, називав себе проповідником Слова Божого... навчав при зустрічах вітатися одному з одним словами: “Господь на здоров'я, Христос на здоров'я,” а при розлуці казати: “Господь на прощання, Христос на прощання...” Далі свідки на суді показували, що Циба бачив видива та виробляв деякі дивацтва, хоч це й не в'язалось до купи з тим, що він на ґрунті Слова Божого перед тим виповідав. Свідки далі виказували, що Циба “навчав горілки та вина не пити, м'ясного не їсти, борода не бити, нікого не кривдити й не признавати православного духінництва.”

Учні та послідовники Сергія Циби так міцно були прив'язані

¹⁰³⁾ Оресть Левицький. Пророк-многовѣрь и судъ надъ нимъ в Києвъ (1825-1833). “Кіевская Старина,” том 12, май 1885 г. Сторінки 79-106.

до нього, що “відмовлялися від рідних батьків і матерів, дітей і свого майна, а при намовах відстати від Циби та навернутися до (православної) церкви, висловлювали готовість усі ті кари, що на них Циба мав би бути засуджений, перенести, хоч би це коштувало їх навіть життя; один з них сказав під час слідства, що коли його та інших розлучать з Цибою, що це буде рівнозначне тому, що їх розлучать із Христом. Інші вперто залишалися в своїх блудних поглядах, що Циба є посланець Божий.” ¹⁰⁴⁾

Наука Циби була поширена в 40-х роках у павлоградському повіті, а звідти перейшла й до повіту новомосковського. І ось якраз у цих повітах Катеринославщини, а також у сусідніх з ними повітах Полтавщини — кременчуцькому, кобеляцькому та полтавському — почався в кінці 50-х і на початку 60-х років химерний і незрозумілий для влади рух. Орест Левицький каже, ¹⁰⁵⁾ що цей рух вибухнув, як “релігійне заворушення,” яке виявилось “у пориванні простого народу до аскетизму та в подорожах із релігійною метою. Весняного часу натовпи православних виряжалися на богомілля до Києва, так що в зазначеній вище місцевості не було села, а часто й хутора, що не мали би представників серед тих богомольців.” ¹⁰⁶⁾

Деякі з українців тих місцевостей запроваджували для себе суворі пости; вони співали та читали побожні книжки. Деякі жили окремо від своїх родин і навіть не сходилися з своїми дружинами, хоч продовжували бути ще навіть кращими чоловіками, батьками та господарями, як були раніш. ¹⁰⁷⁾

Коли нагадаємо собі, що лесковські Піднебесні жили якраз так само, як згадані вище побожні селяни Катеринославщини й Полтавщини, та (як у наступному розділі довідаємося), що той самий побут життя провадив Іван Онищенко, то повинні згодитися з відомим дослідником “штундо-баптизму” А. Рождественським, який щодо цих подій у своїй книжці ¹⁰⁸⁾ каже: “Наведені факти свідчать, що (український) штундизм, який зародився в 50-х роках, не стоїть самотньо: він править за найяскравіше виявлення релігійного шумування українського народу. Це шумування, як видно з наведених вище фактів, виявлялося в різних місцевостях, віддалених одна від одної великими просторами; до того ж воно відбувалося не в одному лише сектярському, середовищу, але й серед православних парохіяльних громад.

¹⁰⁴⁾ Проф. П. Вардиновъ. Історія министерства внутрен. дѣлъ. Том 8-й, стр. 598-599. Архивъ общинъ дѣлъ отъ 1847 года. Дѣло № 243.

¹⁰⁵⁾ “Кіевскій Телеграфъ”, 1875, № 11.

¹⁰⁶⁾ А. Рождественскій. Южно-русскій штундизм, стр. 19-20.

¹⁰⁷⁾ “Екатериносл. Епархіаль. Вѣдомости,” 1884 г. № 22

¹⁰⁸⁾ А. Рождественскій, ст 19-20.

Широчінь його обсягу та відмінність різних осіб, що були захоплені ним, вказують на існування спільних умов, що його викликали."

Такі поважні дослідники нашого євангельсько-баптистського руху (хоч іноді й ворожі йому), як А. Рождественський, А. М. Бобріщев-Пушкін, Г. Ємел'янов, Харламов, А. Ушинський та інші вказують виразно, що умови, які викликали в 50-х роках український баптизм до життя, ще перед тим існували в Україні в багатьох місцях і осередках, та що той баптизм "править за продукт українського життя, за овод старих раціоналістичних захоплень;"¹⁰⁹) цебто, що український баптизм мав власне джерело свого походження та виник незалежно від впливів німецьких колоністів.

Г. Ємел'янов каже, що "штунда не є якесь перевезене, або пересажене з заходу явище, а є лише відміна попередньої молокано-духоборчої секти, що набула нової назви та заснувалася на новому ґрунті."¹¹⁰)

Подібну ж думку щодо походження штундизму висловлює автор поважної статті: "Російські раціоналісти" з року 1881-го.¹¹¹)

В. І. Ясевич-Бородаєвська становчо твердить, що "сектарство раціоналістичного напрямку (в Україні) правило за цілком натуральний шабель розвинення народньої віри, тож надаремно його пришивали та ще й досі пришивають виключно до чужоземних впливів і походжень."¹¹²)

Може найрішучіше дотримувався цього погляду дослідник Харламов. Він гадає, що "штунда має з духоборством стільки спільних рис, що химерним було би навіть накидати їй інших попередників." Далі він становчо відкидає, думку що "штундисти одержали свою науку від німецьких сектарів-колоністів... Навіщо неодмінно було в німців шукати правди, коли такої правди в себе непочатий край?"¹¹³)

На жаль, ці всі дослідники не звернули уваги на Сковороду, як на натурального й безпосереднього попередника євангельсько-баптистського руху. Через це вони блукали, напوماцки шукаючи джерел "штунди" то в духоборців, то в молоканів то ще деінде. І тільки деякі з них (Рождественський і Ясевич наприклад) зауважили, що самі духоборці й молокани були під міцним впливом Сковороди. Їм досить було тільки розглянути цей

¹⁰⁹) А.М. Бобріщевъ-Пушкінъ. "Суд и раскольники-сектанты." СПб. 1902, стр. 34-35; А. Ушинский. "Въроученіе малорусскихъ штундистовъ." Кіевъ, 1886 г.

¹¹⁰) "Отечественныя Записки," № 3, стр. 213-216.

¹¹¹) "Вѣстникъ Европы," 1881 г. № 7., стр. 302.

¹¹²) "Борьба за вѣру," СПб. 1912 г. стр. 20.

¹¹³) Стаття "Штундисти" в журналі "Русская Мысль," 1885, №10 і 11.

вплив ближче, і вони були б відкрили правдиве джерело, що його так пильно й надаремно шукали. Але старе питання — "що може бути доброго з Назарету?" стало їм на перешкоді й звело їх на манівці ...

На ці манівці зійшли й усі православні дослідники-священники, що помилково почали виводити український євангельсько-баптистський рух з німецького штундизму. Це тим більш дивне, що вже в часах інтенсивних розшуків і дослідів 80-х років з'явилися були поважні перестороги щодо цього. Так, київська російська газета "Кіевлянинъ" ще року 1884-го¹¹⁴) категорично повстала проти концепції німецького походження українського баптизму, при чому удоводнювала, що прихильники тієї концепції "незнайомі з літературою цього предмету," зокрема з важливою працею А. Ушинського "О причинахъ появления учения штундистовъ."

Це твердження "Кіевлянина" тим більшої уваги заслуговувало, що як знаємо, ця шовіністична газета проф. Д. Пихно, підтримувана урядом, у кожному українському рухові вбачала не тільки "сепаратизм," але й "німецьку інтригу." І коли б український баптизм навіть легенько був пов'язаний чимсь з німецькими колоністами, то цей часопис це зараз би зауважив і негайно б це відкрив. Він же, навпаки, не тільки зв'язок української "штунди" з німцями заперечив, але й ще голосно заявив, що "українська штунда виникла самостійно серед українських селян тільки через хиби й недоліки щодо моралі та освіти в православному духівництві."

Та не тільки православні дослідники баптизму, але й самі баптисти, що займалися цим питанням, на всі перестороги не звернули жодної уваги й за традицією виводили та й ще досі наш рух виводять із німецького джерела.

Для нас же цілком ясно, що український баптизм зродився самостійно та незалежно від штундизму чи баптизму німецького, своїм власним притаманним нашому народові-Богошукачеві шляхом, у наслідок своєрідних та особливо історичних умов його всього попереднього життя.

Пізніше, в роках 60-ох і 70-х німецький баптизм спричинив міцний поштовх, що українському баптизмові дав певний напрямок і спонукав його до злиття з іншими європейськими галузями баптизму, та надхнув його новою імпульсивною силою до дальшого розвитку.

За першопричину того руху ми приймаємо Того, Хто сказав: "Сповнився час, і наблизилося царство Боже" (Марка 1: 15). І

¹¹⁴) "Кіевлянинъ", 1884 года, № 56 і 224.

гідний того, аби прийняти царство Боже, що до нього зближилось.

Характерно, що тільки українські дослідники спостергли цей процес сповнення часу й наближення царства Божого, хоч самі й не були його учасниками. Вони цей час виразно вказують на 1852 рік, коли "почали утворюватися в південній Україні нові нашарування в світі сектярів."¹¹⁵⁾ Тоді то вливаються до цього процесу Іван Онищенко та його однодумці й послідовники, що розпочинають і самі це царство Боже приймати й інших до нього спонукувати, прихилати й навертати.¹¹⁶⁾

¹¹⁵⁾ В. Бородаевская-Ясевичъ. "Очерки из истории сектантскихъ движеній въ Екатеринославской губ." "Новое Слово," СПб. Январь 1897 г., стр. 15.

¹¹⁶⁾ Ф. Щербина. "Малорусская штунда," СПб. 1887 г.

16. ПЕРШІ БАПТИСТИ

"Перша яскрава постать в історії українського євангелицького руху, яку знаємо, це Онищенко," каже історик М. Грушевський,¹¹⁷⁾ що найперший на цю постать звернув увагу та її на належне їй чоловіче місце висунув. Це спонукало й нас, по довгих старанних дослідах євангельсько-баптистського руху, цій постаті особливу увагу приділити.

Іван Онищенко народився десь коло 1815 року в Основі, ряснопільської волости, одеського повіту на Херсонщині. Основа — невелике село на північ від Одеси й на захід від Миколаєва, по яких 40 кілометрів від кожного з них. У ньому наприкінці 80-ох років лічилось 80 господарств і 220 душ чоловічої статі. До скасування кріпацтва село з його "душами" належало до багатого діди́ча, росіянина Свечіна. Отже Онищенко й народився в неволі. Натуру він мав неспокійну, непосидючу. Вже в ранньому юнацтві, десь біля року 1830-го він навчався шевства, а навчившись його, ходив на заробітки до Миколаєва та по околицьніх селах. Частину таким чином зароблених грошей мусів він віддавати діди́чеві

У цих своїх дуже частих мандрівках він десь познайомився з євангельськими поглядами й ними почав перейматися. Де й коли та як це сталося, Господь заховав від нас. Найправдоподібніше трапилось це біля року 1845-го. Тоді вже він почав переживати ті міцні та глибокі духовні потрясення, що висловлювалися пізніше в екстазах, про що він сам згодом оповідав:¹¹⁸⁾ "Одного разу молився я на полі, плакав і кричав: "Господи, напути мене, направи мене!" Не знаю хто — я цього не бачив — наче зняв з мене одержу, і зробилось мені легко, і я став вільний, і пізнав Бога. Другого разу теж молився я на полі; стояв навколішках. Раптом залунав страшний грім; я затремтів усім тілом, і почувся мені голос: "Держись...!" Такі й подібні до них потрясення доводилося мати йому багато разів ще перед хрищенням і значно пізніше після нього.

Ніколи й нікому в своєму житті він нічого не оповідав про тих людей, що його до Господа навернули та йому Святе Слово відкрили, хоч про інші пригоди життєві він розповідав досить охоче й докладно.

Пізнавши Правду Божу, почав Онищенко зараз же по році 1845-му обережно відкривати її скарби деяким із своїх односельчан. Тоді ж вступив до нього в науку шевства молодий хлопець Михайло Ратушний, що жив у сусідній хаті. Йому Онищенко почав читати Слово Боже та вияснювати його. На цьому тлі між

¹¹⁷⁾ М. Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925. Ст. 135.

¹¹⁸⁾ А. Рождественскій, стор. 171.

ними виникали “жваві релігійні бесіди.” У роках між 1845 і 1850 покинув Онищенко православну церкву цілковито й почав відвдувати німецькі протестантські кірхи (церкви), та уважно слухати тлумачення Слова Божого в мові німецькій, якої навчився замолоду від колоністів. Ще перед тим навчився він читати та писати по-своєму.

Прийняв Онищенко хрищення не пізніше, як восени 1852 року й на весні 1853 року охрестив деяких своїх однодумців, імен яких нам на жаль, не передано. На початку 50-х років познайомився з ним парубок із сусіднього з Основою села Гнатівки, Гарасим Вітенко-Балабан, що захопився відразу Правдою Христовою.

Нема жодного сумніву, що тоді ж Онищенко підтримував жваві зносини й з німецькими колоністами з Рорбаху й Вормсу, одеського повіту, та з Раштадту, повіту онаніївського. До них тоді вже доходили слабкі відрухи тих пристрасних пошукувань духа, що незабаром захопили стихійно всі німецькі колонії в той рух, що його самі ж німці назвали “штундою.”

Але всі ці зносини Онищенка з німцями мусіли бути до певної міри обмежені. Це спричинювала насамперед природна скромна та тиха вдача Онищенка. Він ніколи не накидався людям. Також не любив висуватися наперед і грати якусь визначну роль серед оточення. Так, наприклад, він ніколи не виявляв претенсії бути провідником започаткованого ним руху, хоч фактично і мусів ним мимоволі бути. Завдяки цій вдачі Онищенко завжди тримався в сутінкові, висуваючи на проводячі місця інших братів. Ці останні це помічали й розуміли і його собою прикривали. Серед них запанувала неписана ніким умова — ошаджувати й берегти цю Божу людину від тих урядових “скорпіонів,” що почали їм усім загрожувати, особливо в роках 60-х, коли влада вирішила була за допомогою насильства та кар спинити весь євангельський рух. Вони ізолювали Онищенка від зовнішніх зв'язків і дотиків, насамперед — своїх власних, а далі й від громадських і урядових. Через це Онищенко можна було побачити дуже рідко не тільки в церковних зібраннях, але й взагалі поза його садом.

За внутрішнім потягом до того “аскетизму,” питоמוму для багатьох віруючих земляків того часу, Онищенко вибудував собі в садку біля пасіки хатинку, в якій і жив окремо від родини. Він сам собі варив їжу, шив і латав одягу й чоботи. Проте родини він, як і всі його попередники, не вирікався, а навпаки, їй допомагав дуже ретельно, працюючи надзвичайно пильно. Увесь свій вільний від тілесної праці час віддавав на молитву, читання Слова Божого та на бесіди з віруючими братами й переважно — з Михайлом Ратушним, проводячим місцевої церкви. У всіх важливих питаннях, що повставали в віруючих, Онищенко був корисним дорадником, хоч і тут він через свою скромність давав перше місце Ратушному, кажучи: “Бог дав йому (Онищен-

кові) світло, а Михайлові (Ратушному) розум.” Та всі, навіть не-приналежні до церкви, знали, що й сам “Ратушний і інші сектанти досі (це було р. 1887-го) користають з його порад.”¹¹⁹⁾

Усі пізніші спроби деяких дослідників виставити Онищенка якимсь диваком або відлюдком, або навіть і “відступником” від церкви, натурально; не витримують жодної критики. До кінця свого життя він залишився вірним Господеві, Його Слову й церкві. Коли в 70-х і 80-х роках на зміну диким виступам мотлоху надійшло організоване “правне” гонення з боку влади, Онищенко відважно виступав з своїми проповідями перед народом і полонив серця людей гарячими, майже фанатичними, промовами. “Високий, худий, з дитячими щиродушними блакитними очима, з природним даром слова, захоплений сам своїми містичними нісенітницями, Онищенко робив враження на людей,¹²⁰⁾ перед якими з'являвся “як справжній сектант містик,” каже один із його сучасників.

Але найкращим свідомством для нього було те, що він впливав не тільки на сторонніх, але й на своїх найближчих: його дружина, син, невістка та внуки прийняли Слово Боже від нього, перейшли через святе хрищення й віру в Спаса Христа зберегли в їхньому роді аж до наших днів. На з'їзді наших віруючих у Кировограді (Єлисаветі) вліті 1943 року правнук Онищенка, член баптистської церкви, правив за живого свідка й доказ тієї живої віри роду Онищенків і самого починателя того роду.

Про останні роки й дні цього євангельського піонера є знаним дуже мало. Помер він ув Основі серед рідні року 1891-го так тихо й непомітно, як тихо й спокійно він для Христа й свого народу жив і працював, залишивши численних учнів і послідовників.

Найцікавіші для нас роки життя Івана Онищенка, від 1847 до 1861, припадають на ту добу, що була найменш сприятливою для висвітлення його боротьби за визволення його душі та душ його послідовників з-під духовного ярма, що ваготіло над усім нашим народом. Кріпацька неволя пригнічувала кожного селянина. У тяжкій праці на поміщика невольники не мали часу навіть помолитися, за образним виразом Кобзаря. Кожен кріпак за віру в Слово Боже та в Христа міг бути знищений як за “відступництво” від православної церкви не тільки духівництвом її та світською державною владою, але й самим поміщиком, що був володарем і майна й життя свого невольника. За цієї

¹¹⁹⁾ А. Рождественский, стор. 52 і 53.

¹²⁰⁾ Там же.

причини всі духовні пошукування нашого народу мусли проваджуватися аж до початку 1861 року в найсуворішій таємниці. Навіть самі духовні зібрання, не вважаючи на свою аполітичність, аж до січня того ж року трималися під гострою конспірацією, хоч вони, як побачимо далі, на протязі вже другої половини 50-х років провадилися цілком організовано.

1853 року вибухнула Кримська війна, що захопила не тільки самий Крим, але й північне його передпілля, Херсонщину. Продовжувалась вона до 18 березня 1855 року. Зараз же по війні з весною 1853 р. по всій південній Україні розшалілась жахлива пошесть. "Чорна смерть" особливо спустошила Таврію та Херсонщину. Військові потрясення, пересування військ, таборів, табунів скоту, скупчення великої сили вояків, молодих і здорових, а також ранених і хворих, що переповняли села в запіллі армії, а потім — масова смерть від пошести, усе це викликало, з одного боку, певний рух на селах, пожвавлення життя в них, а, з другого боку, зниження морального рівня, а передусім розпусту та загальне поширення гріха.

Ці всі події не могли не викликати водночас почуття переляку, каяття та жадоби направи життя. Богобійні душі в такій добі мають особливий нахил до шукання Бога та Його вічної Правди. У них з особливою силою тоді повстає свідомість, що всі нещастя, які спадають на людей, з'являються карою Божою за гріхи людства. У часах загальних стихійних нещасть люди швидше кидаються до ніг їхнього Спаси.

На жаль, від таких часів залишається найменше документів, що кидали би світло на процес відродження тих богобійних душ, що їх тоді Господь скорше знаходить. Тож, нема нічого дивного й у тому, що не маємо стільки писаних свідчень про навернення, відродження й хрищення Онищенка, як нам того бажалось би. Одиноким, знаним до цього часу, документом, що стверджує факт хрищення Онищенка, є вістка, подана нам Ф. Щербиною: "Охрищений восени, Онищенко на весні (1853 року) христинив інших."¹²¹⁾ Таким чином, за час його хрищення треба прийняти осінь 1852 року. Усі інші важливі та вірогідні джерела, не тільки друковані, але й рукописні, відкриті нами під час дослідів у книгозбірнях Західної Європи, потвердили цю вістку Щербини з найрішучішою становчістю. Найціннішим джерелом щодо

¹²¹⁾ Ф. А. Щербина. "О штундистах," письмо из южной России. "Недѣля," СПб, №45, 1885 г., статья VII, стр. 1586. Його ж "Ново-штундисты." "Недѣля," № 26, 1885 г., стр. 941. Його ж "Малорусская штуда," "Недѣля," СПб, 1877.

цього були листи Ф. Щербини та Тр. Зіньківського,¹²²⁾ кидали велике світло на життя Онищенка та, особливо, його хрищення року 1852-го. На жаль ці неоціненні скарби тепер знаходяться за "залізною завісою," де над ними, як і над усіма іншими культурними й, особливо, духовними скарбами нашого народу замахнулася нищительська рука азійського вандала. На превеликий жаль, навіть докладно назвати цих матеріалів і місця їхнього сховку не сміємо тепер, аби не спричинити й не приспшити вдару тієї руки, що має владу не тільки за океаном, але силу її через своїх агентів дає пізнати часом навіть тут в Америці.

Хто міг охристити Онищенка? Це питання займало й займає ще й досі увагу деяких дослідників нашого євангельського руху. Відповідь на нього відкладаємо на той майбутній час, коли з ласки Божої буде відкритий доступ до вищезгаданих наших духовних скарбів у Рідному Краю.

Михайло Ратушний народився в тій же Основі року 1830-го в бідній родині, що не могла його навіть грамоти навчити. З дитячого віку вже помагав батькам і сусідам у рільничій праці. Десь коло 1845 року віддали його в науку шевства до Онищенка, що жив у сусідній хаті, через пліт. Там він дістав перші напучування щодо дороги Божої, під час яких, як вже було згадано вище, провадив з ним "жваві релігійні бесіди." Дуже правдоподібним є припущення одного джерела, що початки грамоти він вперше дістав від Онищенка, бож, як знаємо з спостережень Н. Лескова, особи, подібні до Онищенка, вважали за свій обов'язок навчити читання кожного, кого вони просвічували Словом Божим.

Як побачимо пізніш, перші християнські зібрання віруючих українців на Херсонщині відкрилися не в Основі, а на хуторі Миколаївському в сусідньому онаніївському повіті, кілометрів

¹²²⁾ Федір Андрійович Щербина, син кубанського козака. Народився 1849 року Скінчив Петров.-Розумовську сільсько-господарчу академію та університет в Одесі. Знаний був як статистик; написав історію кубанського козацького війська. Був членом-дописувачем Академії Наук. За українство висланий на Кавказ. Перший із знаних дослідників описав українську "штунду".

Трохим Абрамович Зіньківський родився 1861 року в Бердянському в мішанській родині. Скінчив курс військово-юридичної академії. Переводив слідства в "сектантських" справах. Писав у "Правді" 1890 і 91 року. Уживав псевдонімів "Певний" і "Звіздочет." Збірник його творів з біографією вийшов у Львові 1893 р. під титулом "Писання Трохима З." Написав надзвичайно цінну працю "Штунда, українська раціоналістична секта," видану 1890 року його друзями у Львові друком Наукового Товариства ім. Шевченка.

за 25 від Основи. Маємо підставу гадати, що молодий чоловік Гарасим Балабан, з яким Ратушний познайомився через Онищенка, або й сам Онищенко — запровадив Ратушного на зібрання до Миколаївського десь коло середини 50-х років. Тоді ж, коло року 1856-го почалося пробудження в німецькій колонії Рорбах за 13 кілометрів від Основи. Звідти воно почало перекидатися до сусідніх німецьких колоній Вормс, Йоганесталь, Комісарівка, Єлененсталь (українська Чорногорка) та інших.

Вже коло року 1856-го Ратушний відвідував теслю-німця “штундиста” Йогана Шока в колонії Єлененсталь. Шок при зустрічах з Ратушним цілував його й називав “братом”. Тоді ж, за порадою Онищенка, Ратушний разом з Балабаном, Капустяном і Осадчим їздили до Рорбаху “для релігійних бесід німця (штундиста) Кепеля.”¹²³⁾

“Ратушний і його товариші не обмежувалися одними бесідами (розмовами): вони бували й на зібраннях “штундистів.” Коли Ратушний повертався з товаришами з одного з таких зібрань, їх побачили росіяни-робітники й зо сміхом зауважили: “Ось з’явилися і хохли-штунди!” Від того часу ця назва залишилась за сектантами-українцями.”¹²⁴⁾ Українські віруючі цуралися цієї назви, рахуючи її за глумливу та образливу для себе. Самих себе вони тоді називали різно: “братство людей Божих” або “братство друзів Ісусових.” Найчастіше вони вживали назви “євангелицьке братство.”¹²⁵⁾

Пробудженням у роках 1856-58 захопилися українські селяни в селі Гнатівці, за 7 кілометрів від Основи, і в містечку Ряснопілля, за 6 кілометрів від Основи. Таким чином, вже 1858-го року Основа опинилась у центрі стихійного євангельського руху. У ній самій того ж таки року розпочалися духовні зібрання, що на чолі їх стояв проводячий Михайло Ратушний. Зібрання відбувалися в його власній хаті.

Ці зібрання стали відомими владі тільки в січні 1861-го року, коли віруючі, з огляду на близьке знесення кріпацтва, перестали критися з ними та почали їх відправляти одверто. До того ж часу все робилося потайки. Коли влада 1864-го року почала слідство в справі цих зібрань, до основської громади належало 32 члени — 26 чоловіків і 6 жінок, що були приналежні до 14 різних родин. Вони творили в той час цілком організовану та впорядковану громаду-церкву.

Значно пізніше, під час суду над ним, Ратушний одверто

¹²³⁾ А. Рождественський, стор. 54.

¹²⁴⁾ Там же.

¹²⁵⁾ К. Старынкевич, Религиозное движение на югѣ Россіи. “Слово”, 1880, № 6, стр. 92.

признавався, що “до свого навернення він, як і всі його товариші, провадив розпусне життя.”¹²⁶⁾ Навернувшись 1856-го року, він почав жити новим святим життям. Тоді ж у ньому прокинувся місійний дух. Користаючи з своїх торговельних подорожів, він почав поширювати Слово Боже по місцях своїх мандрівок. Твердий у переконаннях, відважний і витривалий, він мав величезний вплив на селян. Не зважаючи на невігоди та труднощі подорожів, він з’являвся в селах завжди лагідний та усміхнений і проповідував Євангелію так, що всі, навіть священики, думали, що він посідає якусь поважну богословську освіту. Як старозаповітний пророк, він картав духівництво за неморальність і користолубство та докоряв йому твердо й рішуче.

Згодом його матеріальний стан покращав, і він мав можливість служити Богові не тільки духовно, але й матеріально.

Його багато разів заарештовували, замикали до в’язниць, заковували в кайдани, судили, словом — переслідували й гнали, як і колишніх перших християн, але він усе терпляче та мужньо зносив і ніколи не падав на духові й не спроневерявся. Гідним уваги та здивовання є те, що в той час, як Ратушний тричі в рр. 1865, 67 і 68 сидів заарештований у в’язниці, зібрання в його домі не спинялися, але відбувалися й далі регулярно. Думают, що це робилося під впливом Онищенка, що своїми порадами та вказівками тримав діло Боже в Основі та в околицях під своїм добродійним і міцним впливом і сталим доглядом.

Про великий вплив Онищенка на Ратушного та на інших віруючих знали не тільки вони самі, але й дооколишні православні, що про цей вплив пізніше багато переказували представникам влади. Навпаки, сам Ратушний і його оточення про цей вплив не згадували жодним словом перед тими ж представниками. Вони виразно уникали всякої розмови, що могла би кинути тінь підозріння на їхнього дійсного провідника, якого влада при першому натяку з їх боку залюбки б заарештувала.

Щодо хрищення Ратушного, то прийняв він його дуже пізно, аж 8 червня 1871-го року;¹²⁷⁾ хрестив його та 48 членів його церкви Іван Рябошапка. Маємо поважні підстави твердити, що число членів церкви в Основі було тоді значно більше й що частина їх вже була охрищена перед тим, а друга частина від хрищення стрималась.

По хрищенні церква зараз же затвердила Ратушного як свого пресвітера. Тоді ж він в імені всієї церкви подав заяву до влади про вихід із православної церкви. Усі члени його громади позбирали в своїх домах ікони (образи), хрести та інші

¹²⁶⁾ “Голос”, 1878, № 108.

¹²⁷⁾ А Рождественський, стор. 103.

предмети православного культу й занесли це все до православної церкви й склали під дзвіницею. На запити односельчан — навіщо вони це роблять — відповіді, що на те, аби їх ніхто за зневагу тих предметів не міг обвинуватити.

Тут мусимо сказати дещо про тих членів основської церкви, що від хрищення стрималися. Справа в тому, що в роках 1856-61 деякі члени були того переконання, що хрищення, одержаного ними в дитячих роках, вистачає й що хрищення “за вірою” вони можуть не приймати. Щодо цього, то вони розважали точнісінько так, як ті петербурзькі аристократи, що 1874-го року розпочали діло Боже в Росії й що про них оповідаємо пізніш. Ці перші російські віруючі, що прийняли назву “євангелістських християн,” а яких влада назвала “пашковцями,” так само, як і деякі віруючі на півдні України, стояли на ґрунті вистачальності хрищення немовлят і хрищення за вірою в дорослому віці почали приймати значно пізніш, аж по році 1908-ому.

Не зважаючи на це, історія російського євангелістського руху цілком слушно уважає тих “пашковців,” як відроджених Христом людей, за одних із основоположників російського баптистського руху, дорівнюючи їх до представників широко-баптистської течії — Вароніна й Павлова, що в роках 1867-71 розпочали російський євангелістський рух у Грузії за Кавказом.

Усі дослідники засадничо не робили й не роблять різниці між Онищенком і Ратушним та їхніми послідовниками, що хрищення за вірою приймали, і Балабаном-Вітенком та його прихильниками, що рішального значення в ділі вічного спасіння до хрищення та інших обрядів не прив’язували.

На тій самій підставі ми рівно ж не розрізняємо тих віруючих і відроджених послідовників і учнів Онищенка, що хрищення за вірою в дорослому віці приймали, — від тих, що від нього стримувалися, якщо одні й другі однаково широко та саможертвенно йшли за Христом у чистому та святому житті та однаково за віру в Нього приймали наругу та страждання.

Увесь процес українського євангелістського руху ми розглядаємо не з пункту виконання його визнавання певних форм і обрядів, а через скло духовності, і вважаємо, що час від 1852-го року, коли Онищенко об’являється нам, як відроджена й хрищена Духом Святим людина, і до р. 1856-58, коли починається пробудження Ратушного, Балабана та інших широко-віруючих християн, включається до того процесу, незалежно від того, чи ті віруючі хрищення за вірою приймали чи ні.

Про брата Ратушного, як і про брата Онищенка, ми згадуватимемо ще в зв’язку з життям їхніх товаришів по вірі. Помер Ратушний в Основі в старих роках, десь року 1913-го. До смерті залишився він вірним Господеві, від Якого не могли його відірвати ні страждання, ні в’язниці.

17 ЄВАНГЕЛЬСЬКИЙ РУХ СЕРЕД СУСІДНІХ НАРОДІВ

Як ми вже бачили в голові 14-ї цієї книги, в південній Україні в 18-му віці були оселені чужоземні колоністи, з яких найміцнішими й кількістю й культурою були німці. Більшість цих німців належала до віровизнання менонітів та інших дрібніших “сект”. Вони дуже охоче переселились були в Україну, бо в своїй батьківщині їх тиснули й переслідували протестантські й католицькі противники, а в Україні їх очікувала повна релігійна вільність, добробут і різні привілеї, як звільнення від військової служби, від податків тощо. Слідом за цими німецькими “сектантами” потяглися в Україну й лютерани та реформовані. Вони позакладали гарні оселі з чисто німецькими назвами, побудували свої німецькі кірхи, школи й жили в чужій країні вільніше й багатіше, як у себе вдома.

Духовне пробудження в цих німецьких колоніях розпочалося вперше в Басарабщині наприкінці 40-х років. Звідти воно в 50-х роках перенеслося на Херсонщину, а потім і на Катеринославщину, Таврію тощо. Це пробудження було принесене з Німеччини; під впливом колись міцного там пієтизму, що тоді в Німеччині вже вигасав, українські колоністи-німці почали збиратися в гуртки, в яких читалось і вияснявалось живе Слово Боже, співалися псалми та заносилися до Господа гарячі молитви. Сходилися вони в певних годинах часу (stunde — година), чому їх почала називати “штундами” — Stundisten. Пастори на ці години звичайно не вчачали.

Довший час штундисти трималися своїх церков і щонеділі їх відвідували, але з протягом часу від них віддалилися й почали організувати окремі від них громади. Тоді між ними й церквами почалася боротьба. Штундисти називали себе правдивими християнами, а церковних, у яких здавна вже було помітне охолодження духовного життя та занепад морального — “заблудшими вівцями”. На своїх зібраннях штундисти дуже зворушувалися, розчулено співали, гаряче молилися, зідхали, плакали, та, взагалі, заховувалися надзвичайно піднесено. У деяких місцях їх обвинувачували в тому, що під час богослужень вони тримали себе занадто галасливо, вітали одні одних поцілунками й навіть часом підскакували. Тому їх прозивали “стрибунами” — Huerfer. Вони ж свою неспокійну поведінку витлумачували надхненням звиш і вчинки називали “побожними діяннями в ім’я Святого Духа — Seligkeiten in Namen des Heiligen Geistes.”

Церковні німці дивилися на штундистів як на сектантів і вилучали їх з церков. Вилучені організували свої церкви, вибрали з-посеред себе своїх проповідників, запровадили в громадах і в родинх святе, чисте життя й відтягали з церков членів.

Серед цих штундистів незабаром почало відбуватися хрищен-

ня дорослих “за вірою.” Перше знане німцям південної України таке хрищення відбулося 23 вересня 1860 року, коли два штундисти Бекер і Бартель охристили один одного ¹²⁸⁾ в річці Куручані. Дуже можливо, що такі хрищення серед них відбувалися ще й перед цим часом. І так само можливо, що таке взаємне хрищення вже перед тим відбувалося й серед українців, бо вже тоді по українських селах була поширена назва “самохристів,” натурально, презирливо-зневажливого характеру. Це прізвисько прикладалося селянами й до гуртка віруючих, очолюваних Онищенком і Ратушним. Отже, можемо цілком легко припустити, що вже в тому гуртку цей спосіб хрищення практикувався. Що цей спосіб міг бути “винайдений” власне українцями, а не обов’язково німцями, показує наступний приклад: авторові цих рядків довелося працювати в роках 1945-47 серед слов’янських баптистів громади Ль’єж-Гляйн у Бельгії. Початок цій громаді постали польські імігранти-гірники. Увірували вони через читання Біблії й самотужки прийшли до переконання, що повинні прийняти водне хрищення. Тоді, проваджені тільки Словом Божим і Духом Святим, перші віруючі Войталя, Бабіста та їхні однодумці 1928 року христили один одного в ріці Лямез. Довший час вони були свято переконані, що вони — перші й єдині віруючі в усьому світі, що охрищені були за євангельською вказівкою. І тільки аж року 1937-го вони дізналися від варшавського пастора Б. Гетце, що належать до всесвітньої родини мільйонів віруючих!

Цей приклад, як також інші численні приклади, які за допомогою Божою приточимо в майбутній історії євангельського-баптистського руху в Західній Україні, удводнюють нам, що спосіб самохрищення був і досі є приступний усім тим дітям Божим, що вони з Слова Божого самотужки приходять до диктованого їм Духом Божим рішення “чинити всяку правду,” і довідуються від Нього, що першим кроком до цієї правди є першоєвангельське хрищення за вірою.

Натурально, ми мусимо пам’ятати, що всі перші хрищення українців заховувалися в найсуворішій таємниці, так що навіть найближче світське оточення хрищених про нього не доміслювалось. Німці щодо цього були в кращому положенні, бо хоч їх зараз же по перших хрищеннях особливо завзято почали переслідувати їхні вороги з церков, проте влада спочатку до них не чіплялася, і вони виступали досить сміливо.

¹²⁸⁾ Lehman Joseph. Geschichte der deutschen Baptisten. 2-er Teil. Hamburg, 1896. Seite 311. P. M. Friesen. Die Alt-Evangelische Mennonitische Bruederschaft in Russland (1789-1910). Halbstadt, Taurien, Verlags-gesellschaft “Raduga,” Seiten 240-247.

Цілий ряд відважних, щирих і глибоко-віруючих проповідників почав діяти серед німецьких штундистів; ось імення деяких: Отто Вільгельм Шульц, Ондра, Карло Ендінгер, брати Йоган і Гергард Вілери, Франц Ліновський і Міхель Фільк. Оці проповідники походили з Німеччини й мали потім зв’язок з Гамбургом, де тоді в Альтоні діяв знаий Й. Онкен.*) З ними співпрацювали й українські німці — Георг Клюндт, Маер, Август Лібіх, Фрідріх Енгель і згадані вже Яків Бекер і Гайнріх Бартель. Крім цих діячів виступають ще два особливо активні проповідники — Абрам Унгер і Йоган Прицкав, що поруч Гергарда Вілера ретельно працювали й серед українців. ¹²⁹⁾ Деякі з них, як наприклад — Прицкав, Унгер і Вілери — володіли також українською мовою. Це дало їм можливість притягати наших селян до Слова Божого й навіть їх христити. Перші хрищення українців німцями відбувалися напевно в колоніях Запоріжжя на Катеринославщині — в Айняге (український Кічкас), де проповідував серед менонітів Унгер, і в Хортиці, в якій проповідником був Гергард Вілер. Ці хрищення відбувалися там же в роках 1860 і 61-ому. Наступного 1862-го року Г. Вілер охристив декількох українців. ¹³⁰⁾ Він же в жовтні 1863 року охристив у Дніпрі селянського хлопця Матвія Сабуленка. У квітні 1864 року той же Вілер охристив 22-х річного харківського міщанина Андрія Петасенка.¹³¹⁾ У травні 1864 року деякі німецькі проповідники приїхали до колонії Ной-Данциг над річкою Інгулом, біля Миколаєва на Херсонщині й там справили декілька хрищень не тільки над німцями, але й над українцями. ¹³²⁾ А наступного 1865 року Г. Вілер з’явився знов у Хортиці й охристив одного українського парубка років 20-и. За “зведення” цього та ще й другого якогось парубка катеринославський округовий суд потягнув, нарешті, Вілера до відповідальности, і судовий слідчий Михайло Жученко розпочав слідчий процес. ¹³³⁾ Того ж

*) Й. Онкен, родився 26.1.1800 р., охрищений у Гамбурзі 22.4.1834 р. Основоположник баптистської церкви в Німеччині.

¹²⁹⁾ Матеріали для історії виникнення и распространения штунды на югъ Россіи. “Кіевская Старина,” 1884 г., томъ 10-й, стр. 499-506.

¹³⁰⁾ П. А. Козицкий. Вопросъ о происхождении южно-русского штундизма “Миссіонерское Обозрѣніе,” 1908 г., № 11 і 12. Его брошюра, СПб. 1909, сг. 38.

¹³¹⁾ E. A. Bush. Ergenzenzen der Materialien zur Geschichte und Statistic des Kirchen Schulwesens der Evang.-Luther. Gemeinden in Russland. Seiten 257-260. — В. Бородаевская-Яцевичъ, Борьба за вѣру, стр. 267. — А. Роддественскій, стр. 244.

¹³²⁾ В. Бородаевская-Яцевичъ стр. 267.

¹³³⁾ Борис П(ознан)скій. Письмо въ редакцію о нѣмецко-хохлацкой штундѣ. “Кіевская Старина,” 1884, томъ X, стр. 543-544.

таки 1865-го року, як побачимо пізніше, був охрищений Юхим Цимбал, один із перших віруючих у селі Карловці, елісаветського повіту Херсонщини.

Таким чином, український євангельсько-баптистський рух, що зродився незалежно від німецького штундизму й раніш від нього, пізніш розвивався поруч із ним і неминуче мусів з ним познайомитися й зійтися ближче, бо обидва ці рухи за духом і навіть за формою були спокревніні. Далі ці рухи повинні були незапобіжно предстати перед очима загалу, як один рух. Тоді вже німецьким дослідникам його могло видатися, що український рух був зроджений від німецького, чого справді, натурально, не було в дійсності.

Цей потяг українського руху до злиття з покровними струмами був цілком зрозумілий. Крім духовного єднання та підтримки, українські віруючі шукали опертя в німецьких формах і організаціях, яким російське право ще з 18-го віку давало толеранцію й великі привілеї. Тож не диво, що українські баптисти, що були переслідувані темним народом і владою, шукали захисту й оборони в німців.

З другого боку, німці, запалені гарячим прозелітизмом (наверненням нових душ), знайшли необмежений простір для цього прозелітизму серед українського оточення.

Із цього приводу обидві течії в 70-х і 80-х роках шукали поєднання.

Ці ж самі причини й у тих же роках призвели до зближення цих же обох рухів із рухом, що розпочався в народі російському.

Євангельсько-баптистський рух серед росіян розпочає не в самій Росії, а в Грузії, старовинній державі за Кавказькими горами. Грузія була прилучена до Росії року 1801-го. До 1864 року в горах Кавказу точилась війна Росії проти декількох князівств і ханств, що не бажали піддатися російській неволі, Тому Грузія довгий час правила за місце заслання злочинців, що мали би сколонізувати цей край. Туди ж російська влада вислала так званих сектантів — молоканів, духоборців тощо. Власне серед тамошніх молоканів і спіткалась перша душа, що в Слові Божому знайшла правдиву дорогу до спасіння. Це був купець Нікіта Варонін, що жив у столиці Грузії Тбілісі (по-російськ. Тифлісі). Дух Святий діяв на нього так, як і на українських і німецьких штундистів-самохристів: Варонін прийшов на підставі Біблії до переконання про необхідність хрищення за вірою й не став "самохристом" тільки тому, що Господь послав йому іншого христителя. То був німецький баптист Мартин Кальвейт, що по війні, десь у 1865-му році прибув на Кавказ, до Тбілісі. Йому

судилось від Господа христити Вароніна. Мало це відбутися року 1867-го, хоч з дуже поважних причин ми лічили би за відповідніше цю дату пересунути на рік 1869-й. ¹³⁴⁾

Так на вигнанні за височезними горами, далеко від рідного краю утворилася малесенька церква Божа, до якої тоді належало тільки три душі — двоє німців, Кальвейт і його дружина, та росіянин Варонін, слабесенька іскра Божа, що повинна була розпочати пожежу Господню на Кавказі та в інших країнах південної Росії. За якийсь час до цієї церковці Господь прилучив ще двох сестер. А року 1870-го до цих п'ятьох дітей Божих прийшла шоста дитина - 16-річний хлопець із молоканів же, Василь Павлов. Наступного 1871-го року Павлов був охрищений і таким чином молодша церква дістала шостого члена через хрищення за вірою. ¹³⁵⁾ Від того часу почався повільний але певний ріст євангельського дерева в цьому місті. Того ж 1871-го року було хрищено ще двох членів, ¹³⁶⁾ а наступного 1872-го року знов двох, так що церква зросла до 10 членів. ¹³⁷⁾ Двоє наймолодших членів громади, Василь Павлов і Василь Іванов, виявилися найжвавішими, найретьельнішими й найдіяльнішими. Вони почали працювати так гаряче й завзято, що маленька церква не тільки встояла, але й до року 1876-го зросла на славу Божу до 40 членів. ¹³⁸⁾

1875-го року брат Павлов поїхав до Німеччини й там у Гамбурзі та в околицях, у цьому центрі німецького баптистського руху зріс духовно й зміцнився. Щоб допомогти йому здобути деяке знання, бр. Онкен "призначив одного брата для мого навчання. Перебування в Гамбурзі на протязі одного року помогло моему духовному розвиненню," каже сам В. Павлов у своїх споминах про цей щасливий для нього час. ¹³⁹⁾ Підкріпле-

¹³⁴⁾ Основоположники нашего братства. Мартин Кальвейт. "Братский Вестник," 1947 г. №5, стр. 37.

¹³⁵⁾ Серг. Маргаритов. История русских мистических и рационалист. сект. Симферополь, 1910 г., стр. 158. — Празднование 80-летнего юбилея в московской церкви. Я. Жидков. "Брат. Вестник" 1947, №5, стр. 59. — П. В. Иванов-Клышников. Вспоминайте наставников... "Сеятель Истины," 1925 г. №5, ст. 6.

¹³⁶⁾ Rushbrooke, J. H. The Baptist Movement in Europe. 1923.

¹³⁷⁾ В. П. Красинский. Начало и развитие еванг.-баптист. движения в г. Тифлисе. "Брат. Вестник", 1946 г., №4, стр. 28.

¹³⁸⁾ В. П. Красинский, там же.

¹³⁹⁾ В. Г. Павловъ. Воспоминания ссыльного. Материалы къ исторіи и изученію русскаго сектантства и раскола. — Дані деяких російських дослідників про те, що Павлов скінчив духовну семінарію в Гамбурзі, є безпідставні, бо семінарія в Гамбурзі постала тільки 1880 року й дала перший випуск р. 1886-го. — History of the Baptists, T. Armitage, p. 829. Лист директора семінарії Д-ра Ганса Люкая до автора цих рядків з 4 лютого 1952 р.

ний духовно, збагачений знанням Слова Божого та початками німецької мови, Павлов 1876-го року повернувся до Грузії й розпочав з новими силами нову працю в церкві, що вже мала 40 членів.

Заслання Павлова до міста Оренбургу дало початок праці Божої в тих диких степах, що були під російською окупацією. Звідти через Павлова та його співробітників діло Боже поширилось на обшири Росії над нижньою й середньою Волгою, де зустрілось з ділом Божим серед німців, у тих місцевостях поселених.

Пізніше ця праця злилась з загально-російською в центральній Росії, до якої була занесена з інших двох сторін — з півдня з України, та з півночі, з міста Петербургу. Але про ці струми праці Божої в Росії згадаємо пізніше.

Щоб скінчити цей розділ, треба згадати ще про діло Боже у західних сусідів України, серед поляків. У Польщі, що тоді теж перебувала під окупацією Росії, діло Боже перше почалося серед німців у 40-х і 50-х роках. Першим баптистом із римо-католиків поляків був Йосип Антошевський, охрищений у Варшаві 17 червня 1871-го року.¹⁴⁰⁾ Від того часу праця Божа з величезними труднощами й перешкодами зростала, але дуже поволі. По 1918 році в самостійній Польщі євангельсько-баптистський рух почав швидко зростати, але здебільшого серед непольських людей — серед українців, німців, білорусів, і чехів. Серед самих поляків баптистів вони самі нараховують на 1 січня 1939 року не більше 1000 (одної тисячі) душ.¹⁴¹⁾

¹⁴⁰⁾ Kurzawa, Alfred. The Baptist Movement in Poland. Newton Center, 1945, p. 107. K. W. Strzelec, The Baptist in Poland, in "The Baptist," Aug. 14, 1920, p. 1007-8.

¹⁴¹⁾ Статистика Об'єднання Громад Слов'янських Баптистів у Польщі за рік 1938.

18. РІСТ ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО ДЕРЕВА

Євангельський рух у південній Україні ми почали були розглядати з Основи. Зробили це не за традицією, що досі панувала в попередній літературі, а тому, що цей рух був там започаткований першим охрищеним за вірою євангеликом, Іваном Онисенком.

Але, як вже було зазначено в розділі 16-ому цієї книги, перші організовані євангельські зібрання на Херсонщині розпочалися не в Основі на Одещині, а на хуторі Миколаївському, онаніївського повіту. Ствердив це такий вірогідний свідок, як Гарасим Балабан-Вітенко, що сам належав до основської церкви.¹⁴²⁾

У той час, як у всіх інших місцевостях Херсонщини ініціаторами євангельського руху були селяни-кріпаки, зібрання на хуторі Миколаївському розпочав дрібний ("ходачковий") шляхтич **Адам Войсарівський**. Першим наверненим через його проповідь або свідчення був міщанин Онаніва, римо-католик Данило Кондрацький. За ним прилучилися — одеські міщани брати Андрій і Сильвестер Войсарівські, Григорій Яворський, Ілля Довженко, Михайл Зайченко та Яків Меншин, учитель із салдатів Лев Попів, бувший "дворовий" Василь Іванів, миколаївський міщанин Іван Гаврилів і селяни — Яків Оситняжський, Яків Ткаченко та Опанас Череп.¹⁴³⁾

Участь у зібраннях шляхтичів, а серед них декількох римо-католиків, яких тоді часто ототожнювали помилково з поляками, і то участь зараз же після польського повстання 1863 року, дала деяким урядовим чинникам притоку до підозріння, що весь євангельський рух у південній Україні був надхнений і спрепарований поляками. Незабаром, однак це підозріння розвіялось. Тоді деякі священники висунули німецьку концепцію походження цього руху, що вона деkim старанно, хоч і безпідставно, підтримується ще й досі.

Із хутора Миколаївського Слово Боже перенеслося незабаром до сіл Гнатовичі й Скаржинко в тому ж онаніївському повіті. Люди жадібно горнулися до світла Божого, і церква в цьому повіті швидко зростала. Наприкінці 1867 року віруючих членів у ній було біля 200 душ.¹⁴⁴⁾

¹⁴²⁾ А. Рождественський, стор. 52, примітка 1-а.

¹⁴³⁾ Матеріали для історії виникнення й розповсюдження штунди на юг Росії. "Кіевская Старина," 1884 г., ноябрь, томъ 10-й, стр. 499-506.

¹⁴⁴⁾ "Голосъ," 1867 г., № 331.

Хоч академічна транскрипція подає "Ананіів, ананіів-ський, Ананіівщина" ми, йдучи за місцевою народньою, даємо всюди "Онаніів, онаніівський Онаніівщина" тощо.

Влада “вишукала” цих “сектантів” Онаніївщини допіру аж 1867 р. Почали ж вони збиратися й організуватися ще раніш ніж ув Основі, цебто ще перед роком 1856-им. Туди вчашчали й деякі з основських віруючих, а передусім Онищенко, Ратушний і Балабан.

Церковна громада на хуторі Миколаївському була влаштована надзвичайно старанно та дбайливо. Не тільки старі члени брали участь у її житті й діяльності, але й молодь. Навіть і діти не були занедбані: для них була уряджена спеціальна школа,¹⁴⁵⁾ що її провадив “безрочно - отпускной солдатъ” Лев Попів. Коли влада 1867 року зауважила існування цієї церкви, у ній було вже 40 стійких і вірних членів.¹⁴⁶⁾

Надзвичайно важливою й цікавою для нас з'являється вістка про такий факт: 14 червня 1867 року онаніївський справник¹⁴⁷⁾ доніс херсонському губернаторові, що під час трусу у віруючих на хут. Миколаївському знайдено Євангелію й Псалтир “заграничного издания, не прошедшія русской цензуры.”¹⁴⁸⁾ Що це не були книги російські, це ясно, бо ж перші видання книг св. Писання цією мовою були надруковані аж 1882 року Російським Біблійним Товариством на засоби В. А. Пашкова.¹⁴⁹⁾ Перші ж книги св. Писання закордонного видання українською мовою були друковані П. Кулішем у Львові в роках 1868, 69 і 70-го.*) Отже, ясно, що книги, знайдені поліцією року 1867-го на хут. Миколаївському, були якогось іншого, ще нам незнамого видання.

Гарасим Балабан-Вітенко (він же Вітриченко), що бував на хуторі Миколаївському, народився коло року 1830-го в селі Чаплинки,¹⁵⁰⁾ тарашанського повіту на Київщині. Походив він із дуже бідної кріпацької родини. Десь біля р. 1847-48, шукаючи заробітку, прийшов він до села Гнатівки на Одещині, що віддалене від Основи на 6-7 верст. Тут він пристав до однієї вдови за наймита. Коли й як він познайомився з віруючими, невідомо. Найправдоподібніше прийняв Балабан Слово Боже від Онищенка. До віруючих прилучився на початку 50-х років, у кожному разі найпізніше 1855-го року. Дуже можливо, що вже тоді прийняв

¹⁴⁵⁾ А. Рождественський, стр. 52 і 61.

¹⁴⁶⁾ Стаття п. Значко-Яворського в часпису “Одескій Вѣстникъ,” 1867, № 277.

¹⁴⁷⁾ Справник — рос. ісправник, начальник повітової адміністрації й поліції.

¹⁴⁸⁾ Матеріали для історії штунди. Брошура, стор. 17 і 18.

¹⁴⁹⁾ Я. И. Жидков. Восемьдесят лет евангельско-баптистских изданій. “Братский Вестник,” 1947, № 5, стр. 16.

*) Дм. Дорошенко. Пантелеймон Куліш, стор. 201.

¹⁵⁰⁾ Назву цього села зустрічаємо в урядових актах і на мапах аж у трьох транскрипціях — Чаплинка, Чаплинки й Чаплинци .

святе хрищення.¹⁵¹⁾ Згодом він одружився з удовою, в якій працював. Вона й її діти від першого одруження увірували в Господа від Балабана й теж прийняли хрищення. Господарчі справи цієї родини незабаром пішли так добре, що вона набула окремих хутір у степу, верст за 8 від Гнатівки.

Ще парубком Балабан навчився грамоти й знання її з протягом часу значно вдосконалив. Це стало йому потім у пригоді при проповідуванні Слова Божого. Дуже розумний і меткий від природи, Балабан промовляв гаряче, переконано й гарно. Тому то на слухачів він робив величезне враження. Усі дослідники відзначають завзяття, з яким він виступав на прилюдних зібраннях і дискусіях із православними священниками. Він не лякався загроз і кар з боку влади й темних людей і відважно промовляв проти ідолослуження. З протягом часу влада щораз гостріше чіплялась до нього й винайшла притоку до нападів: він був обвинувачений у тому, що колись прибув до Гнатівки й жив там “без прописки,” цебто без поліційного замельдовання, неправно. На цій підставі його багато разів арештовували, тримали в сільських арештах і в міських в'язницях, висилали до рідного села Чаплинок на Київщині тощо. Ніщо не могло приборкати цього змагуна за Правду Божу й стримати від дальших виступів. Вислання на батьківщину він використовував для поширення Слова Божого в Чаплинках і околицях. Таким чином вже на початку 60-х років він розпочав там діло Боже.

Переслідування й негоди, пережиті Балабаном, відбилися згодом на його дуже міцнім здоров'ї, і він помер у своєму гнатівському хуторі десь у 90-х роках.

Під старість Балабан почав виступати проти охолодження та деяких непорядків, що їх вбачав серед самих віруючих. Спочатку він перестерігав їх щодо надмірного захоплення обрядовим боком християнства, справедливо підкреслюючи, що одного хрищення та автоматичного виконання християнських обов'язків не досить для досягнення вічного спасіння. Він вимагав гарячої віри в Христа, чистого святого життя та вчинків милосердя. Згодом його виступи зробилися гострішими, і навколо нього згуртувалася частина віруючих, що почала легковажити вже й постанови Господні. “Церква — не театр,” такий вираз став ім за гасло. Вони зосередили всю увагу та пильність навколо самого Слова Божого, вимагали від членів глибшого знання Біблії, бездоганного життя та щирого добродійства, а на постанови Господні дивилися байдуже. Не вважаючи на те, що й сам Балабан і його прихильники здебільшого були колись охрищені за вірою, вони тепер відкидали необхідність цього

¹⁵¹⁾ Дехто гадає, що він був охрищений Онищенком на весні 1853 року.

хрищення для нових членів. Потім перестали відбувати Вечерю Господню тощо.

Духівницька влада назвала віруючих, що йшли за Балабаном, “младощтундами” й дуже тішилася їхньою активністю, вбачаючи в ній запоруку розламу серед віруючих. Проте незабаром вона розчарувалась, бо цей рух залишився без глибших руйнівних наслідків серед баптистів і швидко вигас.

Олександр Капустян, що народився й увірував у Гнатівці, був одним із перших й найближчих співробітників Балабана у Божій праці. Він же згодом став і пресвітером гнатівської церкви.¹⁵²⁾ Характеру він був надзвичайно лагідного й спокійного. Проте, коли надійшли часи гонення за Слово Боже, Капустяний рішуче й твердо сам стояв за Христа та й усю громаду підтримував у вірі й вірності. Багато разів він був заарештований, був на засланні, багато потерпів за Правду й помер передчасно, утомлений і змучений стражданнями за Господа.

Досі ми розглянули два осередки євангельської праці на Херсонщині: перший в одеському повіті, що обіймав місцевості — Основу, Гнатівку, Ряснопіль, Комісарівку й Трихати. Діло Боже розпочав у ньому Іван Онищенко, і за початок його приймають звичайно рік 1852-й, коли цей брат був охрищений. Регулярні зібрання розпочалися в Основі в роках 1855-58, коли увірували Ратушний, Балабан та інші. Тут ми ще раз пригадаємо собі, що в роках 1853-56, коли Херсонщина була охоплена війною й пошестю, не могло бути мови про якісь зібрання та ще й нелегальні.

Другий осередок — це хутір Миколаївський, до якого прилучилися села Гнатівчичі й Скаржинко, усі троє онаніївського повіту. Праця Господня започаткована в ньому перед роком 1855, коли розпочалися регулярні зібрання на хуторі Миколаївському.

Третє вогнище євангелізму на Херсонщині це — Карлівка, а четверте — Любомирка, обидві селі елисаветського повіту.

Юхим Цимбал був одним із перших, що увірували в Спаса в селі Карлівці. Він і його співдумці були тими, що прийняли Слово Боже від німецьких віруючих. Ось чому про Цимбала й Карлівку в усіх німецьких баптистських і менонітських джерелах ми знайдемо відомостей дуже багато, у той час, як про Онищенка з Основи спіткаємо коротенькі замітки, а про хутір Миколаївський із околицями навіть часто згадки нема. Це цілком зрозуміло, бож для німецьких віруючих кожна згадка про Цимбала з'являється чудовим свідомством їхньої невтом-

¹⁵²⁾ Донесення одеського справника до херсонського губернатора №26 від 16 лютого 1867-го року. — Лист архієпископа Димітрія до новоросійського генерал-губернатора від 14 березня 1868-го року.

ної праці для Господа та багатой духовной нагороди за неї, так само як для нас Онищенко з його послідовниками в Основі з околицями та на Онаніївщині править за приклад ретельного й постійного Богошукання в нашому народі та доказом того, що наш народ сам, чуючи вічний поклик Спасителя, потрапить за вказівкою Слова Божого знайти дорогу до вічного життя в Господеві.

Карлівка знаходилась на лівому березі річки Сугоклії (притоки річки Інгула) якраз напроти німецької колонії Альт-Данціг. Розділені річкою, обидві селі злучувалися греблею й творили неначе одну оселю.

Коли 1860-го року в Альт-Данцігу почалося духовне пробудження серед німців, його зараз же зауважили українці з Карлівки. Чисте зразково-християнське життя німецьких віруючих було тим світлом, що притягнуло наших людей на зібрання в Альт-Данцігу. Одним із перших побачив це світло Цимбал. У світі він, як і його попередники з південної Херсонщини, провадив життя розпусне. Про це він пізніше сам одверто оповідав благочинному (деканові), який намовляв його покинути віруючих і вернутися до старого життя.¹⁵³⁾

Проповідником ув Альт-Данцігу був діяльний і надхнений Духом Святим місіонер Йоган Пріцкав. Він, дбаючи про пробудження в своїй громаді, не забував підтримувати зносини з іншими пробудженими церквами й запрошував звідти проповідників. На ці його запрошення почали відвідувати Альт-Данціг місіонери-баптисти з-над Дніпра — Абрам Унгер із колонії Айнляге (український Кічкас) і знайомий вже нам Гергард Вілер із Хортиці.¹⁵⁴⁾ Гості своїми палкими проповідями захоплювали німецьких віруючих і запрошених на зібрання українських відвідувачів. Маємо дані, що обидва згадані проповідники не тільки добре розмовляли по-українськи, але й проповідували в нашій мові. Завдяки цьому українські слухачі залюбки бували на їхніх зібраннях.

Десь року 1862-го Юхим Цимбал прийняв Слово Боже й навернувся. Тоді він почав приводити на ті зібрання своїх односельчан, що теж наvertsалися до Господа. Із них двоє братів, Гавриленко й Трифон Хлистун, грали пізніш значну ролю в житті місцевої церкви. Хлистун згодом був вибраний на пресвітера в Карлівці. Водночас почали приходити на зібрання селяни з сусіднього села Обознівки (або Обозівки). Із них незабаром двоє — Вітряченко й Марченко, увірували й пізніше ста-

¹⁵³⁾ “Дѣла Херсонской духовной консисторіи,” 1886 года, № 65, стр. 66.

¹⁵⁴⁾ Матеріали для історії виникнення и распространения штунды на югѣ Россіи. “Кіевская Старина,” 1884, том 10-й, стр. 499-506.

ли діяльно помагати в праці Божій Цимбалові й Рябошапці.¹⁵⁵⁾ Маємо правдоподібні відомості, що вже в році 1865 і 66-го деякі з віруючих українців Карлівки були охрищені. Є підстава думати, що це хрищення перепровадив Вілер, але так, що про нього влада не довідалась і не потягнула його до відповідальності. На жаль, імення тих охрищених до нас не дійшли.¹⁵⁶⁾

Щодо хрищення самого Цимбала, то німецькі джерела подають його дату на 11 червня 1869-го року, коли нібито в Альт-Дацнігу вперше відбулося прилюдне хрищення 30-х німців у річці Сугоклії місіонером Абрамом Унгером. Тоді в присутності сотень глядачів нібито ввійшов до води разом з німцями Юхим Цимбал, що й був разом з ними охрищений. Кари за це прилюдне хрищення не потерпів ні Цимбал ні Унгер, хоч російська поліція й духовна влада тих часів пильно стежила за такими "переступами" й неодмінно скористала би з нагоди покарати всіх "винних." Ця обставина примусила нас зайнятися особливо старанними дослідженнями хрищення Цимбала. Увесь процес досліджування, якого ми тут приточити не маємо жодної можливості, привів нас до переконання, що хрищення Цимбала відбулося найправдоподібніше десь 1865 року, коли Вілер тихцем охристити деяких українців Карлівки. Це наше переконання потвердив наступний документ.

Презес Всеукраїнського Союзу Баптистів брат А. П. Костюков у травні 1925 року доносив Українсько-Російському Союзові Баптистів у ПАСШ *) про положення діла Божого в Україні, причому писав так:

"Як і вам є знаним, Україна в історії російського євангельського руху править за "початок," як бабуня всіх російських і українських громад. Той район місійної діяльності, де я працюю вже рівно 15 років (єлисаветський повіт, нині зінов'ївська¹⁵⁷⁾ округа Одещини), мав 60 років тому (цебто 1865 року) велику радість, що висловилась через хрищення за вірою в Росії брата Цимбала. Хрищення відбувалося за 15 верст від міста Єлисавета в селі Карлівці."¹⁵⁸⁾

¹⁵⁵⁾ П. Л(ебединці)въ, там же.

¹⁵⁶⁾ Донесення священика села Аннинського, до парафії якого належала Карлівка, до архієпископа Димітрія 1866 року. Згадка у Ясевич, Бонч-Бруевича й у Рождественського стор. 71.

*) Наперекір традиції американських українців, що вживають виразу ЗДПА, подаємо академічну транскрипцію — ПАСШ — Північно-Американські Сполучені Штати.

¹⁵⁷⁾ Російська назва Єлисаветград, в українців — Єлисавет, за часів большевиків змінена була на Зінов'ївськ, а потім на Кировоград.

¹⁵⁸⁾ А. П. Костюков. На Україне. "Сеятель Истины," 1925, Июнь, стр. 13.

Це авторитетне свідoctво бр. Костюкова є категоричним ствердженням висновків наших дослідів. Презес Союзу, проповідник у Єлисаветі на протязі 15 років, що мав перед собою ще живих свідків хрищення Цимбала, ствердив, що те хрищення відбулося 1865-го року. Друге його твердження встановлює, що Цимбал був хрищений раніш ніж Нікіта Варонін, цебто перед 1867 роком, бо інакше б він не підкреслював того факту, що Україна є "початком" і що тоді вже в Советському Союзі наші брати схвалили були признати Вароніна першим хрищеним у бувшій царській Росії.

Якщо при цьому Костюков не згадував про Онищенка, то це цілком зрозуміло, бо в той час панувала тенденція — признавати євангельський рух в Україні походження німецького, що тепер не витримує жодної критики. Тоді ще не знали про хрищення Сабуленка, Петасенка, Балабана, Онищенка та багатьох інших, що, починаючи від року 1852-го, приймали хрищення ще перед Цимбалом. Тому йшли за німецькою концепцією, що внесла багато непорозуміння, неясности та суперечности до схеми хронологічного розкладу євангельських подій в Україні в середині минулого віку.

Тепер, скінчивши з цими неясностями, можемо перейти до наступного знаного діяча тих часів.

Іван Рябошапка народився 1830-го року в містечку Любомирці, єлисаветського повіту на Херсонщині. Отже був однолітком із Ратушним і Балабаном.¹⁵⁹⁾ І так само як вони, походив із бідної кріпацької родини. У дитинстві тяжко хворів на віспу.. До школи не ходив, а мусів вже змалку служити за пастуха. Від молодечих років виявляв не абиякі здібности в кожній праці, до якої брався: в ковальстві, слюсарстві, мірошництві тощо. Злидні примушували кидатися на всі боки, аби тільки вижити. Ходив і їздив по всій майже Херсонщині, добивався до Катеринославщини, побував і в Таврії, але з біди не міг вийти. Одруження не змінило його життя на краще, навпаки принесло нові тягарі й розчаровання: троє дітей, одне за одним, повмирили змалку. Господь шукав цю душу здавна, тому вказав на причину лиха: він розумів, що його власне життя стоїть на перешкоді до ліпшого. Раптом він сам признав, що "зазнав розпусти в усіх її виглядах."¹⁶⁰⁾ Тоді жах перед безоднею, до якої пхав його гріх, спонукав його шукати виходу з положення.

1863-го року Рябошапка вперше зустрівся з віруючими німцями; один, Мартин Гюбнер, був із лютеран, другий, Христофор

¹⁵⁹⁾ Деякі джерела подали за рік його народження — 1815-й, але це помилка.

¹⁶⁰⁾ Брошура "Краткія свѣденія о прошломъ и настоящемъ штунды въ любомирскомъ приходѣ." Одесса, 1877 г., стр. 4.

Ендігер — із реформованих. Від них він достав першу вістку про спасіння, якого так прагнула його змучена душа. Але ця вістка була йому ще недосить виразна, а гріх ще міцно його тримав. 1865-го року Рябошапка з Максимом Кравченком, селянином із Любомирки ж, пішов на заробітки до онаніївського повіту. Працювали вони у віруючих німців і старанно приглядалися до їхнього життя та провадили з ними розмови на духовні теми. Насіння Господнє шораз рясніше западало до душі Рябошапки. Того ж 1865-го року він спіткався з віруючими українцями з району хутора Миколаївського, і ця зустріч спричинила остаточне розбиття недовірства в його душі. Від них він дістав Слово Боже й почав його жадібно читати. Грамоті він навчався вже від 1863-го року й коли р. 1866-го повернувся на короткий час додому, то здивував односельчан своєю новою для них поведінкою: він не пив, не курив, не лаявся, а головне — він усім читав із Слова Божого та проповідував із нього.

У Любомирці вже тоді були люди, що їм почали відкриватися очі на Правду. Вони збиралися в хаті Рябошапки для читання Євангелії. Чутка про це досягла священника, і той зараз же докорив Рябошапці за це. Є. дані, що частина цих відвідувачів зібрань ще перед тим складала гурток, що влаштовував регулярні зібрання ще без Рябошапки, десь від 1863-го року.¹⁶¹⁾ Тому, коли Рябошапка 1866-го року відкрив зібрання в своїй хаті, ці всі люди прийшли до нього, і того дня було в хаті 75 душ. Рябошапка остаточно організував із цих людей церкву, проводячим якої було вибрано його самого.

Влада незабаром звернула увагу на нове “гніздо сектантства.” Року 1867 поліція заарештувала Рябошапку; водила його до “стану,”¹⁶²⁾ потім до Єлисавету, а звідти до Вознесенського. По довгих допитах його звільнили. Наступного 1868-го року його знов заарештували й тримали в Вільшаній сім тижнів під арештом, з якого водили до попа, що його ввесь час намовляв “відступити від баптизму.”¹⁶³⁾

Не вважаючи на перешкоди в ділі Божому й на переслідування з боку влади й населення, Рябошапка не покинув напер-

161) Віруючі в Любомирці “почали збиратися ще на початку 60-х років, незабаром по скасованні кріпаччини,” цебто десь коло 1863-го року. О. Автономовь, “Любомірські штундисти,” часопис “Елисаветградскій Вѣстникъ,” 1877 року № 22.

162) Повітова поліція в Росії ділилась на декілька районів-станів, на чолі яких стояли поліційні офіцери, станові пристави.

163) Вістку з цього часу, що Рябошапка тоді “перепросив вільшанського священника, висповідався і запричастився в нього, через що священник спричинив його звільнення з-під арешту,” лічимо за пізнішу вигадку священників.

тати дооколичні селян до Господа. Йому діяльно допомагав його вірний помічник Максим Кравченко, що його поліція теж заарештувала. 1868 року сільський сход Любомирки схвалив — просити владу заслати Рябошапку й Кравченка на Сибір. Влада цієї ухвали чомусь не виконала, й обидва робітники Божі продовжували Його працю далі. У наслідок її віруючі з'явилися в таких сусідніх Любомирці селах: Карлівка, Обозівка, Гнатівка, Ясликівка, Лиса Гора, Миколаївка, Помішна, Піщаний Брід, Лелеківка, Терновата, Ново-Григорівка, а також у повітовому місті Єлисаветі (тепер Кіровоград).

Увесь час Рябошапка тримав зв'язок із німецькими віруючими Гюбнером і Ендігером, а також і з проповідником з Альт-Данцігу Йоганом Пріцкав.

Восени 1869-го року Рябошапка закликав до Любомирки Юхима Цимбала й він сам із декількома братами й сестрами прийняли від Цимбала хрищення. Той факт, що не всі віруючі з любомирської округи приймали тоді хрищення від Цимбала, пояснюється тим, що багатьох із них були вже хрищені перед тим, хоч і не знаємо, ким і при яких обставинах. Час був такий, що віруючі все ще воліли відбувати хрищення потайки; тому, цілком натурально, ми не можемо мати абсолютно всіх і цілковито докладних відомостей про всініські хрищення, що тоді відбувалися. Пізніше їхнє життя було доказом не тільки хрищення Духом Святим, але й хрищення водного.¹⁶⁴⁾

На зиму 1869-70 року Рябошапка пішов у найми до міщанина Йося Глінсберга в місті Бобринці на Херсонщині. Там поруч нього працював молодий шіснадцятирічний парубок Сруль (Ізраїль) Цімерман, родом із Кривого Рогу, балтського повіту на Поділлі. Рябошапка почав з запалом працювати над цим ізраїльтянином, приводячи його до Месії, і Цімерман у грудні 1869-го року віддався Господеві. Охрищений потайки, почав він свідчити про Христа жилам Бобринця. У місті здійснюється переполох. Жиди й православні злучилися докупити й спільно почали переслідувати “вихриста”. Його навернення зробило таке приголомшуюче враження, що одні й другі завзялися його знищити. На нього нападали, били, глузували з нього, не давали йому жити. Нарешті його положення стало нестерпним, і віруючі українці й німці допомогли переслідованому Цімерманові втекти до Добруджі, що була тоді під Туреччиною.¹⁶⁵⁾ Там він знайшов притулок у віруючих. А мохаммеданська влада дала йому за-

164) Ф. Шербина, “Недѣля,” 1877, № 2, стор. 60. Брошура, передрук з “Недѣли.”

165) Донесення херсонського губернатора новоросійському генерал-губернаторові від 7 липня 1870-го року.

хист і оборону від переслідувань так званих "християн" і "ізраїльтян", що за Христа-Месію готові були знищити того, хто в нього за Словом Божим увірував.

Цей випадок надзвичайно підніс авторитет Рябошаки на Херсонщині. Чутки про його щирість і ревність для Господа понесли навколо. Коли він на весні 1870-го року повернувся до Любомирки, селяни натовпами йшли на зібрання, в яких він надхненно проповідував. На нього почали дивитися, як на проводячого всіх віруючих. Часті арешти й ненависть до нього з боку влади й священників тільки додавали йому розголосу й слави. "Непоказний з вигляду, трохи згорблений, середнього зросту, рябуватий на обличчі, з голосом приемного тембру, з спрокволою мовою,"¹⁶⁶⁾ він переможно впливав на слухачів своїми проповідями.

Духівницька влада була на сполох і доносила світській про "нечувані речі," що їх Рябошапка запроваджував по сільських громадах: "Відкинувши хрищення дітей, Рябошапка впровадив у своїй громаді хрищення дорослих і, замість причастя, роздавання хліба та вина."¹⁶⁷⁾

У листопаді 1870-го року Рябошапка звернувся до новоросійського генерал-губернатора Коцебу з проською дозволити йому та його 45 товаришам (із числа значно більшої кількості всіх послідовників) виселитися з села на степ, побудувати там оселю, а в ній — школу для дітей.¹⁶⁸⁾ Коцебу відповів відмовою. Водночас він звернувся до найвищої влади з пропозицією — вислати Рябошапку та 45 його співпрохачів за Кавказ. Намісник Кавказу, великий князь, що мав цю справу остаточно розв'язати, відповів центральній владі, що він і так у себе на Кавказі має занадто багато сектантів, а тому не може та й не бажає приймати нових. Справа заслання цих 46-х віруючих через адміністраційну тяганину зволікалася, що дало можливість братам продовжувати тим часом їхню святу працю в Любомирці та в околицях.

Ще року 1867-го Рябошапка прибув до Основи й познайомився з братами Онищенком, Ратушним, Балабаном, Рибалкою та іншими віруючими цього району. Того року в районі Основи та хутора Миколаївського було триста членів церкви.¹⁶⁹⁾ Вони

¹⁶⁶⁾ А. Рождественський, стор. 72.

¹⁶⁷⁾ Матеріали для виникнення і розповсюдження штунди. "Кіев. Стар." 1884, ноябрь.

¹⁶⁸⁾ У цій просьбі, між іншим, Рябошапка вказував, що зібрання в Любомирці відбувалися вже перед 1867 роком і що церква того року вже була цілковито організована. А. Рождественський, стор. 73.

¹⁶⁹⁾ "Голось," 1867, № 331.

всі полюбили Рябошапку, що тоді вже виявляв себе за гарячого й безбоязнього визнавця Христової правди. Без сумніву, тоді ж він міг познайомитися з ще одним союзником віруючих, що того ж 1867-го року прибув до того району. Справа йде про німецького проповідника Карла Бонекемпера, що того року оселився в німецькій колонії Рорбах, за 13 кілометрів від Основи, на північний схід від неї. Карлів батько Йоган Бонекемпер був колись лютеранським пастором у Рорбаху. Малий Карло ще в дитинстві познайомився з українським оточенням і зріс серед нього. Малим вже навчався української мови. По скінченні 1-ої київської гімназії він виїхав до Америки на богословські студії. Повернувшись по студіях назад до Європи, він оселився в Німеччині й став лютеранським пастором. Тоді ж він почав там ширити ідеї "братства друзів Божих," що їх і в Німеччині називали "штундою." Потім багато подорожував по Європі. Усунений за "штундизм" з посади пастора, Карло Бонекемпер приїхав 1867-го року до Рорбаху, зайняв місце пастора й почав дуже обережно ширити серед німців правдивий євангельський рух. Потім він познайомився й з українськими віруючими з Основи та з околиць (яких, як ми вже знаємо, було триста душ 1867-го року) й почав їм допомагати в їхній праці. Бонекемпер "мав до розпорядження всі засоби щодо досягнення успіху свого діла: добре освічений, знайомий з медициною, володіючий вільно російською мовою та місцевою мовою українською,¹⁷⁰⁾ ласкавий, завжди готовий допомогти потребуючим, він пригортав до себе дуже багатьох селян херсонської губернії." Достеменно відомо, що Михайло Ратушний, Гарасим і інші брати були в Бонекемпера. "Він провадив з ними бесіди та давав їм книги."¹⁷¹⁾ Отже, безперечно, він багато спричинився до зміцнення та поширення діла Божого серед українців на півдні Херсонщини. Але безперечним з'являється для нас і той факт, що не він розпочав там працю євангельську взагалі, не він навернув Рябошапку, і не від нього та інших німців з Рорбаху почався євангельсько-баптистський рух у південній Україні, як це намагалися предствити деякі дослідники.

Щодо Рябошапки, ми, не вважаючи на всі наші намагання знайти бодай якийсь слід його зв'язків з Бонекемпером, не мо-

¹⁷⁰⁾ В оригіналі, натурально, сказано "мѣстнымъ южно-рускимъ нарѣчіемъ," бож називати українську мову її правдивим іменням заборонялось по 1863-му році.

¹⁷¹⁾ Усі повищі відомості про Бонекемпера взято з таких джерел: стаття пастора Дальтона в журналі "Вѣра и Разумъ," 1884, январь, книга 2, стор. 160; А. Ушинський, "О причинахъ появления штундизма," стор. 10, 11, і 22; А. Рождественський, ст. 59-60.

гли цього добитися. Та воно й не дивне: аджеж від Любомирки до Рорбаху якихсь 150 кілометрів в повітряній лінії. Тож, якщо Рябошапка й міг би познайомитися при нагоді відвідиці Основи з Бонекемпером, (можливості чого ми не можемо виключати), то за великим віддаленням підтримувати з ним часті та регулярні зносини, натурально, не міг. Не можна було так само знайти в джерелах якихсь вказівок на те, що Рябошапка ще 1847-го року нібито мав зв'язки з батьком Карла, Йоганом Бонекемпером, і буцімто навіть від нього увірував, хоч знов таки й можливість цього не сміємо категорично виключати.

Вертаючись знов до основських віруючих, бачимо, що від року 1867-го, коли туди вперше мав прибути Рябошапка, кількість їх неустанно збільшувалась. Року 1870-го число членів в одному тільки основському районі на Одещині досягало до трьох сот, а якщо прилучити до них віруючих із району хутора Миколаївського, то матимемо цифру понад тисячу.¹⁷²⁾

Але в самій Основі були тоді віруючі, що хрищення, як ми вже бачили, не приймали. Дискусії щодо нього та до Вечері Господньої тоді ще там продовжувалися. Але 1871-го року Ратушний і його 48 співчленів церкви зробили рішучий крок: вони запросили до себе Рябошапку, і той їх охрестив.

Рябошапка після цього виявляв ще більшу рухливість і жвавність: проповідував, їздив, хрестив новонавернених, ховав померлих, розділяв Вечерю Господню.

Ця його діяльність, меткість і ширість щодо діла Божого висунули його на перед усього руху в південній Україні. Не тільки самі віруючі, але й влада лічили його за провідника українського баптизму. Тож не диво, що коли 1875-го року граф М. Корф (що про нього мова буде пізніше) приїхав із Петербургу в Україну,¹⁷³⁾ як представник "пашковців"-євангельських християн, він бачився не тільки з Ратушним, але й з Рябошапкою та радився з ними про справи.

Рябошапка пізніше разом з Ратушним відвідав Петербург і нав'язав з тамошніми євангельськими християнами міцні зв'язки. Ці два брати були представниками напрямку українського баптизму, що шукав якнайтіснішої співпраці з російськими братами, хоч і невдало, як це покажуть майбутні розділи цієї книги. Онищенко й Балабан представляли інші течії, більш незалежні.

Свою працю в Україні Рябошапка продовжував невтомно до 1894-го року. Того ж року російська влада заслала його за

172) Матеріали для історії виникнення і розповсюдження штунди на югъ Росії, "Кіев. Старина," 1884 г., Ноябрь, № 10.

173) "Основоположники нашего братства — "Братский Вестник," 1947: №5, стр. 34. Матер. для історії виникн. розповстр. штунды.

Кавказ до столиці Арменії Ерівані. 1899-го року він потайки перейшов російсько-турецький кордон і попростував до Царгороду. Звідти скитальник переїхав до столиці Болгарії — Софії, де на вигнанні далеко від любої Батьківщини й помер 5 лютого 1900-го року.

Відродження від мертвеччини "казьонної" православної церкви до євангельського життя в Христі розпочалось і відбувалось довгий час в українському народі в найнижчих його верствах. Перші віруючі, як ми бачили, походили з кріпаків-невільників. Як і за апостольських часів, християнство в Україні ширилося, головним чином, по бідних селах, по затишних хуторах, а звідти перейшло до передмість і осель, де купчився тяжко працюючий на хліб щоденний робітничий люд.

Подібно до цього євангельський рух серед росіян торкнувся теж найнижчих верств громадянства: він почався, як ми вже казали, в рядах селян і робітників духоборів, що були на заслани в Грузії.

Зате в самій Росії євангельське пробудження в своїх початках захопило найвищі кола царської аристократії, зосередженої навколо трону в столиці імперії Санкт-Петербурзі, що пізніше був переіменованій на Петроград, а тепер звется Ленінградом.

Верхи російської суспільности — аристократія й інтелігенція — здавна вже відчували докори сумління з приводу невольництва й несправедливости державно-соціального устрою царської Росії. Вони не могли не зауважити всього фарисейства й лицемірства православної церкви, що з одного боку, нібито признавала рівність усіх людей, створених Богом на образ і подобину Його, а, з другого — благословляла й признавала узаконені від того ж Бога — відкрите й цинічне насильство одних людей над другими, що їх ставилося в очах всього світу не вище від скоту. Уся держава була поділена на дві нерівні частини: до однієї, пануючої й правляючої, належало російське дворянство, підтримуване духівництвом, урядовництвом, купецтвом і заможним міщанством, а до другої — 85% усього населення, селяни-кріпаки та нечисленний, що з них же вийшов, робітничий пролетаріят. Гніт і насильство першої частини над другою досягло свого верху під час довгого панування німки Катерини II-ої. Напруження поміж обома частинами вилялось у страшному повстанні козака Ємел'яна Пугачова (1726-75), що на протязі двох років нищив і палив увесь південний схід Росії, мордуючи дворян, урядників і звільняючи селян з невольництва. Це був не перший "бунт" у Росії: року 1701-го, за часів Петра I-го, донський козак Кіндрат Булавін підносив вже подібне повстання, а перед ним так само козак з Дону Стенька Разін 1667 року за царя Алексея Михайловича пішов війною проти Москви, мордуючи й нищачи дворянство. Менші бунти й повстання селян-кріпаків проти поміщиків (дідичів) вибухали весь час за панування царської родини Романових у Росії. Уряд кривавими заходами здушував їх. Духівництво захо-

ди уряду благословляло й законність їх стверджувало, бож було в повній залежності від того уряду.

Найкращі представники того дворянства бачили всі хиби царського режиму й давно вже намагалися той режим якщо не цілком змінити, то принаймні його дещо злагіднити. Під кінець 18-го віку під впливом західно-європейських просвітно-ліберальних ідей Н. І. Новіков (1744-1818) пробував під плащиком масонства та освітowego руху вплинути на уряд та на дворянство щодо пом'якшення невольництва. Окремі дворяни поривалися самотужки полегшити долю підвладних їм кріпаків. Уряд гостро стежив за цими проявами лібералізму й уважав їх за непотрібну й шкідливу слабкість і їх рішуче перетинав. Людей, подібних до Новікова, оголошувалося за безбожників і посилялося до в'язниць або до Сибіру, маєтки й кріпаків від них відбиралося й віддавалося твердішим людям.

За часів царя Олександра I-го, воюючи проти Наполеона, багатьох російських старшин побувало в Європі. Звідти вони вернулися прихильниками нових ідей вільности й реформ. Ці старшини, що належали до аристократії, створили таємне товариство, що по смерті царя Олександра I-го поставило перед новим царем Ніколаєм I вимогу зміни суворого режиму на трохи м'якший. Цар це повстання здушив збройною силою, п'ятох провідників його було повішено,¹⁷⁴ десятки заслано на каторжні роботи до Сибіру, а сотки покарано меншими карами.

Цих мучеників за народ прозвано "декабристами," бо вони повстання піднесли 14 декабрю (грудня) 1825 року. Цар Ніколай I, що те повстання здушив, впровадив у Росії ще суворіший режим, ніж той, що був перед ним. Не тільки дрібні повстання, що вибухали й після цього в Росії й Україні, були кривавими заходами приборкувані, але всілякі прояви вільної думки викорінювалися нещадно в зародкові.

А православне духівництво проповідувало по церквах про "благочестивіших," себто найпобожніших царів і вбивало в голови людям, що вони повинні тільки дякувати Богові за таких царів, що їх душать.

Як вище вже було зауважено, найкращі представники російської аристократії це все бачили й усе розуміли. І тому не могли залишатися спокійними; Господь через сумління докоряв їм. Не маючи можливости знайти справедливости в царя земного, вони повинні були кинутися до Царя Небесного, що їх і ввесь люд

174) Письменник Павло Пестель; поет Кіндрат Рилеев; Муравйов-Апостол, з гетьманського роду, що організував повстання серед українських старшин; Бестужев-Рюмін (його п'ятох братів пішли на каторгу й заслання); Петро Каховський.

любив і шукав для вічного спасіння.

Перше пробудження серед російської аристократії сталося у домі вдови генерал-ад'ютанта ¹⁷⁵⁾ Єлисавети Черткової її малий синок Міша (Михайло) опинився під міцним релігійним впливом евангелика-німця, домового вчителя. Хлопець говорив часто матері про Христа. Мати спочатку не звертала на ці свідчення уваги. Але коли хлопець захворів і перед смертю благав матір увірувати в Христа, вона була потрясена його благанням і смертю. Покинувши світське життя, Є. Черткова виїхала 1873 року за кордон, де почала відвідувати протестантські Богослуження. У Швейцарії Господь привів її на зібрання глибоко віруючих людей. Там проповідували різні проповідники, а серед них глибиною й духовністю промов виділявся проповідник англійський аристократ лорд Гренвіл Редсток. Замолоду він служив в армії офіцером і під час Кримської війни опинився з військом у Таврії. Там він вперше зацікавився Росією. Потім він сам увірував і почав наvertати до Господа інших.¹⁷⁶⁾

Зустріч Є. Черткової з лордом Редстоком мала великі й благословенні для Росії наслідки: Черткова запросила його відвідати Петербург, і він приїхав туди взимі на початку 1874 року й почав робити пробуджуючі зібрання. Спочатку вони відбувалися в протестантських кірхах, а потім і в палацах царських достойників. Першими відвідувачами цих зібрань були представники вищого світу, але поступово почали ходити до них і міщани, прислуга, робітники тощо.

Пробудження серед цих людей не пішло глибоко. Вони наvertалися до Христа й Євангелії, часто життя їх змінювало рішуче в кращий бік, але всі вони продовжували бути номінальними православними й увесь рух довгий час не оформлювався виразно. Аж до 1908 року ці віруючі, прозвані за ім'ям першого їхнього проповідника В. А. Пашкова "пашковцями," не приймали хрищення за вірою. Тільки аж тоді, коли цей рух спіткався на початку 20-го віку з рухом евангельсько-баптистським, що прийшов до Росії з України й з Кавказу, він влився до загального евангельського струму.

Вищі кола столиці висміювали цей рух і назвали його "палацовою реформацією" або "реформацією вгорі," що її проти-ставили "реформації надоліні," себто тому рухові, що в 50-х роках зродився в Україні, а в 60-х — у Грузії.

Царська влада намагалася цей рух стримати, а потім під впливом православного духівництва почала його переслідувати.

¹⁷⁵⁾ Генерал-ад'ютант — ад'ютант царя в генеральській ранзі.

¹⁷⁶⁾ Latimer, Robert Sloan. Under Three Tsars (Liberty of Conscience in Russia, 1856-1909), p. 73. — А. С. Пругавинъ. Расколъ вверху. СПб. 1909 г.

Про це оповімо пізніше.

Згадали ми про цей рух спеціально для того, щоб підкреслити стару евангельську істину, що Господь не має різниці між класами й "що не на лице дивиться Бог, а в кожному народі, хто боїться Його й робить правду, приятен Йому" (Дії 10:34-35).

Коли на початку євангельської праці в Основі поліція одного разу заарештувала в домі Ратушного учасників зібрання, вона серед них знайшла крім селян Основи й з інших сіл Одещини ще таких людей: багатьох селян херсонського повіту, міщан самого Херсону, декількох міщан Аккерману з Басарабщини, одного селянина з Таврії, одного з Чернігівщини та "декількох людей з інших місцевостей." ¹⁷⁷⁾

Один цей випадок яскраво показує, яким чином поширювався тоді євангелізм по Україні: на кожне майже зібрання в кожній місцевості з'являлися нові слухачі з різних ближчих і дальших осель. Запалені вогнем Христової віри, вони ставали тими іскрами, що розносили новий огонь по всіх усядах.

Таким чином євангельська пожежа охопила спочатку всі шість повітів Херсонщини, а потім перекинулася і на сусідні губернії — через Дністер до Басарабщини, через Дніпро до Таврії й Катеринославщини, на Поділля й на Київщину. При цьому, як і при кожній пожежі, іскри не завжди перекидалися на найближчі, сусідні будівлі: часто вони запалювали місцевості більш віддалені. Все залежало від легкопальності середовища, на яке падали іскри святого вогню. А запального матеріялу в Україні, як ми бачили, не бракувало. Уся Україна вже віддавна для євангелізації була Господом приготовлена. Тож огонь Євангелії розходився по ній дуже легко, і жодні заходи ворогів Христа його спинити не могли.

Отож, насамперед Слово Боже перекинулось на Київщину. Пробудження почалось у двох селах — у Чаплинці й Плоській, таращанського повіту. До Чаплинки приніс спасенну вістку, як ми це вже знаємо, **Гарасим Балабан-Вітенко**, з Гнатівки на Одещині. Сам він був родом із Чаплинки. ¹⁷⁸⁾ Коли він увірував у 50-х роках, то, цілком зрозуміло, мусів понести цю вістку до рідного села. Сталося це на початку 60-х років. Хто перший прийняв від нього в його селі Євангелію, не знаємо. Найчастіш, як знаємо з досвіду, приймають її в такому випадкові родичі. Імен цих перших навернених чаплинковців історія не зберегла. Пізніше в цьому селі висунувся наперед **Іван Лясоцький**, що увірував через того ж Балабана. Лясоцький був волосним писарем. Коли він навернувся, то мав можливість впливати на багатьох односельчан і їх приводити до Христа.

У Плоській першим увірував **Яків Цибульський**. Перебуваю-

¹⁷⁷⁾ П. Л(ебединці)в. Матеріялы для історії возникновенія и распространенія штунды. "Кіевская Старина." 1884. № 10.

¹⁷⁸⁾ А. Рождественський, Тр. Зіньківський "Штунда."

чи на праці в купця Ксиди в Одесі, він у роках 1865-66 почув від свого німецького віруючого господаря Слово Боже й прийняв його. ¹⁷⁹⁾ У тих же роках він правдоподібно бував на зібраннях у Основі та в околицях і там увірував на українських зібраннях. На зиму 1866 року навернув у Плоській свого брата Павла Цибульського. Потім пригорнув до Христа Тишкевича й Богдашевського. На весну 1867 року усі четверо навернені пішли на заробітки на південь, де серед українських і німецьких віруючих ще більше в вірі зміцнилися.

Узимі 1868-69 і 1869-70 років усі вони на чолі з Яковом Цибульським зорганізували в Плоській церкву, у проводі якої став Цибульський. Зібрання відбувалися в його хаті й сотки селян із Плоської, Чаплинки, Косяківки, Рожків, Литвинівки, Скибина та інших сіл на цих зібраннях перебули. Із них багато людей навернулись.

Не маємо статистичних даних з цих перших років, бо їх тяжко було здобути й владі й дослідникам. Але зате є дані з трох пізніших років, хоч і ці дані теж дуже скупенікі. Маємо, наприклад, такі цифри для таращанського повіту та околиць з таких років: 1875 р. — **561** душа віруюча; 1876 — **706**; 1877 — **946**; 1878 — **1100**; 1879 — **1196**; 1880 — **1380**; 1881 — **1294**. Це відомості урядові. Вони ж подають нам дані з років 1883 - 84 щодо всієї Київщини. Отже, за ними, тоді було віруючих: таращанський повіт (20 місць) **1190** і **1163** душ, причому в Чаплинках **268**, у Косяківці **242**, у Кирданах **99**, у Попружній **97**, Мала Берізка й Мала Вовнянка **97**, Круті Горби **81**, Плоська **59**, Веселий Кут **54**, Жидівська Гребля **60**, тощо. Звенигородський повіт (9 місць) **561** душа, найбільше в селі Кам'яний Брід — **178** душ; у самому Києві **106** душ; у сквирському повіті (7 місць) **88** душ; у васильківському повіті дві селі **48** душ; у чигиринському повіті в селах — Топилівка й Мордва — **157**. ¹⁸⁰⁾ Ми беремо найвищі цифри з тих двох років 1883 і 1884. ¹⁸¹⁾ При цьому маємо підстави припускати, що ці урядові дані не завжди докладні й старанні й мають одну певну хибу й тенденцію: вони зменшують число віруючих щодо їхнього фактичного стану.

Отож, припускаємо, що число віруючих на Київщині в роках 1883 - 84 було значно більше показаного тут. Це припущення тим більш стверджується, коли ті цифри порівняти з даними

¹⁷⁹⁾ П. Л-в "Баптизм или штунда в Кіевской губернии" — "Кіевская Старина," томъ XI, мартъ 1885 г., стор. 490-518.

¹⁸⁰⁾ Кіевская Старина," томъ XI, мартъ 1885, стор. 490-518.

¹⁸¹⁾ Інші офіційні дані подають нам для однієї Київщини число баптистів р. 1884 — 2006 душ. Там же.

неофіційними, завжди більш сумлінними та вірогідними. А ці дані кажуть нам, що року 1884-го, на Київщині було хрищених баптистів чи "штундів" 24,700 (словами: двадцять чотири тисячі сім сот душ).¹⁸²⁾

"1870 року штундизм був виявлений на Поділлі," так каже один дослідник¹⁸³⁾ і задовольняється цією вісткою. Інші відомості кажуть нам, що вже в середині 60-х років з онаніївського та Єлисаветського повіту понесли віруючі спасенну вістку на Поділля, що є цілком зрозуміло та ймовірно.

У 70-х же роках віруючі з'явилися організованими громадами в Басарабщині, Чернігівщині та в Полтавщині.¹⁸⁴⁾ Навертались вони ще в 60-х роках.

Щодо Катеринославщини, то там, як ми вже бачили, відбувалися хрищення українських селян ще року 1863-го (Матвій Сабуленко) й 1864-го (Андрій Петасенко).¹⁸⁵⁾ У місцях їхнього хрищення, або біля тих місць, у тих же роках утворилися євангельсько-баптистські церкви — кічкаська, новософіївська, запорізька, (олександрівська), хортицька та інші, що потім брали найжвавішу участь у житті та діяльності українських євангеліків.

У 60-х же роках постали українські євангельські церкви в Таврії, в селах — Ново-Василівка, Остраханівка, Новоспаське, Ширшихарджа та в інших місцях.

На превеликій жаль, сучасники були так захоплені або заклопотані євангельською справою на Херсонщині й Київщині, що не звернули належної уваги на розвиток діла Божого в інших частинах України. Через це вони й не залишили нам багато матеріалів про ту справу в тих частинах. Тому ми й не маємо докладних відомостей, напр., про Слобожанщину (Харківщину), Наддонецчину, Кубань, Чернігівщину, Полісся, Підляшшя та Холмщину, що були тоді під російською царською окупацією. Знаємо тільки, що на Харківщині, де ще з часів Сковороди створився найкращий ґрунт для євангелізму, на Чернігівщині та на Кубані вже в 60-х і 70-х роках постали численні церкви "штундо-баптистів" із численним членством.

На Волині баптизм серед українців об'явився вперше 1864 року¹⁸⁶⁾ в повітах заславському, кременецькому, дубенському та рівненському. Тоді хрищення й самі зібрання відбувалися в найстислішій таємниці. Волинські віруючі незабаром нав'язали

182) "Московскія Вѣдомости," 1884 г. № 326; А. Рождественскій — 145 стор.

183) А. Рождественскій, стор. 97.

184) Ф. Щербина: "Малорусская штунда" — "Недѣля" 1877, №1, стор. 23.

185) Е. А. Busch, стор. 257-260.

186) А. Рождественскій, стор. 47.

зв'язок аж із херсонськими. 1873 року сам Іван Рябошапка відвідав волинські церкви й перевів потайки хрищення віруючих у Тудорові та Синьові на Рівенщині. У неділю 21 серпня 1938 року, під час святкування 65-х роковин баптистської церкви в Залізниці (рівненського повіту) ми мали щасливу нагоду бачити й чути останнього живого учасника тих хрищень Микиту Сидорука-Васил'їва та зачерпнути від нього цікаві дані про життя віруючих того часу на Волині.¹⁸⁷⁾

Західня Волинь року 1920 опинилася під польською окупацією. Тоді то в ній, як і в інших частинах Західньої України, розпочався потужний євангельський рух, що намагався ненадаремно наздогнати такий же рух у Великій Україні. Галичина, що під австрійською окупацією від року 1772 була розлучена з Великою Україною аж до 1914 року, опинившись 1920 р. під владою польською, прилучилася до загально-українського євангельського руху. Так само до нього приєднався християнський рух у Карпатській Україні, що від р. 1919 знайшлася під чехословацькою окупацією, та в Буковині, що того ж 1919 р. попала в румунську неволю.

Але про цей рух на західньо-українських землях скажемо, як Господь дозволить, пізніше.

Закінчуючи цей розділ про зріст і поширення діла Божого в Україні, хочемо тут подати бодай деякі дані про кількість віруючих у ній у ті часи. Господь і це відкрив, хоч і не так докладно, як нам усім того бажалось би.

Отож, наприкінці 1884 року тільки в п'ятьох українських губернях нараховувалось віруючих стільки: Таврія - 1,000 душ, Катеринославщина - 4,000; Басарабщина - 7,500; Херсонщина - 9,000 і Київщина - 24,700. Разом у всіх п'ятьох губернях - 46,000 душ.¹⁸⁸⁾

Якщо додати до цього найскромнішу кількість віруючих євангельського духу в інших українських губернях, то матимемо вже року 1884-го в одній тільки Східній чи Великій Україні число християн євангельсько-баптистського віровизнання не менше як 100,000 (сто тисяч) душ.

Як швидко й потужно зростала Церква Божа в нашій любій Батківщині!

Маленький слабенький євангельський потічок за тридцять два роки свого існування обернувся в велику ріку, що заливши всю Велику Україну, утворила велике море, що його береги вже

187) "Післанець Правди," рік 1938, № 7-8, стор. 131 і № 9, стор. 161.

188) "Московская Вѣдомости" 1884 р., № 326; А. Рождественскій, Южнорусскій штундизмъ. СПб. 1889 г., сторінка 145; Тр. Зінківський, Штунда, українська раціоналістична секта, Львів, друкарня наукового Товариства ім. Шевченка, 1891 року.

не могли стримати.

Тож не диво, що в роках 70-х і 80-х це море почало виливатися через свої береги, поза етнографічні українські кордони, і переходити дещо поза них.

Насамперед баптизм охопив такі українські губернії — херсонську, київську, катеринославську, таврійську (повіти бердянський, дніпровський, і мелітопольський), басарабську (повіти аккерманський, хотинський і сорокський), подільську, волинську, полтавську, чернігівську, харківську, кубанську; далі заливає українські повіти таких губерній — курської (повіти грайворонський, новооскольський, путивльський, суджанський і частину білгородського), воронізької (повіти бірючський, богучарський, валуйський, острогоський і павловський), донської області (повіти ростовський, і таганрізький), ставропольської (повіти благодаренський і святохрестовський); потім вже пізніше переходить на українські повіти таких губерній — гродненської (повіти більський, берестейський,¹⁸⁹) кобринський і полудневі частини повітів пружанського та косовського), мінську (повіт пинський і част. мозирського); далі захопилися баптизмом надволзькі губернії самарська та саратовська, в яких українці та німці творили значну більшість

Звідти євангелицький рух перейшов на землі білоруські й російські. Ми не можемо розглядати його розвитку й поширення там, бо це не входить тепер до нашого завдання. Можемо зазначити, що білоруський народ завжди творив надзвичайно сприятливий ґрунт для поширення Євангелії. Після першої світової війни це об'явилося з особливо виразною силою в Західній Білорусії, що опинилися під польською окупацією. Тисячі євангельських церков — баптистських, євангельсько-християнських і п'ятидесятницьких — постали серед білорусів.

Щождо росіян, то Євангелія не знайшла в їхній країні такого сприятливого ґрунту, як в Україні. Слово Боже поширювалось по Росії дуже поволі й ніколи не могло здобути собі такої сили прихильників, ні кількістю загальною, ні процентовою. 1885 року оберпрокурор "святійшого синоду" в річному справозданні доносив цареві, що баптизм поширився на 22 губернії, майже виключно тільки ті, що мали або цілком або бодай частинно українську людність¹⁹⁰). Таке ж справоздання з року 1891-го згадує вже 30 губерній, але крім попередніх губерній згадує тільки 7 чисто російських губерній — Калузьку, Ніже-

¹⁸⁹) Повітове місто Берестя, по-рос. Брест-Литовський, по-польськ. Brzesc nad Bngiem.

¹⁹⁰) П. Иванов-Клышников "Вспоминайте наставников ваших," Братский Вестник," 1925, Май, стор. 6.

городську, Оренбурську, Пензенську, Тамбовську, Рязанську й Московську, при чому в деяких із них праця Божа обмежувалась виключно міським середовищем. Так, наприклад, у губернії Московській діло Боже було тільки в одній Москві¹⁹¹).

Щодо числа віруючих у Росії, то воно було процентово найменше. На превеликий жаль, ніколи за весь час євангельської праці в царській а пізніш в комуністичній імперії не можна було здобути цілком певних і докладних статистичних даних щодо числа євангельських церков і їхніх членів. Усі дотеперішні дані приблизні. Але й вони всі говорять про те, що найбільше число всіх церков і членів було в Україні, а не в Росії.¹⁹²)

Значно легші часи для розповсюдження Слова Божого в царській імперії настали після званого царського маніфесту 17 жовтня 1905 року. Аж до самої революції 1917 року євангельські церкви росли надзвичайно. Зіставлення всіх знаних нам досі статистичних даних дає для всієї царської імперії цифру біля одного мільйона різних євангельських віровизнань у році 1917-ому. Із них біля 500 тисяч в Україні, біля 200 тисяч у Сибіру, біля 150 тисяч у Росії, біля 100 тисяч у Середній Азії та біля 50 тисяч у Білорусії. При цьому треба мати на увазі, що більшість віруючих у Сибіру,¹⁹³) Туркестані та понад Волгою — теж українці.

Роки 1917 - 19 були найсприятливішими щодо поширення Євангелії в Україні, бо під українською владою, що дала повну вільність усім віровизнанням, віруючі мали повну й необмежену майже вільність проповідувати Слово Боже та здобувати членів для своїх церков. Зате, потім надійшли страшні роки повної розрухи й розгордіяшу; повстання населення проти большевицької влади, безмежна сваволя різних ватажків і бандитів (Махно та інші), що якраз напосілися на Херсонщину, Київщину та Катеринославщину, де були найголовніші осередки євангельської праці, потім жахливий режим комуністичний з його розстрілами та спеціальним нищенням української людности, страшний перший голод в Україні в рр. 1922 - 23, усе це спричинило спустошення серед українського народу й не могло не відбитися на кількостевому стані євангельських віруючих. Число їх зменшилося на майже 40 відсотків. Перші докладніші дані по всіх тяжких пригодах маємо з 1925 року.

¹⁹¹) Из истории русского еванг.-бапт. движения в СССР. "Украина," "Братский Вестник" 1947, № 5, стор. 6.

¹⁹²) За кордоном з цього приводу ширилось баламуцтво, бо міцно розвинений євангельський рух в Україні виставлявся поза Росією як широкі "російський."

¹⁹³) На Украине. "Сеятель Истины," 1925, Июнь, стор. 13.

Того року презес Всеукраїнського Союзу Баптистів, брат А. Костюков доносив віруючим ув Америці, “в сучасний момент в Україні знаходиться приблизно третина членів все-союзного союзу баптистів. Вичерпуючої статистики ми ніколи не могли скласти, але при складанні останнього реєстру ми нараховували 200,000 членів.”¹⁹⁴⁾ Коли до цього числа додати до 100 тисяч євангельських християн і “віруючих віри євангельської” (так званих “п’ятидесятників”), то матимемо 300,000.

Треба мати на увазі, що в тих часах кількість євангельських віруючих у Сибіру, Серед. Азії, на Кавказі, в Росії й Білорусії хоч і зменшилося, то незначно. Зате в наступних двадцяти роках большевицького панування в цих країнах як також і в Україні наступила значна зміна. Боротьба большевиків проти релігії призвела до майже цілковитого знищення євангелізму в Росії, дуже зменшила його в Білорусії та катастрофічно відбилася в Україні, Сибіру, Кавказі й Середній Азії. У той час, як 1925 року на 4-ому Всеукраїнському з’їзді баптистів у Харкові було представлено біля 1000 церков,¹⁹⁶⁾ дані всесоюзного союзу євангельських віруючих із 1947 року показують число всіх церков у ССРСР — біля 2000. При цьому треба мати на увазі, що статистика 1947 включала в це число силу церков Латвії, Литви, Естонії, Західньої Білорусії та передусім Західньої України, що перед тим були силоміць прилучені до Советського Союзу.

Роки 1929 - 39 большевицького панування призвели до майже цілковитого зліквідування євангелізму в Росії, де він був і чисельно й ідейно найслабший. Якщо большевицький терор і особливо штучний голод 1932 - 33 років не знищили євангельського руху в Україні, то тільки тому, що Господь створив його там найміцнішим і найвідпорнішим. Про ці часи й життя євангеліків ув Україні за них будемо говорити, як Господь дозволить, докладніше в наступній книзі. Тепер же на закінчення цього розділу скажемо, що 1942 року, коли німецькі війська зайняли всю Білорусію, частину Росії аж під Дін, Кубань і Півн. Кавказ, нам пощастило з німецьких військових джерел зібрати такі (дуже бідні) статистичні дані щодо числа євангельських віруючих у зайнятих німцями частинах ССРСР: Білорусія — 15,000, Україна — 60,000, Дін, Кубань і Півн. Кавказ — біля 20,000 віруючих. Щодо частини Росії, що була під окупацією німців, то євангельський рух був абсолютно вигаслим; тільки в деяких місцевостях наші й німецькі баптисти повідшукували

¹⁹⁴⁾ На Українне. “Сеятель Истины,” 1925, Июнь, стор. 13.

¹⁹⁵⁾ На Українне. “Сеятель Истины,” 1925, Июнь, стор. 13.

літерально поодиноких віруючих. Так, наприклад, у Пскові їх знайшлося всього шестеро душ, у Новгороді дванадцятаро, в різних містах і містечках групи по двоє, троє віруючих, і то виключно жінок і ні одного чоловіка. Тільки в самій Москві залишили большевики церкву незнищеною, аби показувати її чужоземцям на доказ “вільности” в Росії.

Коли зацікавлені чинники переводили досліди причин цього зменшення віруючих, то виявилось таке: у той час, як в Україні віруючих нищили урядовий терор, голод 1932 - 33 рр., висланья, розстріли віруючих тощо, в Росії найголовнішою причиною спинення руху євангельського був масовий відпад віруючих від церкви, викликаний антирелігійною урядовою пропагандою.

1947 року офіційний орган баптистів у Сов. Союзі урядово ствердив, що “в Україні скупчена найбільша кількість наших церков” і що “основна маса християн віри євангельської знаходиться в Україні та в Білорусії,” а не в Росії.¹⁹⁶⁾

¹⁹⁶⁾ Я. И. Жидков “Киевские впечатления.” “Братский Вестник,” 1947, № 2, стор. 32. “Доклад ген. секр. ВСЕХБ А. В. Карева,” “Брат. Вестник” 1948, № 5, стор. 33.

Конференції в Рікенав, Петербурзі й Ново-Василівці.

Разом із тим, як число евангельсько-баптистських церков і кількість членів у них збільшувалися, з'явився цілком натуральний потяг з їх боку — поширити зміцнення в духовному та організаційному напрямку. Духовне зміцнення виявлялося в поглибленні знання Слова Божого за допомогою спеціальних зібрань у церквах. Організаційне — в пориванні до зближення з суголосними рухами та з покровними церквами, що постали серед сусідніх народів.

Найближчими були — німецькі баптисти. І з ними, натурально, насамперед повинні були зв'язатися баптисти українські. Ми вже бачили, що духовне зближення одних і других відбувалося вже в 60-х роках. З протягом часу мусіли постати зносини й чисто організаційного характеру. Але довший час про них не чути, хоч німецькі баптисти мали свій, цілком організований, союз у тих же 60-х роках. На перешкоді стояли спочатку труднощі, що їх переживали українські баптисти в своїх церквах; головним чином, це були переслідування з боку російської духівницької й світської влади. Напевно, мовні труднощі також не сприяли зближенню.

Коли був забитий 1881 р. цар Олександр II-й, нові надії на краще майбутнє поширювалися в громадянах імперії. Хоч ці надії й виявились пізніше цілком безпідставними, і новий цар нагадав приклад царя Робоама, що наклав по Соломонові тяжку руку на Ізраїля, та проте перші роки нового царювання були ще опромінені тими надіями.

Мали надію на щось краще й українські баптисти, коли на весні 1882 року дістали запрошення прибути на спільний з'їзд німецько-український.

Він розпочався в п'ятницю 21 травня, зранку, у німецькій колонії Рікенав на Молошній, повіту бердянського на Таврії.¹⁹⁷ З'їхалось делегатів — 55 німецьких, 13 українських і 4 російських. Натурально, 17 останніх офіційно іменувалися "росіянами." Серед німецьких братів визначався знайомий вже нам Йоган Вілер, що й провадив з'їздом. Серед українських — Іван Рябошапка й Іван Рибалка з Любомірки, Михайло Ратушний із Основи, Трифон Хлистуна із Карлівки, Григорій Кушнеренко з Баштанки (Херсонщина), Павло Перетяткин, і Яків Сарапа

з Кічкасу й Кушівки (Катеринославщина), Олександр Калустян із Гнатовки та інші. Російський баптистський рух на Кавказі представляли брати — Андрей Мазаев і Єгор Богданов із Тіфлісу, Іосіф Сергеев із Володикавказу та Мінай Ханін із Астрахані.

Першого дня делегати давали справоздання про свої церкви та свою працю. Із цих справоздань видно, що всі українські делегати розвивали в минулому 1881 році жваву діяльність, хоч вона й обмежувалася, головним чином, Правобережною Україною. Із тих же справоздань виникало, що не всі віруючі, хрищені за вірою, українські брати належали до громад, що вислали делегатів на з'їзд. Більша частина віруючих і основного, і ряснопільського, і любомирського, і карлівського й інших районів, очевидно, залишилися поза цим організаційно-об'єднуючим рухом, що викликав з'їзд у Рікенав. У всіх українських баптистських церквах був помітний рух характеру відрубного, сказати б сьогодні "самостійницького," що не бажав собі 1882 року об'єднання ні з німцями в Рікенав, ні (пізніше) у Петербурзі 1883 р. ні в Ново-Василівці 1884 р. з росіянами. Цим пояснюється, чому на цих усіх з'їздах не були присутні ні Іван Онищенко, ні Адам Войсарівський, ні Гарасим Балабан, ні Юхим Цимбал, ні Яків Цибульський, ні Іван Лясоцький, ні інші видатні представники баптистського руху в Україні. Вони всі стримуються як від зв'язків з німцями, так і з росіянами. Свого ж окремого об'єднання через наступні переслідування не встигають організувати.

Іван Рябошапка й Михайло Ратушний вже в Рікенав виявляють міцні централістичні тенденції й опиняються на чолі того організаційного руху, що в Рікенав шукає опертя в німців, а наступного року в Петербурзі — в росіян. Цей рух, як ми побачимо пізніше, скінчився невдачею й то не тільки через переслідування влади, але, головним чином, через те, що українські віруючі йому не співчували й його не піддержали.

Тому, як виникає з справоздань, у Рікенав Ратушний представив тільки 120 членів свого району, Кушнеренко — 85, Перетяткин — 25, Хлистуна — 70. Іван Рябошапка, що представляв любомирський район, волів взагалі уникати цифр свого району. Він у справозданні (по полудні 21-го) казав, що в його районі "були жахливі гонення з великими (грошовими) карами на братів, що збирались на Богослужіння. Але тепер на протязі двох років вже нема переслідувань, і вони збираються на Богослужіння вже без страху." Далі говорив він більше про свою працю в сусідніх районах, як у себе. Оповідав про віруючих у балтському повіті на Поділлі й свою діяльність серед них. 12 душ із них приїхали до Любомірки й "прийняли в них хрищення, за що дуже постраждали від своїх односельчан.

¹⁹⁷ Дані про цей з'їзд подаю, головним чином, на підставі статті: "Нѣмцы и штундбаптизмъ" у журналі "Русское Обозрѣніе" за 1897 рік, Квітень, стор. 818-864.

Вони були нещадно побиті на своєму зібранні, й одному братові порізали ножом ногу, а другому — руку між пальцями. І в самій Любомирці прийнято через хрищення (очевидки за 1881 рік) 12 душ." Далі оповідав Рябошапка про відвідини якогось району на Київщині, де було 100 віруючих, серед яких він знайшов якісь непорядки.

Під час цього з'їзду виникло питання утримання місіонерів. Для них була усталена певна платня за певні часи праці. Вперше було усталено платню трьом українським робітникам — Рябошапці, Ратушному й Кушнеренкові, кожному по 175 карбованців на рік.

Було розважано просьбу самарських віруючих — прислати до них вправного місіонера для праці серед татар. Самарці обіцяли давати йому 500 крб. річної допомоги. На пропозицію бр. Мазаєва ухвалено було вислати туди бр. В. Павлова (неприсутнього на з'їзді), що знав татарську мову.

У зв'язку з цим другий російський брат Богданов виступив проти Павлова, який виходить, мовляв, з "новою наукою," пропонуючи святкувати неділю від півночі з суботи на неділю до півночі під понеділок. Богданов заявив, що на підставі св. Писання він гадає, що неділю треба святкувати від субітного вечора до вечора недільного. На домагання Богданова з'їзд ухвалює написати до Павлова листа з проською залишити накидати якісь постанови віруючим; вони мають самі в кожній церкві рішати питання про спосіб святкування неділі.

У суботу 22 травня відбулися вибори комітету, на чолі якого був поставлений бр. Йоган Вілер. Присутні на з'їзді українські й російські брати ввійшли до комітету, як представники їхніх районів.

Із визначних ухвал з'їзду треба відзначити одну: "Бр. Іван Рябошапка зробив наступну пропозицію: у тому випадкові, коли постане потреба взаємного відвідування російськими братами українців і українськими — росіян, аби не було відмов. Пропозицію цю загальною згодою конференції прийнято."

На жаль, у протокол не написано, чим було викликане обговорення цього питання. Але якась причина, очевидно, була.

По обговоренні питання щодо мащення хворих оливою на підставі Мрк. 6:13 і Якова 5:14-15 ухвалено: дозволити кожній церкві чинити так, як вона знайде потрібним.

Наприкінці конференції було оголошено просьбу бр. Пашкова з Петербургу — допускати членів його громади до Вечері Господньої серед баптистів. Обидва російські брати Богданов і Мазаєв виступили проти допущення "пашковців" до спільноти з баптистами при хліболоманні, бож жоден "пашковець" не приймав хрищення. По гарячій дискусії, в якій українські й німецькі брати зайняли досить примирливу позицію, було у-

хвалено: розгляд цього питання відкласти на майбутнє.

У неділю, по раннім і вечірнім Богослуженні конференція скінчилась. Варто відзначити, що під час неї присутні склали 300 крб. на місійні цілі — суму досить велику на той час.

Повного успіху ця перша конференція не мала, бо не довела до повного злиття рухів — німецького, українського й російсько-кавказького; але, проте, вона була не абияким досягненням, бо дала почин спільноти та почала українських братів втягати до ширшого євангельського руху.

Цілком невдалою треба лічити другу конференцію, що відбулась у **Петербурзі**. Час її скликання деякі відносять на 1884 рік. Але найбільш правдоподібним є твердження деяких дослідників,¹⁹⁸⁾ що вона відбулась 1883 року, у днях 1 - 5 квітня.

Скликали цю конференцію двоє російських віруючих аристократів: бувший полковник гвардії В. Пашков і граф М. Корф. Обидва вони увірували ще 1874 року (Пашков у лютому, а Корф у березні) через англійського проповідника Гренвіл Редстока. Ще перед ними увірувала, як про це було вже згадано в розд. 19-му, Єлисавета Черткова з її рідною сестрою, Олександрою, дружиною В. Пашкова. Після них навернулись княгиня В. Ф. Гагаріна, граф А. П. Бобринський,¹⁹⁹⁾ "світліша" княгиня Лівен з двома дочками, родина генерала Н. Ф. фон-Крузенштерна, князь Хілков та інші представники російської "знаті." Частина їх були номінальними православними, частина (німці) лютеранами. Були це люди безперечно відроджені, але яким Слово Боже не було цілковито відкрите. Тому вони, напр., не прийняли хрищення дорослих за вірою, уважаючи хрищення немовлят вистачаючим. Року 1876 вони заснували в Петербурзі "Товариство для заохочення духовно-морального читання,"²⁰⁰⁾ презесом якого був В. Пашков.

Під правною охороною статуту цього товариства влаштувались релігійні зібрання в палацах Пашкова, Лівен і Гагаріной. Виразного визнаневого обличчя ця організація не мала. Сам Редсток був представником так званих "плімутських братів," але форм і устрою свого цим петербурцям не накидав. Вони ж рахували, як колишні німецькі пієтисти й наші перші так звані "штундисти", що можна бути добрими вірними в тих церквах, православній, католицькій, протестантській, до яких вони належали.

У Петербурзі їх кликали "пашковцями" за йменням їхнього провідника. Від самого початку вони шукали спільноти з різ-

198) Напр. Рождественський, стор. 139-143.

199) Нащадок сина Катерини II і Гр. Орлова.

200) "Общество поощрения духовно-нравственного чтения."

ними “сектантами” й шукали зближення з українськими й кавказькими баптистами, з німецькими менонітами й баптистами, з російськими молоканами, духоборцями тощо. Пізніше (біля 1908 р.) вони почали кликати себе “евангельськими християнами.”²⁰¹⁾

Цих евангельських християн відвідував із Англії доктор Ф. В. Бедкер і проповідник Реджинальд Редкліф, а з Болгарії баптистський проповідник І. В. Каргель, що пізніш переїхав до Прибалтики.

Ще в 70-х роках, почувши про великий рух серед українців, і Корф і Пашков їздили на південь і познайомилися з братами Ратушним і Рябошапою. 1883 року під впливом англійських віруючих у “пашковців” виникла думка об’єднати всі евангельські й “сектантські” рухи в царській імперії в одну організацію. Так зродилась ідея з’їзду.

Зібрався цей з’їзд 1-го квітня о год. 10 вранці в палаці кн. Лівен на Морській вулиці. З’явилось біля 100 делегатів,²⁰²⁾ заздалегідь спеціально запрошених. Серед них були представники німецьких баптистів з України й Прибалтики, російських молокан, духоборців і баптистів з Кавказу, а також українські баптисти Рябошапка, Ратушний і ще дехто.²⁰³⁾ Були також Бедкер, Редкліф, Каргель і американський проповідник з Тавризу (Іран-Персія) Істон, що прикладали багато старання, аби всі духовні рухи в царській імперії злучити в один.

Наради продовжувались п’ять днів, але бажаного наслідку — об’єднання всіх представлених рухів в один — не було досягнуто. Першого дня з’їзду розпорядчики зазнали прикрого розчарування, коли була влаштована Вечеря Господня. Ратушний, Рябошапка та інші українські баптисти а також російський баптист Павлов — відмовилися брати участь у Вечері. По ній зараз же розпочалися дискусії на цю тему. Господиня дому, кн. Лівен, згіршена відмовою баптистів, звернулась до них з докором. Відмовщики скромно але рішуче вияснили, що на підставі Слова Божого вони не можуть брати участі в спільноті з більшістю присутніх, бож ті не приймали хрищення “за вірою.” Не вважаючи на всі зусилля проповідників, а особливо англійців, об’єднан-

201) Дані про “пашковців” і еванг. християн узято, головним чином, з джерел А. С. Пругавінъ, Раскол вверху. СПб. 1902 г. — А. Ярцев. Секта евангельських християн. Москва, 1928 г. та журналів “Христианин” і “Братский Вестник.”

202) А. Рождественський подає цифру “біля 100.” М. Корф подає число делегатів “біля 70” — “Первый съезд русских верующих по вопросу о единстве” — “Братский Вестник” 1946, № 2, стор. 24.

203) В. Павлов відзначив присутність українських баптистів словами: “Среди нас ... были также хохлы” — А. Рождественський, стор. 139-143.

ня рухів в одну організацію не здійснилося. Вечорами й ранками відбувалися загальні зібрання, на яких делегати виступали з закликаючими промовами до невіруючих. На ділових засіданнях декілька разів підносилось саме головне питання про єдність, але надаремно.

Не знати, чим би цей з’їзд скінчився, але його закінчила російська поліція. Вночі з 5 на 6 квітня всіх учасників-делегатів з України й Кавказу в кількості 13 душ (українців і росіян тільки — німців не рухали) поліція заарештувала, перетримала добу під арештом, потім завезла на залізничні двірці, посадила до потягів і вислала з столиці.²⁰⁴⁾

Не дійшовши до згоди в Петербурзі, баптисти заходилися знов до об’єднуючої праці в Україні. 1884 року скликали вони з’їзд у **Ново-Василівці**, бердянського повіту в Таврії. Повний протокол цього з’їзду залишився до наших днів²⁰⁵⁾ і виявляє створення першої правдивої організації баптистів на наших землях. Його повний титул звучить так: “Протокол з’їзду першої російської конференції союзу віруючих, хрищених християн чи так званих баптистів південної Росії й Кавказу, що відбувся в селі Ново-Василівці, бердянського повіту, таврійської губернії 30 квітня й 1 травня 1884 року в молитовному домі баптистів.”

Усіх делегатів зареєстровано 33-х; до них долучилось шестеро гостей. Вони представляли церкви таких громад південної України: з Таврії — Ново-Василівка, Австраханка, Ново-Спаське (Шафкай) і Ширшихарджа; з Криму — Молошна; з Катеринославщини — Ново-Софіївка й Кічкас (Айляге); з Херсонщини — Основа, Любомирка, й Карлівка.

Були тут знайомі нам вже брати Рябошапка, Ратушний, Хлиштун, Перетякин, Базарний; був із Петербургу представник “пашковців” бр. Каргель Іван. Згадуються в протоколі “наші провідники” — Петро Лисенко з Ново-Софіївки, лошкарівської волости на Катеринославщині та звідти ж олександрівський (запорізький) міщанин Софрон Головченко, що за цей з’їзд пізніш був заарештований і 7 листопада 1887 року засуджений на в’язницю. Яка була роля цих “провідників з’їзду,” з протоколу не видно. Зате, як презес з’їзду, згадується знайомий нам бр. Іван Вілер, а як його заступник — І. Каргель. Звертає на себе увагу відсутність делегатів з Кавказу, хоч запрошення ім

204) Обідали приїзdnі гості щодня за спільним столом у палацах по черзі в кожного з улаштовувачів з’їзду. Ночували в “ночліжках.” Там поліція й заарештувала їх.

205) Його подають — А. Рождественський, Тр. Зінківський і В. Бородаєвська-Ясевич.

було послане й їхня праця на з'їзді була згадана.

Праця з'їзду оберталась коло значної кількості питань. Після того, як усталено було склад і кількість церков союзу, представлених на з'їзді, зупинилися вони на справах місійних. Працю на Кавказі було ухвалено за частину (відділ) союзної. Вирішено було, що треба вислати допоміжних місіонерів до таких місцевостей, куди "Бог відкрив двері": в повіті одеський, онаніївський і херсонський на Херсонщині; в таращанський, звенигородський і сквирський на Київщині; в катеринославський і олександрівський на Катеринославщині; до Таврії, Кавказу й Кубані з Чорномор'ям.

Було, як і р. 1882-го, ухвалено платню для місіонерів: від 500 кбр. і нижче, залежно від кількості місяців праці в році. Далі ухвалено: закликати віруючих до щедрих пожертв на організацію союзу; при цьому сестри запропонували свій спосіб збірок: вони схвалили давати на діло Боже яйця від однієї курки. Нововасилівські сестри склали в той спосіб 37 крб. за рік. На підставі Матв. 5:32 схвалено не давати поновного шлюбу розведеним; відлучених вінчати тільки при дотриманні ними певних умов (щоб вони ходили до церкви, провадили прикладне життя й не гіршили світських і віруючих); з відлученими від церкви навіть не їсти разом (виняток робити для членів родин); щодо вимоги деяких віруючих мити ноги, подібно до того, як Христос умивав їх учням, схвалено: це питання рішати в кожній церкві для себе й не накидати своїх ухвал іншим; якщо хто кому позичає гроші без відома церкви, нехай потім не вимагає боргу через церкву; заборонити віруючим брати відсотки при позичках, з виключенням позичок на торгівлю (тоді можна брати відсотки, але не більше, як 6%).

Щиро та з зацікавленням обговорювали питання виховання дітей і закликали всіх це виховання провадити в суто-християнському дусі.

Нарешті, знов представлена була просьба російських віруючих із Петербургу через В. Пашкова — допустити їхніх членів до спільности при баптистських Вечерях Господніх. По докладному обговоренні цього питання його покинуто, бо воно "ще не є ясным для всіх." На перешкоді, як і раніш, стояло небажання "пашковців" приймати хрищення "за вірою."

Безпосередньо по закінченні з'їзду розпочались переслідування владою його учасників, а потім і взагалі всіх віруючих. Це переслідування не було місцевим, а тільки частиною загального, розпочатого з Петербургу й поширеного на всю російську імперію.

Ініціатором, надхнителем і виконувачем його став Константин Победоносцев,²⁰⁶) оберпрокурор "святійшого синоду" російської православної церкви.

* * *

Православні місіонери, досліджуючи повищезгадані з'їзди, виразно дають до зрозуміння, що однією з головних перешкод щодо повного порозуміння між віруючими того часу була відсутність однієї спільної мови. Ні російської ні (тим більше) німецької мови українські віруючі не розуміли добре. Прийти ж до логічного висновку — почати вживати на з'їздах свою, українську мову — вони, натурально, в тих часах не могли.

Потрібні були ще десятки років на те, аби при світлі Слова Божого та під тиском революційних подій 1917 року прийти до того логічного й простого висновку.

²⁰⁶) К. П. Победоносцев, юрист і духовний діяч (1827-1907), спочатку професор права в моск. університеті, під кінець життя оберпрокурор синоду, ідеолог реакційної політики часів останніх двох царів.

Як вже було зазначено, перші навернення й перші зібрання віруючих у 50-х роках були непомітними ні для влади духовної ні для цивільної. Віруючі кріпаки так старанно ховалися з зібраннями, що влада не зауважила початків діла Божого. Тільки коли впало кріпацтво й народ почав почувати себе дійсно трохи вільнішим, він перестав критися й своє вірування почав виявляти назвни.

Щодо самого православного народу, серед якого з'явилися перші євангельські віруючі, то без сумніву він мусів знати про факт цього з'явлення. Тож, натурально й селяни Основи знали про навернення й, можливо, про хрищення Онищенка; знали вони й про діяльність щодо поширення євангельської вістки, і про навернення Балабана, Ратушного й інших односельчан. Але вони мовчали й владі про це не доносили. Бо в наверненні тих людей і навіть потаємному їх хрищенні, у переході їх на якусь "іншу віру" в умовах специфічного побуту півдня України на початку XIX віку не було нічого дивного й особливого. Присутність в безпосередньому сусідстві різних "іновірців" — німецьких лютеран, реформованих, менонітів; російських старообрядців різних гатунків, молокан, духоборців, хлістів, скопців; грецьких, сербських і румунських православних з особливостями їх вірувань і звичаїв; турецьких і татарських мусульман — ця присутність і необхідність співжиття з ними виробила в місцевих українцях певну терпеливість і толеранцію в відношенні до інакво-віруючих. Серед самих же українців, як це ми бачили в розділі 15-му, вже в початках 19-го віку з'явилися різні духовні течії, що виривали їх із російського "казьоннаво" православ'я. Різні Марцинкевичі, Циби, а пізніше шалопути (Дуплій на Катеринославщині) тощо, ходили по селах і сіяли й "пшеницю" й "кукіль". Згадка в різних актах того часу характерного прізвиська "самохристи" в відношенні до деяких "сектантів", взагалі, а до так званих "штундів", особливо, дає підставу припускати, що перші євангельські віруючі в південній Україні приймали хрищення за вірою від своїх же співвизнавців. Отже, отакі особливості того часу призвичаїли наших селян до певної визнаєвої вільності, і тому вони й самі окремих випадків духовного життя нічим не відзначували й про них владі не доносили.

Треба пам'ятати про ту пропасть, що лежала тоді між нашим народом і його духівництвом. Селяни, коли й знали про "відступлення" когось від православ'я, то не дивувались цьому, не жахалися його (а може часами навіть і злотишилися з цього) і доносити про нього не квапилися.

Мусіло би статися щось надзвичайного, що звернуло б на себе увагу народу й спонукало б його до доносів начальству.

Такою надзвичайністю були прилюдні хрищення, що почалися по упадкові кріпацтва 1861 року. Щороку вони маніфестували приступлення українців до Євангелії. Але й вони відбувалися без урядового розголошення. І тільки хрищення Йоганом Вілером якогось парубка біля Хортиці 1865 року викликало судове слідство. Судовий слідчий Михайло Жученко потягнув Вілера до відповідальності перед катеринославським судом за "совращеніє" цього та ще якогось другого парубка.²⁰⁷⁾ Це слідство очевидячки скінчилося нічим. Так само не мало карних наслідків для проповідника хрищення ним 1865 року Юхима Цимбала.

Мусимо підкреслити знаменний факт, що офіційні судові чинники надиво неохоче бралися до цих справ і розпочинали слідство, здебільшого, тільки під сильним тиском духовної влади, або (пізніше) під виразним примусом найвищих сфер із Петербургу. Доказом цього є факти виразного зволікання судових чинників у всіх протибаптистських процесах. Так, напр., Ратушний, Капустян, Балабан і родина Архипових, притягнуті до відповідальності року 1870-го, дочекалися судового процесу аж у р. 1878. Усіх їх суд виправдав.²⁰⁸⁾ Декілька процесів, розпочатих у роках 1872-74, скінчилися повним виправданням обвинувачених за 196 пунктом "Уложенія о наказаніяхъ" щодо "запровадження ... нових сект, що шкодять вірі."

Якщо цивільна й судова влада бралася до віруючих гостро й викидала до арештів і в'язниць, і якщо тримала їх там довгий час, то робила це тільки за вимогою духівництва православного. Іван Лясоцький, один із провідників діла Божого на Київщині, у своїх "Записках заслання" оповідає,²⁰⁹⁾ як він із Гарасимом Балабаном та іншими 10 баптистами, засуджені на 6 місяців (головним чином, за "зневагу православної віри, ікон і духівництва"), відсиділи більше як півтора року в в'язниці тільки тому, що духівництво вимагало від влади гострішої кари для "еретиків".

На духівництво лягає більша частина провини за гонення й переслідування євангельських віруючих. Воно почало доносити цивільній владі про баптистів і вимагало покарання їх.

Перше, знає в історії баптизму, таке донесення написав

²⁰⁷⁾ Дивись про це в розд. 17-му. Проф. М. Грушевський в "Історії релігійної думки" помилюю цю пригоду відносить на рік 1863-й.

²⁰⁸⁾ Стаття-справоздання К. М. Станюковича в часопису "Голос" 1878. № 108 Вл. Бончъ-Бруевичъ, "Преслѣдованіе баптистовъ въ Россіи" — "Вѣстникъ Европы" 1913, № 6, стор. 160-183.

²⁰⁹⁾ "Матеріали кь історіи и изученію русскаго сектанства", выпуск 6-й, стр. 3 — "Свободное Слово", Англія, 1902.

священик **Кіріаков**. У січні 1865 року він, як “благочинний” ²¹⁰⁾ 2-ої частини одеської округи, доніс архієпископові херсонському Дімітрієві, що в с. Основа є “штундисти”. Він і священик Ряснопілля **Стойков**, до парохії якого належала Основа, два роки писали до архієпископа про основських “штундистів”.

Тільки в лютому 1867 р. до справи вступив одеський “справник,” який докладно доносив херсонському губернаторові про те, як у Основі розпочався “раскол” серед православних. Він же доносив, що на місці росіянина Стойкова священиком в Ряснопіллі є інший, що “не важився вступити в дискусію з тими, що ухилилися від (православної) церкви, через нездібність добре висловлюватися по-російському, бо він з роду грек. Винні щодо утворення (баптистської) громади — Михайло Ратушний і його брат заарештовані.” ²¹¹⁾

Із іншого листування з цього приводу виникає, що баптисти в Основі перестали критися з своїми зібраннями, а почали відправляти їх цілком відкрито вже в лютому 1861 року, та що їх вже тоді було більше як 20 душ ²¹²⁾, що вони “костелів (певно, кірх) не відвідують і пастори (німецькі) в них не бувають”.

Листування між архієпископом Дімітрієм і священиком Кіріаковим продовжується до кінця 1867 року, після чого архієпископ звернувся за поміччю до генерал-губернатора Коцебу. Тоді ж архієпископ ствердив, що “секта поширюється й зміцнюється”, а судовий слідчий писав до архієпископа, що “секта” вже є й у онанієвському повіті, та що він знайшов, що “сектярі” ці “у переконаннях тверді й непохитні.” ²¹³⁾

Це листування doprowadило до того, що духівництво почало вимагати від світської влади репресій супроти баптистів.

Світська адміністраційна й судова влада опинилась у тяжкому положенні. Бож, не вважаючи на вимоги духівництва, вона в законах російських підстав для переслідування баптистів не мала. Навпаки, офіційні російські закони давали повну вільність кожному визнанню. Пункт 44-й “основних законів” царської імперії казав: “усі піддані російської держави, що не належать до пануючої (православної) церкви, ...а також чужоземці, що є в російській службі або що тимчасово в Росії перебувають, користуються, кожен і всюди, вільним визнанням віри та виконанням її обрядів.” Спеціальний пункт 1106-й XI тому частини Збірника Законів признавав, що “Баптисти без перешкод визнають свою віронауку та виконують обряди

²¹⁰⁾ Благочинний — декан, цебто священик, старший над кількома іншими.

²¹¹⁾ “Матеріали для історії штунди,” брошура, 1884 г., стр. 16-17.

²¹²⁾ А. Рождественський, стор. 52.

²¹³⁾ Там само, стор. 62.

віри за існуючими в них звичаями. Громадські Богослуження вони відправляють в уряджених або призначених їм для цього з дозволу губернатора домах.” А на підставі окремого розпорядження 12 вересня 1879 року “вибрані баптистами духовні провідники (наставники-старші, вчителі, проповідники) можуть виконувати обряди та виголошувати проповіді,” але для цього їх повинен був затвердити губернатор. Вони ж були уповажнені провадити метричні книжки народжених, одружених і померлих членів.

Отже, російські закони признавали баптистів і давали їм повну вільність.

Через це майже до 1894 року, якщо баптистів переслідували, то робили це, так мовити, неофіційно. Вища судова влада або відмовлялась судити баптистів, або в судах виправдувала їх. Коли деякі громади, під тиском духівництва, виносили ухвали про заслання віруючих на Сибір або до Азії чи на Кавказ, то вища влада не давала дальшого ходу таким вирокам, і вони лишалися невиконаними.

Тоді духівництво, не маючи можливості впливати на суд, почало впливати на поліцію, аби вона заарештовувала й розганяла віруючих. Коли й це не допомогло, бо вища влада не давала поліції сваволити, тоді духівництво почало підбурювати народ проти євангельських віруючих.

На деякий час ця тактика мала успіх. Темні люди почали нападати на зібрання віруючих, ображати їх і навіть бити. Але й це продовжувалось тільки деякий час. Більшість народу була все таки проти священиків і стояла за вільність. Якщо такі переслідування й вибухали де, то бажаного священикам і єпископам наслідку все таки не доводили; навпаки, кожне гонення зміцняло гонених і в самих гонителів викликало співчуття та пошану до твердих і ширих віруючих. Отже й це не діяло довго.

Тоді духівництво почало спеціальну акцію настроювання уряду проти віруючих. У газетах, журналах і книжках духівництво почало поширювати думку, що баптистська праця в російській імперії — це акція німецька й чисто політична; що її ціль — ослабити Росію зсередини, аби в разі зудару Німеччини й Австрії з Росією мати союзників в баптистах; що баптизм переслідує ту саму мету, що й українство: розвалити російську монархію. Недармо перші віруючі постали, головно, серед українців, казали агітатори.

Аби усунути з-перед очей влади ту перешкоду, що досі була на заваді гонення віруючих, духівництво піддало владі ще іншу думку, мовляв, віруючі в Україні не є баптисти, а якісь німецькі “штунди,” що з захисту царських законів користати не мають права.

Поки на царським престолі був Олександр II, а біля нього

ліберальні й розумні дорадники, ця акція духівництва не давала жодного майже наслідку. Але коли царем став Олександр III, в Росії повіяло реакцією. Новий цар оточив себе дорадниками, що прагнули повернути імперію до старовини. Гаслом нового царювання стало “самодержавіє, православіє й народність” (натурально, народність російська). Цей курс, зміцнюваний упродовж усього панування Олександра III, привів наприкінці його життя до переслідування віруючих.

В 1894 р. комітет міністрів затвердив постанову, що оголошувала “штунду” за секту, як “одну з найбільш небезпечних щодо церкви й держави.” Ця постанова стверджувала, що “штундисти” — це вороги християнства та державности, бо вони “відкидаючи всі церковні обряди та “таїнства,” не тільки, що не признають жодної влади й повстають проти присяги та військової служби, прирівнюючи вірних оборонців престолу й батьківщини до розбійників, але й проповідують соціалістичні засади, як наприклад, загальну рівність, розподіл майна й тощо, та ще наука їхня докорінно підкопує головні підвалини православної віри та російської народности.”

Переводити в життя цю постанову почав оберпрокурор “святійшого синоду” Победоносцев. З усією силою новий закон вдарив по віруючих. “Під рубрику ‘штундизму’ духовна влада спромоглася підігнати взагалі всіх прихильників нових, особливо українських²¹⁴) сект. Сенат намагається стати до боротьби з таким пориванням: він не раз пояснює, що баптизм не є штундизм, що приналежність до баптизму не карається російським законом.”²¹⁵)

20 жовтня 1894 року Олександр III помер, а царем став Николай II, останній російській цар із дому Романових. Його царювання й було згальнено переслідуванням віруючих, головним чином в Україні, на підставі сумної пам’яті закону 4 липня 1894р.

Гонення почалося з усіх сторін: з боку священників, учителів, сільської адміністрації, поліції, суду й вищої влади. А коли темний народ побачив, що влада є виразно проти віруючих, він і собі пристав до неї й почав переслідувати безборонних дітей Божих.

Переповідати всі випадки насильства духовної й світської влади та темного народу над українськими баптистами в цій нашій праці не маємо жодної можливости. Тому обмежимося тільки

²¹⁴ В оригіналі, натурально, сказано “южно-русских,” бо слово “український” було до 1905 року наказом 1863 року заборонено вживати.

²¹⁵) В. Бонч-Бруневич — “Преслѣдование баптистов въ Россіи,” стор. 174.

найбільш характерними.²¹⁶)

Михайло Ратушний писав 1901 року деякі образки бувших перед тим утисків, головним чином, на Херсонщині. Ось один із них.²¹⁷)

“1870 року поліція почала притягати до відповідальности перед мировими суддями за загальне богомолення, що засуджували до грошових кар по 15 карб. з кожної душі, а за браком грошей оцінювали їхнє майно: скотину або збіжжя, одержу й платили в “окружних судах, а інших за наказами адміністрації висилали до дальших місць Сибіру: чоловіка висилали, а жінку з дітьми кидали на поталу долі; родини руйнували. Так продовжувалось декілька років. 1891 року було заборонено навчати дітей грамоти в земських школах, якщо діти не виконували шкільних (релігійних) обрядів. Дехто посилав своїх дітей до земських шкіл, а дехто гребував (гнушався) і не посилав. Хоч діти не були хрищені в православній вірі, проте їх примушували хреститися рукою.”

“1892 року пан Победоносцев заборонив “штундистам” молитися спільно. Того ж року в травні я подав особисто херсонському губернаторові прохання дозволити молитися спільно. Він перечитав (прохання) і при народі подер (його). 1894 року, липня 4 дня був виданий обіжник, що забороняв “штундистам” спільне молення. 1897 року, 1 січня, сільський староста з десятичними склав протокола на 9 душ. Земський начальник 4-ої дільниці одеського повіту засудив їх по 5 крб. або по два дні (сидження) в арештному домі. 1897 року, 2 лютого, було зібрання зо спільною молитвою. Староста з трьома десятичними склали протокола на 10 душ. Передали до земського начальника, що засудив на кару по 50 крб., а за браком грошей — на 20 днів арешту. 1898 р., червня 26 дня, поліційний урядник Щегульков склав протокола на 25 душ. Земський начальник 4-ої дільниці одеського повіту за спільну молитву засудив на грошову кару по 50 крб., а за браком грошей до арешту на 25 днів кожного. 1899 року сільські десятички склали протокола на 38 душ. Земський начальник 4-ої дільниці одеського повіту засудив на кару по 50 крб., а за браком грошей на 2 місяці арешту кожного. По кожному протоколі ми протестуємо, пишемо апеляцію до з’їзду земських начальників; також пишемо касаційну скаргу до губернського правління. На з’їзді потверджують вирока земського

²¹⁶) Тих, що цікавляться докладним описом переслідувань, відсилаємо до споминів безстороннього самовидця, Василя Болюха, друкованих у “Післанці Правди” в роках 1947 і 1948 під заголовком: “Евангелія на Київщині.”
²¹⁷) В. Бонч-Бруевичъ: “Преслѣдование баптистовъ въ Россіи.”

начальника. В одеському повіті два арештні доми: один побудований в містечку Курицепокровському, а другий — у Нечаївському, воно ж Козлова. 1898 і 99 років обидва ці доми переповнялись нашими баптистами; саджали до арештних домів партіями — по 6, 10, і 14 душ; це тільки наші основці (з села Основи), не включаючи сюди з інших сіл. Із нечаївського арештного дому були відпущені 10 лютого 1900 року 6 жінок із двома немовлятами; того часу була слота й холод: ото ж вони не могли добитися до села, і довелося їм ночувати в полі всю ніч; дощ падав з вітром, і вони всі промокли, а також два фурмани на двох возах, по чотири коні, а всього 8 коней, мало що не по-жертвували життям. Одних випускають, а других садять. Жінки з немовлятами й колісками для дітей, вагітні жінки й положниці, що їм не минуло 6 тижнів від породу, всіх садять до арештного дому; по скінченні кожен господар мусить жінку з дітьми привезти до дому. 13 листопада 1899 року стару 70-ти років Софію Григоренчиху пристав 2 стану одеського повіту посадив разом з іншими 6 чоловіками до арешту — мало, холодного, вогкого, смородного брудного приміщення. Сиділи майже добу. Одного старця, що йому **більше ста років**, декілька разів садили за спільне богослуження до арешту; також садять калік, безруких, сліпих, не роблять різниці. Малих дітей, що були на зібранні при загальному богослуженні, також земський начальник одеського повіту засудив на кару по 50 крб. або на один місяць арешту; покищо віддали їх під догляд батьків, доки виростуть; як досягнуть повних літ, вирок буде виконаний.²¹⁸⁾ До цього сумного опису М. Ратушний додає: “В інших повітах ще гірше знущались над нашими баптистами, та тільки вони, через неписьменність не можуть списати всі страждання та муки арештними домами.” Бонч-Бруевич підрахував, що в одному тільки одеському повіті від 1 січня до 1 серпня 1901 р. було засуджено 506 баптистів на кару 13,123 крб. або на арешт на 9,495 днів! При цьому треба мати на увазі, що садили їх до арешту під час жнив, коли кожна хвилинка часу для селянина є дорога. Метою цих кар було — повне зруйнування бідних селян.

А тепер дамо інший опис про спільне знущання сільської адміністрації й темного мотлоху над беззахистними селянами-баптистами на Чернігівщині:²¹⁹⁾

“Ось, що розповів нам один із гонених, Йосип Андрійович Семеренко... Я народився в селі Плоскому, остерського повіту, в чернігівській губернії. Там у мене ще є два брати. Старший

мій брат Іван Семеренко — волосний старшина (війт). Я служив у маєтку, що належав до генеральського сина, Андрія Степановича Мацкова. Коли цей пан минулого (1895) року приїхав до свого маєтку з Петербургу, то привіз з собою льокая, німця з Риги, баптиста, котрого кликали ... Август Кронштайн. Я з ним читав Слово Боже й, пізнавши свій гріховний стан, навернувся до Господа разом із дружиною моєю Федорою, і ми почали служити Богові... Ми переконалися із Слова Божого, що не треба кланятися іконам... Коли моя дружина почала білити хату перед Великоднем, то винесла ікони й вже більше не вносила їх... Приїхав до нас брат (мій) Іван і спитав, чому нема в нас ікон. Почалася розмова, і моя дружина міцно напала на поклонення іконам і вживала жорстокі слова... Розлючений брат (Іван) пішов до генерала Мацкова-батька (сина його не було вдома й я керував маєтком) і розповів про мої переконання. Приїхав старий дідич Мацков (він же й чернігівський віце-губернатор) з моїм братом Іваном і почав кричати на мене й виганяти з маєтку. Покликали робітників, і мій брат наказав їм викинути геть і виносити за пліт мої манатки... При цьому брат кинувся на мене й побив мене...

Коли... я прибув до свого села Плоского, то біля мого дому вже зібрався натовп селян і чекав мене. Ввійшовши до своєї хати разом із родиною, я замкнувся... Натовп почав розбивати мою хату; виломали вікна й двері, вдерлися до хати, напали на мене, побили мене до крові й продовжували бити, доки я став непритомний. Очунявши, я побачив себе всього закривленого. Було холодно. Жінки не було вдома, бо її з трьома дітьми завезли до тещі. Уранці я пішов до тещі й знайшов дружину там. Потім тинявся без притулку. Робив за 25 копійок у попа та в інших людей, але сталої праці не мав... Коли надходила неділя, я йшов у поле й ховався там від п'яних православних селян, що побачивши мене на вулиці, намагалися бити мене. У серпні мене покликали до волосної управи (гміни)... до села Гоголева... побачив там, крім старшини (війта) православного місіонера й одного попа. Місіонер спитав мене, чому я виніс ікони й не хочу кланятися їм. Я відповів, що я — маляр і можу намалювати сам щось подібне, тому вважаю зайвим кланятися до ікон. За це засудили мене до п'ятнадцяти вдарів різками й зараз же прилюдно покарали мене. За два тижні знов покликали мене до волости, де знов був і місіонер і піп; — і знов п'ятнадцять ударів різками. На початку жовтня мене покликали до сільської управи нашого села, де знов був мій брат — волосний старшина — і місцевий священник, і почали питати мене, за що я визнаю ікони? чи то вони — чорти? Я відповів, що вони — фарба... мій брат сказав: “Чекай, ми вдіємо з тобою

218) “Матеріяли къ історіи и изученію русскаго сектанства,” 1902, стор. 56.

219) В. Г. Павловъ: “Ужасы гоненій въ Росіи.” “Матеріали по сектанству:”

Вып. 6-й. стор. 58-64.

інакше!" ... вийшов надвір, вирізав грубого вишневого прута, розпалив його в печі, що палилась, наказав двом чоловікам тримати мене, а сам бив мене цим прутом по ногах і казав: "Відцурайся своєї чортівської віри й проклинай свого Бога!" На це я відказав, що ми з тобою віримо в одного Бога, хоч і є різниця в наших релігійних переконаннях. Після цього мене об'язали шнуром через руки й ноги й підважили за сволюка до стелі. Брат сказав: "Поллемо нафтою (керасіном) папір і палімо його!" — "Ні, не треба, ми засмердимо канцелярію, зробимо інакше!" — сказав хтось із присутніх. Вони зробили дві цигарки з тютюну, запалили їх і ними припікали мое тіло; а один із них колов мене голкою по всьому тілі. Мучили мене доти, аж я в нестямі закричав несамовитим голосом. Тоді вони відтяли шнура, й я вдарився головою об підлогу, а ноги залишилися підв'язаними догори. Що було зо мною, я не тямлю. Через тиждень, як я опритомнів, побачив, що я в домі тещі. Від того часу від нервового потрясення я дістав падучу хворобу (епілепсію), від якої не звільнився й досі. Але мої страждання не скінчилися на цьому. В останніх днях жовтня, здається 23-го, коли було мале церковне свято й пісний день (середа), сільська влада закликала мене з дружиною до сільської управи... на столі стояв полумисок із соленими огірками, а за столом сидів мій брат — волосний старшина — і з ним чоловіка шість селян. Брат почав намовляти мене й сказав: "Задля святого празничка відречися від своєї віри. Усі родичі твої — люди визначні й розумні; ти один осоромлюєш усіх нас." На це я відказав: "Якщо я вас осоромлюю, то ви відречіться мене, не називайте мене своїм братом, але я не виречуся Господа!" Мій брат налив велику склянку горілки й пропонував мені випити її. Я відмовився. Двоє селян взяли мене за вуха й почали підтягати мене догори. Від міцного болю я згодився й випив склянку горілки. Тоді моя дружина почала докоряти їх за ікони. Старшина, мій брат, щось прошепотів присутнім при ньому людям і вийшов із кімнати. Тоді присутні там селяни кинулись на мою дружину, повалили її на підлогу й хотіли згвалтувати її... Я не витримав, схопив ножа, що лежав на столі та вдарив ним одного з злочинців. Ніж тільки протяв йому одягу та злегка подряпав йому тіло, а я собі трохи поранив руку. Після цього вони всі кинулись на мене й били доти, аж я знепритомнів. А дружину, як вона оповідала потім, страшенно мучили й знущались над нею... Розчепили тріску, затиснули соски її грудей до розщепу й тиснули аж пішла кров... Після цього катування я був у спокою до 1 грудня, коли приїхали знов один із православних місіонерів і два священики, що зажадали мого з'явлення в волосній управі... вони ставили мені різні питання щодо віри, але я нічого не відповідав. Посадили мене до холод-

ної (арешт) і тричі прикладали до спини запалену цигарку, а урядник декілька разів ударив мене нагаєм. Потім старшина наказав звільнити мене, кажучи: "Йому допомагає нечиста сила"

"4 грудня прийшли до мене два десяцькі й знов повели мене до волосної управи. Коли по дорозі ми минали одну кузню, то старшина, мій брат, виглянув із неї й подав знака десяцьким, аби мене впровадили туди... У кузні знаходився ще декілька чоловіків... старшина сказав мені: "Чи надінеш ти хреста?" — "Твій хрест легкий, — відповів я йому, — чи одягнеш ти мого хреста на себе?" — "Хто ж одягне на себе твого диявольського хреста? Проклини свого Бога!" гукнув він мені. — "У нас Бог один, я вірю в єдиного Бога, в мене нема іншої віри..." Потім він почав частувати всіх горілкою. Примушував мене випити одну склянку; я випив. Він налив і другу й знов почав примушувати мене пити. Я відмовився. Він злостився, примушував мене лаяти Бога й загрозив посадити на горно й спалити. "Робіть, що знаєте," — відповів я. Один із присутніх, Бабенко, сказав: "Не садовімо його на горно, а краще затиснімо його в лещата й палімо його жигайлом; воно цигана дошкулило, пройме і його." Після цього затиснули мою голу руку до лещат і почали припікати розжареним залізом (жигайлом). Зробили опіки в десятьох або дванадцятьох місцях. Те саме проробили з моєю правою рукою. Увесь час катування я спокійно дивився братам в обличчя, гадаючи зрушити його серце. А він ще більше розлючувався й сердився. Потім затиснули мою бороду в лещата й палили спину вздовж хребта, так що зробили сорок або п'ятдесят опіків. Коли я залишився непохитним і не вирікся своєї віри, то мій брат гукнув: "Годі, бо йому допомагає нечиста сила!" Після цього катування повели мене до волосної управи, де мене чекав православний місіонер.

Розпочалися допити, — та на його питання я нічого не відповів, і він відійшов. Мене посадили до арешту. На другий день зійшовся сход. Старшина тримав промову про те, що необхідно вжити заходів для перепинення з'явленої пошести, — маючи на увазі моє навернення. Він, в іменню земського начальника, запропонував скласти присуд вислати мене (на Сибір) як шкідливого члена громади. "Чи згода?" спитав старшина. "Згода!" — закричав натовп. Але одна людина з натовпу запитала: "За віщо ж його вислати? Скажіть, що він зробив? Чи вкрав, чи забив когось, чи вчинив якийсь інший переступ?" — "Хто це там балакає? — закричав старшина — дайте но його сюди!" Вивели з натовпу того чоловіка. Судді зараз же його засудили за бунтівництво до двадцяти п'яти ударів різками. Поставили лавку й впровадили його надвір, аби зараз же покарати. Тоді

я скинув з себе одержу та з нагою спиною ліг на лавку й сказав: “Бийте мене замість його; однаково моя спина нічого не почуває. Старшина пік мене, проте не допік!” Побачивши мою спину всю в опіках, натовп здійняв крик і галасував: “Не визнаємо цього суду! Шо це таке, що живих людей печуть!”

“Коли здійнявся галас, тоді земський начальник Вишневський вийшов із волосної управи . . . Побачивши мене, він вилаяв мене, гукнувши: “Візьміть його, падлюку, й замкніть його!” Мене схопили й посадили до арешту. Я був ще дві доби під арештом. Не бачачи кінця моїм тортурам, я вирішив утікати. Коли сторож заснув, я виломив вікно й вискочив надвір. За допомогою одного приятеля мені пощастило дістати підводу. Я взяв з собою дружину й молодшу дитину, а двоє інших дітей залишились у теці; по різних мандрівках я перейшов румунський кордон і прибув до Тульчі.”

Правдивість і щирість цього оповідання була в своєму часі належним чином засвідкована й potwierджена.

Усіх знущань і глумів, що ними були рясно обсіпувані віруючі, не вистачало ані владі ані духівництву. Базуючись на наказах старшого начальства, вони вживали всіх заходів, аби привернути “відпавших” до православної церкви. Одним із цих заходів було, між іншими, примусове хрищення дітей “сектантів.” Подаємо тут опис одного такого хрищення, записаний тим же проповідником В. Г. Павловим на підставі свідощів самовидців і потерпілих. Коли Павлов 1896 року його списував, він не смів подати ані місцевости, ані ймення жертв сваволі російської адміністрації, аби не наразити на суворі кари людей. Нехай цей опис промовляє сам за себе. ²²⁰⁾

“Це було 8 вересня (1896 р.), коли покликали до нашої волости мене й трьох інших братів. Тому, що всі троє були в полі, я пішов до волости (гміни) один і спіткав там урядника, священника й волосного старшину . . . він сказав мені: “Іване Васильовичу, взавтра ви повинні з своїми дітьми їхати до села Катериновки (за сім верст від нашого села), щоб місіонер охрестив їх на підставі наказу від 4 лютого (указ каже: “місцева поліція, священники й місіонери повинні вживати всіх заходів, щоб відпавших привести до церкви.”) Іван Васильович відповів: “Панове, ви ж знаєте, що я не зроблю цього.” — “Добре, — сказали йому, — ми сподівались від тебе такої відповіді, тому не дивуйся, якщо взавтра вранці соцький з десятицьким прийдуть до тебе на подвір'я, візьмуть у тебе дітей і відвезуть їх до церкви. Ми робимо це для тебе, Іване Васильовичу, і кажемо

тобі це сьогодні, щоб ви обзнайомилися з цією новинкою, бо іншим ми не сказали б цього й до завтра. Ми радимо тобі й вам усім, привозьте самі дітей, щоб не вживати насильства, бо ми це все виконаємо взавтра, все вже приготовлене для цього. Наше все село знає; до завтрішнього ранку вам не дозволять нікуди виїхати, а спротивлятися — цього разу вам все однаково не допоможе.”

“Діставши таку відповідь, я пішов додому (за чотири версти) й змовився з трьома іншими, що цього разу ми дійсно нічого більше не зможемо зробити, хібащо тільки може статися велике насильство, а може навіть і забиття і смерть. Тож, ми вирішили взяти здорових дітей із (наших) родин і відвезти туди. Із десятих (дітей) троє були хворі, також один чоловік і дві жінки (нездужали); а інших семеро дітей, трьох батьків і двох матерів о 6-ій годині вранці повезли до селища Катериновки. Коли ми прибули туди, сонце тількищо зійшло, і там зібралася неоглядна сила народу, також поліція, священники, становий пристав і купці; ці всі останні іншого часу майже не ходять до церкви.

“Н. П. підійшов до мене й спитав: ‘Іване Васильовичу, чи всі діти тут?’ — ‘Ні, — сказав я, — троє залишилися, бо вони хворі.’ — ‘Везіть дітей до церкви,’ — наказав Н. П. — ‘ні, ми не бажаємо цього,’ — відповіли ми — ‘від нас учора вимагали достачити їх сюди, щоб уникнути насильства. Ось, вони тепер тут, але ми не дозволяємо нічого робити над ними.’ Після того Н. П. пішов до церкви й приблизно за годину вернувся назад з поліцією й хрищеними батьками й каже: ‘Ось духовні батьки для дітей; тепер ми христитимемо.’ Ми переконали дітей іти з ними (старшому було всього сім років, а молодшому два роки), нічого не робити й нічого не казати, але дозволити робити над собою все, чого бажають. Коли дітей повели до церкви й проминуло знов з годину часу, прийшов Н. П. з поліцією й просив нас іти до церкви, але ми не хотіли. Він сказав, що не буде жодного насильства, священник має нам щось звістити. Ми протиснулися через силу народу, що не міг зміститися в церкві. Нам звільнили місце . . . священник сказав нам: ‘Не гадайте, брати, що ми це насильство виконуємо добровільно; ні, щодо нашої думки, то належить христити лише таких дітей, що їх приносять батьки, як за часів Христа, коли Він благословляв дітей. Але від нас цього вимагають . . . і ми мусимо робити це. Тому не гнівайтесь на нас і не лічіть нас за особливих ворогів: ми мусимо це робити, і ви мусите це дозволити; а тепер, хочете, залишайтеся тут, або вийдіть геть, ми приступимо до хрищення.’ Ми всі вийшли, крім однієї жінки, котра потім розповіла, як відбувалася справа. Старшого хлопця занурили в діжку з водою, — раз, два, три. Хлопчик міцно спротивлявся й розплескав при

²²⁰⁾ “Преслѣдованіе баптистовъ въ Росіи,” В. Бончъ-Бруевича, “Вѣстник Европы,” 1913, іюнь, ст. 160-183.

цьому багато води. І коли потім накинули на нього одержу, він побіг до возу й каже батькові: “Мене хотіли втопити, але я все ж таки втік; вже тричі мене занурили.”

“Від того часу шостирічна дівчинка все ще від страху не опритомнює. Маленьких дітей привели до воза куми, що допомогла переодягати їх. Потім прийшов Н. П. і сказав: “Тепер ваші діти охрищені за Словом Божим, отак хрищені, як і ви христите, і навіть ліпше.” — “Так, — сказав я йому, — лише шкода, що не за вірою.” Потім я спитав, чи можемо їхати додому? “Так,” — відповів він, — і ми від’їхали.”²²¹⁾

Ми не маємо можливості докладно зупинитися над цією сумною добою гонень і переслідувань. На доповнення вже сказаного треба згадати ще про переслідування дітей віруючих у школах і поза ними. Тяжко уявити собі той, головним чином, моральний гніт, що його створювали в школах православні священники та вчителі, особливо в так званих церковно-приходських школах, де вплив темного, затупілого, зарозумілого та зажерливого духівництва був всевладним. Поза школою, на вулиці, положення дітей так званих “сектантів” було ще тяжче: їх висміювали, ганьбили, кривдили де й як хотіли, не тільки ж діти, але й дорослі.

Справжньою вигадкою сатани був найбільш вирафінований садистичний спосіб тортування й батьків і їхніх дітей за допомогою відбирання дітей від віруючих батьків і віддача їх на виховання або православним родинам або в притулки. Хто цікавиться більше зазнайомитися з цим засобом катування нещасних віруючих батьків і дітей їхніх, винайденим премудрим “святійшим” синодом, тих відсилаємо до ґрунтовної праці В. Бородаєвської-Ясевич.²²²⁾ Вона змальовує зворушуючі та разом жахливі сцени, під час яких відбирані діти лементували та кричали, а нещасні батьки від розпуки умлівали й непритомніли. Там же, як і в В. Бонч-Бруевича²²³⁾ розповідається про горе й страждання євангельських віруючих, висланих за Кавказ, до Середньої Азії або й на Сибір, де вони мучились і сумували серед гір, або в пустелях, або в лісах поневірялись серед диких монголів, що їх і там переслідували, кривдили, били, нищили їхнє злиденне майно, безчестили їхніх дочок і жінок тощо.

Та нема що обурюватися на тих монголів, коли ж вони тільки довершували міру беззаконня й жорстокости так званих християн та їхнього духівництва, що ті гонення й кривди спричиню-

221) “Матеріали кь исторіи изучения русскаго баптизма,” выпускъ 6-ой, ст. 25.

222) “Борьба за вѣру,” СПб. 1912 г.

223) “Преслѣдованіе баптистовъ въ Россіи.” СПб. 1911 г.

вали. Вину за все несе та російська влада, світська й духовна, що те беззаконня викликала, допускала й толерувала, у той час, як її закони говорили, що “в російській державі вільність віри надається не тільки християнам чужоземних віровизнань, але й жидам, мохаммеданам і поганам.” А далі цей закон облудно фарисействував так: “Ця (цебто православна) віра зроджується ласкою Господнею, повчанням, лагідністю та більш за все добрими прикладами. Тому то пануюча церква не дозволяє собі навіть найменших примусових засобів при навертанні послідовників інших визнань і вір на православ’я, а тим серед них, що не бажають до нього прилучитися, у жодному разі (отнюдь!) нічим не загрожує, діючи за зразком апостольської проповіді.”

Так говорив закон російської імперії,²²⁴⁾ а ми бачили, як діяли виконавці його. Яке безмірне лицемірство й фарисейство! З яким холодним цинізмом оберпрокурор Победоносцев та російські царські міністри збували наївних англійців та американців, коли вони прибували до Петербургу зо скаргами на переслідування євангельських віруючих в Україні та в інших частинах імперії! Вони показували й відчитували тим щиро-сердим чужоземцям оцей, тут наведений закон і інші, вже раніш нами цитовані закони й устава.²²⁵⁾ І засоромлені чужоземці не знали, куди їм очі подіти!

Аби ці втручання чужоземних євангеліків раз назавжди усунути, а світській духовній адміністрації дати повну вільність щодо нищення баптистів, російська влада вжила ще одного крутітства: у той час, як сенат і закони признавали права вільности за баптистами, міністер внутрішніх справ сенатор П. Н. Дурново видав секретного обіжника № 3 від 17 травня 1900 року, яким всяке існування російських чи українських баптистів взагалі заперечувалося: “Беручи під увагу, що баптизм, як особливе віровизнання є признаний законом 27 березня 1879 року за секту євангеліцько-лютеранської церкви... російських баптистів не може бути з точки зору закону.”

Як це розпорядження разячо подібне до іншого, за 16 років виданого перед тим теж секретного розпорядження міністра Валуєва від 8 липня 1863 року за № 394 про те, що “жодної особливої української мови не було, нема й бути не може!”²²⁶⁾

Отже, на підставі першого обіжника в Росії та в Україні баптистів ніхто вже не переслідував, бо ж їх не було там!

А на підставі другого жодної літератури українською мовою

224) “Статья 70 тома XIV о предупреждении и пресѣчении” злочинів.

225) Дивись стор. 145-146.

226) Повний текст цього розпорядження вміщений у “Кіев. Стар.” 1902 р., № 12, стор. 204.

вже ніхто не смів друкувати, бож такої мови не могло існувати!

Отакий дух і така справедливість панувала в верхах російської влади!

Тож, нема дива й у тому, що коли перекладач чотирьох Євангелій на українську мову Ф. С. Морачевський, ще перед виходом у світ заборони української мови, звернувся до митрополита Ісидора з проською дозволити друк української Євангелії, той “слуга” відповів: “По приватній нараді з святійшим синодом сповіщаю вас, що переклад Євангелій зроблений вами або іншим кимбудь, не може бути допущений до друку.”²²⁷⁾

І як ця облудність і крутість російської царської влади пригадає недавнє й теперішнє крутість комуністичної московської влади, що, винищивши мільйони українців та інших народів ССРСР, вимордувавши та заславши сотки тисяч баптистів та інших євангельських віруючих, заперечує це все. А коли наївні американці й англійці посилаються на знані їм факти, московський уряд показує їм відповідні пункти “сталінської конституції,” що гарантує повну політичну, національну й релігійну вільність усім людям за “залізною завісою!”

Ці гонення й переслідування незабаром поширилися на всю царську імперію, але найбільше дошкулили вони Україні, бож в Україні було найбільше баптистів.

У Росії перші гонення почалися 1884 року, незабаром по з’їзді, що відбувся в квітні місяці. Із Петербургу вислані були за кордон першими В. Пашков і граф М. Корф. Згодом примушені були виїхати генерал фон-Крузенштерн з родиною, княгиня Лівен з дочками, князь Хілков та інші “пашковці” чи то євангельські християни, як вони себе назвали пізніш.

За Кавказом, у Грузії, де діло Боже почалося 1867 року, першим баптистом, що постраждав від гонень, був брат В. Павлов. 1887 року він був висланий до міста Оренбургу. Там, здобуваючи хліб щоденний працює у власній пекарні, Павлов посіяв перші зерна Євангелії, що звідти почала поширюватися по уральському краєві та Надволжю. 1891 року він повернувся з заслання до Тифлісу. Але незабаром знов був засланий назад до Оренбургу, куди за ним виїхала й дружина з 6 дітьми. Там дружина й п’ятеро дітей померли, і Павлов десь 1893 року з одним сином повернувся до Тифлісу. 1895 року, передбачуючи нове заслання, Павлов виїхав до Румунії, звідки вернувся до Росії тільки 1901 року. Він багато працював для діла Божого серед російського народу. Помер він 15 квітня 1924 року.

²²⁷⁾ В. Науменко. “Ф. С. Морачевський и его литературная дѣятельность.” “Кіевская Старина,” 1902 г., кн. XII — декабрь.

Другий російський баптист, що на собі скуштував тягарі переслідувань, був брат В. В. Іванов-Клишніков із того ж Тифлісу. 1895 року він був заарештований і висланий на польську землю, до міста Слупці над німецьким кордоном. По шістьох роках життя серед поляків Іванов 1901 року був вернутий додому. Були на подібному ж засланні й ще деякі російські брати з Кавказу. Справедливість вимагає підкреслити, що все таки російська влада до російських баптистів поставилася значно м’якше та людяніше, як до українських, що мусіли перенести ввесь тягар найтяжчих гонень і з боку влади й населення.

Тільки 1905 року хвиля жорстоких переслідувань за ім’я й діло Боже в царській імперії послабшала. Царський маніфест 17 жовтня 1905 року оголосив повну вільність сумління й зібрань, отже й зібрань релігійних. Віруючі зідхнули легше. Коли влада перестала гнати віруючих, перестало на них нападати й населення. Але все таки чіпляння адміністрації й поліції та дрібні утиски віруючих не спинилися. Щодо духівництва, то воно й надалі продовжувало моральну війну проти баптистів і де й у чому могло, шкодило їм.²²⁸⁾

На євангельських віруючих в Україні повністю здійснилося Слово Боже, що його прорік колись Христос: “Коли Мене гонили, і вас гонитимуть. Коли Мое Слово хоронили, і ваше хоронитимуть” (Івана 15:20).

І тому, як побачимо колись, гонені й переслідуванні діти Божі в Україні не вгнулися перед ворогами Правди, а продовжували її сіяти. І вона приймалась, і ширилась, і зростала далі. Бож “Слова Божого не скувати,” як колись ствердив один із найбільш гонених за нього апостол Павло в 2 Тим. 2:9!

²²⁸⁾ Спомини В. Болюха: “Євангелія на Київщині” (“Післанець Правди” 1947 і 1948 рр.) уводять, що ще в 1900-х роках у липовецькому повіті Київщини відбувалися жорстокі переслідування віруючих. Так само віруючі з тарасанського повіту оповідають, що в селах Литвинівка й Скибин ще навіть 1902 року відбувалися жорстокі знущання над “штундами.”

Переслідування віруючих у царській російській імперії, а головним чином в Україні, продовжувалося до першої всесвітньої війни. Гонення то зміцнялося, то слабшало в залежності від настирливості й наполегливості духівництва та місцевих умов.

Але вірність Господеві та Його Слово додавала віруючим сил, і вони всі ці переслідування не тільки витримували, але й упродовж їх зміцнялися й загартовувалися.

Історія християнської церкви від часів апостольських і до наших днів дає нам безліч доказів і прикладів того, що переслідування й гноблення діють успішно тільки на слабій й кволій душі: номінальні й поверховні християни не витримують спокуси й іспиту й відпадають. Цим вони ослаблюють християнство, але лише кількісно. Зате якість вірної частини церкви через це зміцнюється, а її спротив значно збільшується. Тому то Церква Господа Ісуса Христа через усякого роду утиски та війни ворога проти неї тільки очищувалась, міцнішала й росла. Вороги зовнішні й одверті ніколи не були їй страшними.

Апостол Павло в одній прощальній промові вказував на більше жахливого ворога — захованого, облудного й найбільш небезпечного, коли казав: “Я бо знаю це, що після виходу мого прийдуть вовки хижі між вас, що не пощадять стада. І з вас самих повстануть люди, говорячи розворотне, щоб потягти учнів за собою” (Дії 20:29-30).

Унутрішні вороги Церкви завжди спричинювали для неї найтяжчі страждання й найдошкульніші шкоди. Нещирі й фальшиві християни, що вносять до Церкви “розворотне”, правлять за найбільш нищівну для неї зброю в руках антихриста, аніж усі гнобителі й переслідувачі її від Нерона й до Сталіна-Джугашвілі. Юди завжди більш небезпечні, як Пилати, бо якби не було перших, другі не були б страшні.

Те “розворотне,” що його так лякався й щодо якого так перестерігав апостол Павло, завжди приносило з собою три великі небезпеки: світську, націоналістичну й державну.

Світська. Починається вона від ухилів від Слова Божого, як і кожна інша, але має на увазі будім поглиблення його, більшу духовність і нібито вищу побожність. Це приносить спочатку так звані ересі, а потім нахил до світу цього. Віруючі починають шукати спільності його й до нього наближуються, але не з метою притягнути невіруючих до Христа, а щоб пізніше самим увійти до світу. Тоді з'являються мішані подружжя, участь у справах світу; світські звичаї, а потім і релігійні обряди починають впливати на віруючих. Образи святих (ікони), що від них віруючі під впливом Біблії, з жахом відверталися, робляться для них поволі принадливими. Занедбуються чини віри, а потім і самі

постанови Господні. Хрищення відбувається над щораз молодшими людьми, аж поки починає вживатися хрищення дітей. Від проповідника вимагається, аби він потурав цьому всьому. Пресвітерство з покликання Духу Святого мимоволі переходить на професійні тори, і тоді вища духовна влада починає призначати пресвітерів, ординуючі їх ще перед тим, як вони розпочинають духовну працю.

Націоналістична. Церква християнська, корячись Духові Божому й Слово, повинна бути національною, цебто народною. Але горе їй, якщо вона перетворюється на націоналістичну. Мова народу, його історія, звичаї та всі властивості й питомості його мають бути тільки середниками й засобами, а не метою праці Божої. Христос і Його вічна правда має бути понад усіма народними пориваннями; ціллю нашою повинен бути Він Сам і Його Царство. Плекаючи любов до свого народу та його духовних скарбів, Церква виховує своїх членів у любови до інших народів, віруючі з-посеред яких творять Всесвітню Христову Церкву, тіло Господа. Тому то кожному народові Євангелія мусить бути проповідувана його мовою. Народ, що за допомогою Слова Божого наважився б членів інших народів денаціоналізувати та їх асимілювати, далекий є від того Слова та його кінцевої мети.

Державна. Віруючі мають за обов'язок пильно стежити за тим, аби віддавати “кесареве кесареві, а Боже Богові,” а не навпаки. Коли Церква почне віддавати кесареве Богові, це приведе її до цезаропапізму; знов же віддача Божого кесареві оберне її на урядовий орган. Римсько-католицька церква вибрала для себе перше, греко-православна — друге. Церква Ісуса Христа мусить стерегтися обох.

Ці три небезпеки загрожували українському євангельсько-баптистському рухові від самого початку його. Особливо ж реальними вони стали в другій добі його життя, в роках по першій всесвітній війні.

Докладний і старанний розгляд цієї другої доби, як Господь дозволить, і буде предметом розважань наступної частини цієї книги, матеріали для якої так довго, бо на протязі аж кільканадцятьох років, за допомогою Божою збиралися.

Перша частина книги писалася в немочі та в певних несприятливих обставинах напруження, викликуваного ворогами діла Божого в нашому народі. Тому не буде дивовижі, якщо читачі знайдуть у ній і недоліки й хиби. Але якщо цей слабкий людський твір спричинився б бодай трохи до зрозуміння пристрастних і щирих пошукувань нашого народу щодо вічної Правди Божої, наша мета була б осягнена.

Багатівіковий помилковий погляд, що українець повинен

бути обов'язково православним або греко-католиком, у світлі Слова Божого та в історичному аспекті не витримує жодної критики. Христос наказував: "Майте віру Божу!" (Марка 11:22). А історія каже, що наш народ цілу тисячу років змарнував, шукаючи віри не в Бога, а в людей.

Проте Господь не покинув його в цих пошукуваннях. Перетопивши його в горні страждань, розчарувань, мук і сумнівів, Він відкрив йому Свою відвічну Правду в Своему ж Слові й через перших віруючих у Його Євангелію вивів його на шлях певний і правдивий: дорога євангельської правди простелилась перед нашим народом із ласки й любови Спаси до нього.

Цю любов і ласку Господа до нашого народу ми й намагалися в немоцях наших виявити в цій книзі...

24. ДОДАТКОВИЙ СПИС ДЖЕРЕЛ

до цієї книги, що в підсторінкових примітках не були зазначені:

- Митрополитъ Макарій. Історія русской церкви.
Фадей Рылський. Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія. Кіевск. Старина, IX; 1890, IX-XI.
Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Різні томи.
К. Ш.-ий. Украинское происхождение пѣвческихъ костюмовъ въ кафедральныхъ храмахъ Росіи. Украинск. Жизнь, 1913, кн. 1-8, стор. 116-119.
Гр. Данилевскій. Г. С. Сковорода, изд. Маркса, СПб. 1901.
Е. Борисів. Нові релігійні секти по Україні. Львів, 1878.
Ив. Образцовъ. Кіевскіе ученіе въ Великороссіи. "Эпоха," 1865, кн. I.
С. Голубевъ. Історія Кіевской Академіи. Кіевъ, 1886.
А. Пыпинъ. Історія русской литературы. СПб. 1902.
О. Богумил і П. Житецький. Начерк історії літературної української мови. Журнал "Україна," 1914 р., кн. 2.
К. Харламповичъ. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914.
М. Грушевскій. Украинство въ Росіи. СПб. 1906.
О. Кониський. Секта штундистів. "Правда", Львів, 1874.
І. Юзовъ. Старовѣры и духовные христіане. СПб. 1881.
О. Емельяновъ. Раціоналізмъ на югѣ Россіи. Отечеств. Записки, 1878 г. № 3 і 5.
І. Нездѣльницькій. Штундизмъ. Елизаветградъ, 1893 г.
А. Южный. На днѣпровыхъ порогахъ и два дня у штундистовъ. Вѣстн. Европы, 1881, № 7. стр. 399-419.
Б. Тихомировъ. Баптизм и его политическая роль. Москва, 1929. Государст. Издат-во.
А. Хахановъ. Молокане и баптисты Закавказья. Этнограф. Обзор. Москва, 1909, Вып. 2-й.
С. Н. Богдановичъ. Миссіонерское посѣщеніе штундистовъ. Кіевъ, 1909.
А. Дубовой. Из времени преслѣдованія штундистовъ.. Свободн. Слово. 1916, № 9
М. А. Кальневъ. Нѣмцы и штундобаптизмъ. Москва, 1897, № 4, стор. 818-64.
О. Н. Харламповъ. Штундисты. Русская Мысль, Москва, 1885, кн. 2, 10.

- П. А. Козицкий. Вопросы о происх. южно-русс. штундизма въ нашей литературѣ. Мисс. Обозр. СПб. № II, 1908, Колоколь, 1908.
- Материалы для исторіи возникновенія и распротр. штунды на югѣ Россіи. Переписка между низшими и высшими духовными и свѣтск. властями. Кіевъ. 1884. т. 10.
- П. П. Оболенскій. Критич. разборъ вѣроисповѣданія русскихъ...штундистовъ. Казань, 1900.
- К. Старынкевичъ. Религіозное движеніе на югѣ Россіи. СПб. 1880.
- А. Д. Вороновъ. Штундизмъ. Очеркъ религ.-бытовой жизни въ Малороссіи. Москва, 1884.
- Минист. Внутрен. Дѣлъ. Департ. Общихъ мѣропріятій М. В. Д. съ 1802 по 1881 г., СПб. 1903 г.
- А. С. Пругавинъ. Расколь-сектантство. Москва, 1887 г.
- Ф. К. Сахаровъ. Литература исторіи обличенія... о сектантствѣ. СПб. 1892.
- П. Л. Юдинъ. Изъ исторіи сектантства. Центральн. Статист. Комитетъ. Распредѣленіе... сектантовъ по толкамъ и сектамъ. 1901. СПб.
- С. Д. Маргаритовъ. Исторія русскихъ мистич. и рационалист. сектъ. Симферополь, 1910.
- Т. К. Луценко. Сповідь віроучителя сектанта. Київ,, 1907.
- Н. С. Лѣсковъ. Великосвѣтскій расколь. 1877.
- Т. И. Буткевичъ. Обзоръ русскихъ сектъ. СПб. 1915.
- В. Бородаевская-Ясевичъ. Очерки изъ исторіи сектантства. движенія. С.П.Б. 1897.
- В. Бончъ-Бруевичъ. Новый опытъ исторіи сектантства. Современникъ. 1912, № 8.
- В. Андерсонъ. Старообрядчество и сектантство. С.П.Б.
- Я. Абрамовъ. Секта шалапутовъ. Отечеств. Записки. 1882, т. 264. Историч. Вѣстникъ. СПб. 1904, т. 95.
- И. П. Юрачевъ. (Миролюбовъ). Закавказскіе сектанты.
- Н. П. Кутеповъ. Краткая исторія штундо-баптистовъ. 1899.
- А. Ушинскій. Вѣроученіе малорусскихъ штундистовъ. Кіевъ, 1886.
- Т. И. Буткевичъ. Обзоръ русскихъ сектъ. Харьковъ, 1910.
- А. С. Пругавинъ. Русскіе сектанты до закона 3 мая, 1883 г. Москва, 1883.
- А. И. Введенскій. Виновато ли духовенство въ происхожденіи русскаго сектантства? СПб. 1912.

- А. Ярцевъ. Секта евангельскихъ христіан. Москва, 1928.
- А. Пыпинъ. Исторія Біблейскаго Общества въ Россіи. СПб. 1868. Вѣстн. Европы, кн. 8-12.
- П. М. Милюковъ. Очерки по исторіи русской культуры. СПб. 1898. 1
- В. Ключевскій. Лекціи по русской исторіи. Литогр. изд. Москва, 1882-3.
- С. Платоновъ. Лекціи по русской исторіи. I-III. СПб. 1899.
- К. Бестужевъ-Рюминъ. Русская исторія 1872-1883.
- Н. Костомаровъ. Богданъ Хмѣльницкій. СПб. 1884.
- Його ж. Мазепа и мазепинцы. СПб. 1885.
- Д. Багалъй. Очерки по исторіи колониз. степной окраины Московскаго Государ. Москва, 1897.
- Н. Маркевичъ. Исторія Малороссіи, т. I-V. Москва, 1842-43.
- В. Антоновичъ. Очеркъ состоянія православной церкви въ юго-западной Россіи по актамъ 1650-1798. Кіевъ, 1871.
- К. Валишевскій. Иванъ Грозный. Москва, 1912 г.; Петр Великій. Москва, 1908 г.; Первые Романовы. Москва, 1911 г.; Дочь Петра Великаго, Елизавета I. СПб. 1912 г.; Романъ импер. Екатерины II, СПб. 1908 г.; Вокругъ трона. Москва, 1912 г.
- Омел'ян Терлецкій. Исторія України. Львів, 1938 р.

Л. ЖАБКО-ПОТАПОВИЧ

ХРИСТОВЕ СВІТЛО
В
УКРАЇНІ

"THE LIGHT OF CHRIST IN UKRAINE"

by

L. ZABKO-POTAPOWICZ

Л. ЖАБКО - ПОТАПОВИЧ — ХРИСТОВЕ СВІТЛО В УКРАЇНІ.